

BOFFA

EC. MIP. THE WORLD
E MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
WIA. SVET. UNIVER
SUL. VILAC. GBET. SVAT
OTA 天下 BYX ДРАХИИ
DAN THE GLOI विश्व
DUNIA. VERDEN. VARL
DEN 世界 O MUNDO
MAILMA. OLOS O KOZ
HOZ. DE WERELD. DUN
وہ دنیا

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

За вісім років існування нашого журналу ви мали змогу познайомитись на його сторінках з творами майже 500 авторів понад 60 літератур світу.

У «Всесвіті» ви прочитали вперше перекладені в нашій країні такі романи і повісті: Д. К'юсак «Літо в Берліні», А. Кроніна «Могла хрестоносця», Е. М. Ремарка «Чорний обеліск» та «Ніч у Ліссадоні», С. Лема «Зоряні щоденники», Ж. Сіменона «Брати Ріко», Дж. Голсуорсі «Лицар», В. Кеппена «Оранжерея», У. Фолкнера «Старий», В. Мінача «Дзвони вістують день», Д. Стейнбека «Констовпів» та багато іншого.

У наступному році ще розшириться географія представлених на сторінках журналу літератур. Так, у нас будуть надруковані твори фінських і норвезьких письменників.

Вже у перших номерах 1966 року ви прочитаєте романи відомого англійського письменника Сомерсета Моєма «Лицедії», японця Оока Сехей «Вогні в полі» та чеського прозаїка Зденека Плугаржа «Успіх», крім того, протягом 1966 року редакція має намір надрукувати романи:

Дімфни К'юсак «Чорна блискавка» (Австралія), Жоржа Сіменона «Людина з собакою» (Франція), Юліана Кавалця «Танцюючий яструб» (Польща), Е. М. Ремарка «Полюби ближнього свого», Робера Мерля «Уїкенд на південному березі» (Франція), О. Воїновича «Кров — ще не все» (Югославія) та інші.

Як і раніше, в журналі друкуватимуться публіцистичні й критичні матеріали, багатоілюстровані репортажі тощо.

Ми радимо всім читачам завчасно потурбуватися про передплату на новий 1966 рік, бо в роздрібний продаж «Всесвіт» надходитиме в обмеженій кількості.

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ**

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПРОЗА, ПОЕЗІЯ

НІКОС КАЗАНДЗАКІС. Капітан Міхаліс (Свобода або смерть!). Роман.

3

Нікос Казандзакіс (1881—1957) — видатний грецький письменник, поет і драматург, автор широковідомих романів «Христос розпинають знову», «Австання спроба», «Він хоче жити вільно — вбийте його!» та багатьох інших літературних творів, нарисів і перекладів.

В журнальному варіанті роману «Капітан Міхаліс» — багато-плановому художньому творі, подано основну сюжетну лінію — показ визвольної боротьби грецького населення острова Крит проти турецького поневолення, яку очолює героїчний капітан Міхаліс.

РАФАЕЛЬ АЛЬБЕРТІ. 3 ліричних поезій.

94

ДОРА ГАБЕ. Смерть Вели. Вірш.

103

СТАТТИ, НАРИСИ

Л. ЖАДОВА. Фернан Леже про мистецтво.

90

СТЕФАН МІЛЛЕР. Три доби в Каїрі.

97

ІРИНА ГАЛИНСЬКА. Енциклопедія інтелектуальної Англії.

110

Ю. МИХАЙЛЮК. Антологія українського оповідання.

115

ІВАН ЛОЗИНСЬКИЙ. Дослідження полоніста.

116

Б. КРИЖАНІВСЬКИЙ. «Золотий павич».

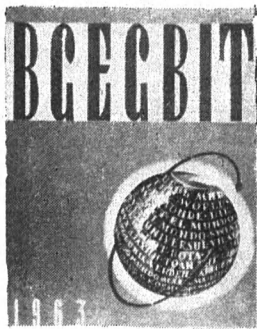
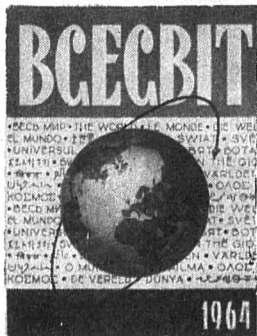
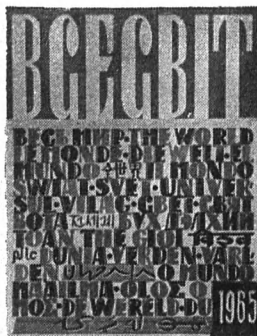
126

І. КУПЕРМАН. Шашкова корона.

130

ЙОЗЕФ РЕШОВСЬКИЙ. Пряшівський театр.

142

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ: АНА МАРІЯ МАТУТЕ. Сол- 154
дати плачуть уночі; ДИМИТР АНГЕЛОВ. На життя і
смерть; У. ШЕКСПІР. Гамлет.

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ. Штеховіцька таємниця. 84

М. КРАШКЕВИЧ. Як не любити це місто! 88

С. ГРОНДА. Зеленосорочечники. 104

ВАНС ПАККАРД. «Корнюкопія». 106

Ванс Панкард — відомий американський економіст і публіцист. Його книга «Фабриканти мотлоху» присвячена гострій для Сполучених Штатів проблемі свідомого випуску недовговічних речей з метою штучно збільшити попит на різні товари.

Друнуємо розділ з книги «Фабриканти мотлоху».

Убивство з режисером. 118

Пілігрими на дорогах. 138

У голлівудівських джунглях. 139

40 тисяч чаклунів. 140

Під звуки веселого джазу. 153

МУДРІСТЬ НАРОДНА 96

НАШІ ІНТЕРВ'Ю 102

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 120

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 143

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ 152

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 87, 105, 106, 109, 119, 129, 141, 152

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко

НІКОС КАЗАНДЗАКІС

Малюнки В. Савадова

КАПІТАН МІХАЛІС

(СВОБОДА АБО СМЕРТЬ!)

РОМАН

Капітан Міхаліс скреготнув зубами. Він гнівався. З-під чорних вусів блиснуло ікло. Недарма ж у Мегалокастро¹ прозвали його капітаном Вепром. І справді, його круглі, темні очі, коротка тверда шия, нестримна сила, ікло, яке стирчало з рота, робили його схожим на вепра, який помітив людей і от-от кине́ться на них.

Капітан Міхаліс зім'яв листа в жмені і сунув за широкий шовковий пояс. Так довго читати по складах, щоб второпати, про що там йдеться!.. Та ясно одне — небіж на великдень не приїде, не побачать його і в цьому році пригнічена горем мати та бідолашна сестра, і все це нібито через те, що він вчиться!.. І на якого дідька та наука? І скільки можна вчитись? Сказав би, що

йому соромно повертатись на Крит, бо побрався з єврейкою! Споганив нашу кров, брате Костарос, твій пестунчик-син! Ех, коли б ти був живий! Взяти б його за ногу та й повісити на гілляці вниз головою, як бурдюк!

Капітан Міхаліс схопився з місця. Це був високий, кремезний чолов'яга, голова його сягала мало не під стелю. Від рвучкого руху розв'язалась облямована торчками хустка, яка стягувала щетинисті патли. Він схопив її, скрутив джгутом і знову туго пов'язав собі голову; потім кинувся до дверей, щоб вдихнути свіжого повітря.

За бухтою линви причаївся Харітос, наймит, смуглявий, з похмурим обличчям, колочими лякливими очима, капловухий сільський хлопчина. Хоч між ним і капітаном Міхалісом купами лежали брезент,

¹ Мегалокастро — дослівно Велика Фортеця. Теперішнє місто Іракліон на Криті.

фарби, смола, товсті ланцюги, якорі, корабельний такелаж та інше причадалля, від ляку він бачив тільки хазяїна, що стояв на порозі, втупивши невидючі очі вдалину. Капітан Міхаліс доводився йому дядьком, але Харітос звав його хазяїном і навіть тіні його боявся.

— Мало мені свого клопоту, — бурмотів капітан Міхаліс. — І чого йому треба, отому собаці, що запрошує мене до своєї конури? Його мати просила написати йому листа, я й написав. Та краще, щоб і ноги його тут не було!

Він глянув ліворуч, на гавань — на баркаси, на човни, на море. Пристань гула од краю й до краю. Купці, моряки, човнярі, вантажники снували поміж бочками з олією та вином, поміж купами солодких ріжків і гордали, лаялись, навантажували й розвантажували гарби. Поспішали, щоб встигнути все зробити до того, як зайде сонце і замкнуться ворота фортеці. Нуртувало море, в гавані пахло гнилими цитринами, солодкими ріжками, вином і олією. Кілька молодих мальтійок, немов квачами розмальовані, стояли на набережній і торохтіли хрипкими голосами, показуючи на навантажений рибою мальтійський парусник, що наближався до пристані.

Сонце схилялось до обрію. Спливав останній день березня. Свистів пронизливий північний вітер. У Мегалокастро було холодно, крамарі терли руки, тупцялися, пили шавлію чи ром, щоб хоч трохи зігрітись. Вдалині сяяла снігова вершина Струмбула-са, ще далі, наче фортеця, бовванів темно-голубий Псілорітіс, в глибоких тихих западинах якого білили пасмуги злежалого снігу, а над головою виблискувало крицею чисте небо.

Очі капітана Міхаліса прикипіли до Куле — великої, похмурої башти, що стояла праворуч, біля входу до гавані; над нею розпростер крила мармуровий венеціанський лев. Мегалокастро був оточений муром і валами з високими вежами; місто будувалося ще за старих венеціанських часів християнами — райя — і було рясно полите кров'ю венеціанців, турків і греків. Подекуди ще збереглися кам'яні венеціанські леви з євангелієм у пазурах і турецькі сокири, увігнані в стіни фортеці ще того кривавого осіннього дня, коли турки після довгих років безнадійної облоги вдерлися на решті в Мегалокастро. Нині ж серед замшілого каміння всюди ростуть дикі трави, смоковниця, кропива й колючки.

Капітан Міхаліс обвів поглядом Куле і, зітхнувши, опустив очі. На скронях у нього випнулися жили. Там, за цими мурами, об які розбиваються хвилі, в підземеллі, міститься проклята в'язниця; вже не одне

покоління закутих у кайдани християнських воєначальників зогнило там. «Не може вічно жити крітянин, хоч би яким дужим було його тіло... Чому не створив бог крітян із сталі, щоб кожен міг жити сто, двісті, триста років, аж поки не визволимо Кріт? А там нехай би ставали ми тлінню!»

І знову скипів гнівом, згадавши свого офранцуженого небожа, що жив на чужині.

«Учиться, каже... Але на якого біса та наука? Чого доброго, і цей стане таким, як його дядько Тітірос, учитель! Вузьенькі штани, окуляри, а в голові вітер свисті! Глянеш — ото вчений! А придивишся краще — порожня посудина! Тьху!»

І капітан Міхаліс плюнув так, що плювок тільки трохи не долетів до крамниці Дімітроса, що торгував прянощами.

«Краще б не бачили мої очі такого занепаду славного роду туркожера Делі-Міхаліс!»

І в його уяві, наче живий, постав страшний дід Делі-Міхаліс. Чи міг він весь померти, поки живуть його сини й онуки? Старі люди ще пам'ятають, як блукав він узбережжям Кріту, як дивився з-під долоні, виглядаючи, чи не покажуться на обрії кораблі московитів. Фреска набакир, походить на набережню Мегалокастро й наспівує туркам в обличчя: «Московит до нас іде!» Була у нього, кажуть, довга чуприна, довга борода, носив він чоботи з довгими халявами, які прив'язував до пояса, і довгу чорну сорочку, бо весь уярмлений Кріт одягався в чорне; а по неділях, після обідні, ходив з дідівським луком та сагайдаком з стрілами за плечима.

— Ото були люди! — насупив брови капітан Міхаліс. — Дуби! А ми — травиця... Такими ж мужніми були і їхні жінки. Атож, перевелосся, занепало, покотилося під три чорти людство!

Капітан Міхаліс труснув головою, засунув руку за широкий, кілька разів обмотаний круг талії пояс, дістав зім'ятого листа і подер на клаптики.

— Наче мало нам одного учителя, що ганьбить наш рід! Ні, маєш ще й цього! І чий же син? Брата Костароса, того Костароса, що схопив колись смолоскип, підпалив порохівий склад і висадив у повітря монастир Аркаді¹ разом з богами, святими, з ченцями, християнами і турками!..

Неподалік, одягнений у безрукавку, з'явився уславлений лірник Вендузос². Він замовив для своєї таверни бочку кісамоського³ вина і йшов у гавань одержати його. Та,

¹ Монастир в м. Ретемні на Криті висадили в повітря обложені греки, учасники національно-визвольного повстання проти турецького панування. Всі вони загинули разом з турками, що йшли на штурм.

² Від вендуза — медична банка (франц.).

³ Від назви міста Кісамос на Криті.

ще здаля помітивши капітана Міхаліса в насунутій аж на брови хустці, він одразу повернув назад.

— Чортяка сьогодні не в гуморі, — пробурмотів він. — Чи не краще обійти його іншою дорогою?

Сонце сідало за скелі Струмбуласа, на землю лягали довгі тіні. Білі мінарети порожевіли. Крамарі, робітники й човнярі потомились кричати, перестали валувати й корабельні собаки в гавані, і тепер навколо панувала приємна тиша. Капітан Міхаліс вийняв з-за пояса кисет і скрутив цигарку. Гнів його поступово розвіявся, він погладив довгу, чорну, як смола, бороду, посміхнувся. І знову блиснуло біле ікло.

— Дай бог здоров'я моєму сину Трасакі, — пробурмотів він. — Цей не осоромить нас. Він підведе брандер під дядька Тітіроса і зробить те саме й з нікчемою-небожем, який змішав нашу кров з іудейською. Цей поверне славу нашому роду!

По цих словах життя видалося капітанові Міхалісу чудовим, а бог — справедливим. Тепер він вже ні на кого не нарікав.

Підійшов турок, безбородий дідок, обшарпаний, але чистенький, у дерев'яних сандалях, і нерішуче звів на капітана Міхаліса злякані очі. Капітан Міхаліс, помітивши дідка, нахилився до нього.

— Чого тобі, Алі-ага? — різко спитав він.

То був сусіда, та капітан Міхаліс не любив його; дід викликав у нього огиду, як той слизняк; гермафродит, ні тобі чоловік, ні жінка; сидить вечорами з сусідками-грекинями, плете шкарпетки і язиком плеще, як жінка.

— Хазяїне! — пробубонів дідок. — Мене прислав Нурі-бей. Передає тобі привіт і просить зробити йому ласку — навідатись сьогодні ввечері до нього в конак.

— Гаразд! Він уже прислав до мене свого слугу арапа. Йди собі!

— Він сказав, що то дуже важливе побачення.

— Кажу тобі, йди.

Капітану Міхалісу неприємно було чути цей писклявий, як у євнуха, голос. Алі-ага замовк, поплентався попід стіною, тремтячи від холоду, і зник.

— Чого я там не бачив у тих турецьких хоромах? Чого від мене хоче цей собака? Чому сам не прийде до мене? Не піду!

І, обернувшись, гукнув:

— Харітос! Йди-но додому та осідлай кобилу!

Йому закортіло раптом прогулятися верхи, трохи розважитись.

Та коли він уже простяг був руку, щоб зняти з цвяшка ключ від крамниці і замкнути її, в кінці вулиці голосно заіржав кінь. Капітан Міхаліс впізнав, чий то кінь, і огля-

нувся. Чорний, лискучий, стрункий, гордо виступав породистий красунь. Неосідланого коня, від якого йшла пара, водило по місту товсте, босоноге турчєня — щоб кінь трохи прохолов. Певно, з неблизької дороги повернувся кінь — і морда, і груди, і пахви були у змилинах. Він ніяк не міг вгамуватись. Форкаючи, стріпував мокрою гривой, час од часу піднімав тонкі передні ноги, бив ними об бруківку й іржав.

— Гляньте, хлопці, жеребець Нурі-бея! — почулося в голярні кіра¹ Параскеваса, який приїхав на Кріт із Сіроса.

П'ять-шість чоловік, неголені, а один навіть намілений, вискочили з голярні. Роззявивши рота, вони витріщилися на коня.

— Людоньки добрі! — вигукнув один здоровило з кучерявою цапиною борідкою, — людоньки добрі! Коли б мені сказали: «Бери, що хочеш: коня Нурі-бея або його ханум. Вибирай!», я взяв би коня.

— Що це ти там верзеш, чоловіче! — перебив його щойно поголений маляр Ян-нарос на прізвисько Рись — він мав колючі настовбурчені вуса. — Усі знають, яка вродлива Еміне-ханум. Кажуть, їй тільки двадцять років, а яка гаряча! Бери її, хлопче, то хоч навтішаєшся!

— Ні, кінь краще, кажу тобі! — повторив чоловік з цапиною борідкою. — З жінкою поганитись не хочу!

— А мені, дорогий земляче, ні коня, ні ханум не треба! — пропищав Параскевас, який теж вискочив на вулицю з ножицями в руці. — І з конем, і з ханум — сама тільки морока!

— Ах ти ж, сіроський ласунчику! — повернувся до нього той, що з цапиною борідкою. — Та все життя наше — морока, тільки смерть — відпочинок! Моя тобі добра порада: ніколи не кажи нам, крітянам, такого, а то ми можемо розгніватись і живцем поховати тебе!..

Бідолашний сіросець здригнувся. Добрий, лагідний, він і сам не розумів, як потрапив на Кріт, щоб голити оцих дикунів. Коли на порозі голярні з'являвся якийсь верховинець-крітянин, його завжди охоплював жах. З чого почати? Той, напевно, уже кілька місяців не голився і не вмивався, а чуба не стриг роками. Та сйор² Параскевас витрушував рушничок, брав ножиці і починав тупцяти навколо крісла, на якому сидів і милувався своїм відображенням у дзеркалі крітянин; такий клієнт нагадував перукареві барана — вожака отари, або ще святого Мамаса, старшого скотаря, якого сйор Параскевас бачив колись на іконі — волохатого, з довгою бородою, великими вусами й густою копицею волосся

¹ Пана (грецьк.).

² Пан (венеціанське).

на голові, з якою не легко було впоратися й десятку голярів.

— Живцем? — перепитав сйор Параскевас і злякано ступив назад. — А чому, дорогий мій, живцем?

— Бо ми отаких балакунів знаєш як зве-мо?

— А як? Будь ласкавий, скажи!

— Мертвяками!

Сіросець прикусив язика, удавши, ніби не розчув, і поплентався до голярні.

В цей час повз голярню кульгав Стефаніс, колишній капітан «Дардани», яку турки потопили під час повстання 1878 року. Осколок турецького снаряда розтрощив капітанові коліно, і відтоді стукає він своїм ціпком по бруку, вештаючись по гавані. У нього були два ціпки: один рівний, як посох, його він брав, коли на Криті було тихо. Другого — товстого й кривого — витягав тоді, коли в повітрі пахло порохом. Сьогодні він ішов з кривим ціпком і, зачувши балачку, зупинився.

— Та не сваріться, молодці! — втрутився він. — Все буде гаразд.

— Ану, капітане Стефаніс, що вибрала б твоя милість?

— От, дурні! А чому б не осідлати і коня Нурі-бея, а ззаду, мов святого Георгія, посадити Еміне-ханум!

— І я пристаю на це, капітане Стефаніс!

— І я!

— І я! — регочучи загомоніли кріт'яни, голені й неголелі. — Нехай справдить господь-бог твої слова!

Капітан Міхаліс не зводив очей з коня, що проходив повз нього, мов чорний лебідь, трепетний, свавільний, високо піднявши струнку, гнучку шию. Ось він повернувся, помітив капітана Міхаліса, очі у нього заграли, немовби він упізнав його. Кінь спинився на мить, заіржав. Капітан Міхаліс ступив крок вперед, — він не міг вже стримувати себе, — ступив ще крок: підійшов до коня; йому кортіло торкнутись його долонями, занурити їх в гриву, відчутти тепло його тіла. Турчєня побачило капітана Міхаліса і зупинилося й собі.

Капітан Міхаліс повів долонею по широких мокрих грудях коня, прикрашених намистом із бірюзи та півмісяцем з слонової кісті, жадібно почав гладити шию, ніздрі, голову, скуйовдив мокру гриву, поплескав по спині, по клубках. І граціозне, горде створіння вигинало шию, втішаючись владними чоловічими пестощами. Ніздрі коня торкалися схиленої голови, гарячий подих ворухив чуб капітана. Раптом, пустуючи, кінь губами зірвав чорну хустку з голови людини, високо підняв її. Кінь грайливо скосив око на чорнобородого, а в того аж серце завмерло. Ніколи в житті не милувався він

так і людиною. Міхаліс заговорив до коня — лагідно, тихо, а той, немов хотів краще чути, опустил шию, і ніжно терся об його плече. Капітан Міхаліс простяг руку, вихопив хустку і пов'язав нею, мокрою від піни, своє волосся. Потім обернувся до турчєняти, дав знак вести коня далі.

— Таки піду, — пробурмотів капітан Міхаліс, стежачи очима за конем, — піду!

Це рішення було несподіваним для нього самого; він повернувся до крамниці, щоб замкнути її, і тоді вже йти до Нурі-бея.

Але тут, спираючись на кривий ціпок, підійшов до нього й привітався капітан Стефаніс, що краєчком ока спостерігав, з якою пристрасстю капітан Міхаліс гладив коня. Він не боявся цього грубого мужчини, бо й сам був мужчиною, морським вовком. Скільки разів проривався він з своєю «Дарданою» крізь турецькі заслони і ставав у далеких, небезпечних гаванях, везучи для християн продукти і боєприпаси! І коли його корабель розбомбили й потопили, і кров цебеніла у нього з розбитого коліна, він все ж доплив до бухти святої Пелагії, тримаючи в зубах листа афінського комітету уславленому капітанові Коракасу, ватажкові Месари. Щоправда, відтоді він підупав на силі, збіднів, став калікою; одяг на ньому зносився, капітанські чоботи були всі в латках. Цілими днями блукав капітан Стефаніс по набережній і, хоч нелегко було у нього на душі, він милувався чужими баркасами, вдихаючи запах смоли, прислухався до розмов, відповідав на вітання, спостерігав, як кидають на кам'янисте дно якорі. Подалося здоров'я, спорожніли кишені, подерся одяг, але душа в нього, як і раніше, поривалася до моря.

Отож капітан Стефаніс сміливо став перед капітаном Міхалісом, сперся на кривий ціпок і сказав:

— Чи чув ти розмову під голярнею, капітане Міхаліс? Коли б тобі довелося вибирати між конем Нурі-бея і Еміне-ханум, кого б ти вибрав?

— Не люблю безсоромного патякання! — відповів йому капітан Міхаліс і, відвернувшись од занепамого моряка, попрямував до крамниці.

Та упертий капітан Стефаніс не здався, удав, що не розчув, і пішов слідом за капітаном Міхалісом.

— Подейкують, що Нурі-бей привіз її з Константинополя, що вона черкеска, вродлива і гаряча, з тих, що зводять з розуму мужчин. Мої сусідки довідуються про те, що робиться там, за ґратами у бея, від християнки-арапки, її годувальниці. Вони плещуть, нехай господь збереже їхні довгі язички...

— Капітане Стефаніс, — гримнув капі-

тан Міхаліс, — я ж казав уже, що мені не подобаються такі розмови!

Та упертого моряка це не спинило. «Ні, так просто ти не заткнеш мені рота! Армади турецьких кораблів мене не страхали, то й тут не злякаюся. Все тобі скажу, хочеш ти цього, чи не хочеш».

— Нурі-бей побратим тобі, капітане Міхаліс, — вів далі Стефаніс, — про це не слід забувати. Цілком природно, якщо ти знатимеш, що робиться у нього в домі... Сидить, розказують, Нурі-бей у неї біля ніг, мов приручений страшний звір, і не зводить з неї очей. А вона бере запалену цигарку, прикладає йому до шиї і регоче... Іноді, кажуть, навідає на неї туга за батьківщиною — їй ввижаються намети, її переслідує запах кінського гною, молока, вчувається кінське іржання; тоді вона вибухає гнівом, б'є коштовний порцеляновий посуд, виливає на підлогу парфуми, лупцює арапку...

Капітан Міхаліс загарчав, як собака, зняв з цвяха ключ і своєю лапою відсторонив морського вовка від дверей, щоб замкнути їх. Та моряк, хоч би й хотів, уже не міг спинитися. Краще було б не встрявати в розмову з таким звіром. Та коли вже почав, — повний вперед! І будь, що буде!

— Ханум, кажуть, ревнує Нурі-бея до коня. Позавчора вночі, коли Нурі-бей спробував її обняти, вона сказала: «Спершу виконай моє прохання» — «Чого ж тобі хочеться, моя владарко? Адже все, що тут є, належить тобі!» — «Приведи в двір свого коня, запали ліхтарі, щоб мені було видно, і заріж його!» Бей зітхнув, похнюпив голову, пішов і замкнувся в кімнаті. Чути було, як цілісіньку ніч ходив він з кутка в кутка і ревів як звір. Розповідаю тобі про все, щоб ти знав, що там робиться. Якщо Нурі-бей запрошує тебе, значить, ти йому потрібний, не відмовляйся! Усе це говорив мені Алі-ага, а брехати він не буде. Тобі не завадить знати, що Нурі-бей з своєю ханум — на ножах.

І кір Стефаніс потер мозолясті руки, вдоволений з того, що у нього вистачило духу все це сказати.

— Що сам знав, капітане Міхаліс, те й тобі розповів. Та чи правда це, чи неправда, не відаю.

Капітан Міхаліс так грюкнув дверима, — що все кругом задвигтіло, — засунув ключ за пояс і повернувся до моряка.

— Ви, бродяги морські, не поважаєте чужих жінок! — сказав він зневажливо й пішов, широко ступаючи.

— Зате ви, сухопутні капітани, багато розумієте! — хихикнув Стефаніс. — Кінський гній бачите, про нього тільки й думаєте! —

сказав він, швидко пошкандибав геть і зник за рогом.

Капітан Міхаліс насунув хустку мало не на очі, — він нікого не хотів бачити, не хотів, щоб і його хтось бачив, — і стомленою, важкою ходою попрямував до турецького кварталу.

Через якийсь час він зупинився перед зеленими ворітьми, кинув оком довкола — порожньо, нікогісінько. Пройшов вузьким проходом і, рвучко штовхнувши двері, ступив до садиби. За дверима на нього чекав арап. Старий, кощавий раб — його Нурі-бею залишив батько.

Коли капітан Міхаліс зайшов, арап спробував був підвестись, та суглоби затріщали, і він застогнав од болю. Капітан Міхаліс кінчиком пальця торкнув його за плече, і старий знову повалився на підлогу і пропустив гостя. Той повільно пройшов між горшками з трояндами. Десь, певно, зацвіло лимонне дерево, — повітря було напоєне пахощами квітів, а від щойно политої землі відгонило гноєм. У темряві, в саду, там, де в сутінках білів старий хазяйський дім, кричала в клітці перепілка. З освітлених заграбованих вікон долинав жіночий сміх.

Капітан Міхаліс ішов похнюпившись, важко дихаючи.

«Чого мені тут треба? — думав він. — Тут турком тхне!»

Він зупинився, оглядівся, чи не повернути назад? Ніхто його не бачив, крім арапа. Харітос, певно, осідлав уже кобилу і тепер їздить верхи по майдану, під Трьома арками, розважається. Але капітан відігнав ці думки.

— Ще, чого доброго, скажуть, що злякався! — пробурмотів він. — Вперед, капітане Міхаліс!

І він пішов далі, тепер уже рішучим, швидким кроком. Двері до кімнати відчинені; на одвірку світився ліхтар з червоними й зеленими скельцями. Під ним в червоно-зеленому світлі стояв Нурі-бей. Він почув, як грюкнули вхідні двері, впізнав ходу капітана Міхаліса і вийшов зустріти гостя.

Ошатний, товстенький, кругловидий, з чорними, як мигдалини, очима, бей був по своєму красивий; густі-прегусті вуса були так нафарблені, що аж в світлі ліхтаря одливали голубим. Він нагадував тих круглоголових левів, що туркені ткали колись на дорогих килимах. На ньому були шаровари з голубого сукна, яскраво-червоний пояс, а кучері прикривав білосніжний тюрбан. Від нього відгонило мускусом, як від розпаленого навесні звіра.

Нурі-бей ступнув крок уперед і простяг м'яку руку з короткими пальцями.

— Даруй мені, капітане Міхаліс, — ска-

зав він, — що тобі довелося йти до мене, але це конче потрібно, ти сам переконаєшся в цьому.

Капітан Міхаліс щось буркнув собі під ніс і мовчки пішов слідом за беєм на чоловічу половину.

Враз в голові у нього ворухнулася недобра думка — він навіть зупинився на порозі. Кинув цікавий погляд в кімнату — але там не було нікого. Перед канапою світилася велика лампа; на бронзовій мангалі жевріло вугілля, тепле повітря пахло горілою лимонною шкуркою. На круглому столі, в кутку, стояла повна порцелянова пляшка з довгою шийкою, дві чарки, різні закуски.

Нурі-бей і капітан Міхаліс сіли поруч на невеличкій канапі біля зачиненого вікна, що виходило в сад. Нурі-бей дістав з-за пояса табакерку — чорну, залізну, з перламутровим півмісяцем посередині, відкрив її і простяг гостеві.

Капітан Міхаліс узяв табакерку, скрутив цигарку. Закурили. Якийсь час сиділи мовчки. Бей ніяк не міг зважитись і не знав, з чого почати, як говорити, щоб гість часом не витлумачив його слів неправильно і не розгнівався. Він добре знав капітанову вдачу.

— Може, вип'ємо по чарці, капітане Міхаліс? — наважився бей нарешті. — Ракі¹ цитрусова, заради тебе замовляв.

— Ти щось мав сказати мені, Нурі-бей? — спитав капітан Міхаліс і поклав руку на чарки, що стояли на столі.

Пити йому не хотілось.

Бей прокашлявся і роздушив цигарку на жаровні; нагинаючись над розжареним вугіллям, він розчервонівся, обличчя його здавалось вирізьбленим з міді.

— Розкажу тобі щиро, — почав він нарешті, — тільки зрозумій мене правильно, капітане Міхаліс.

Він трохи зачекав, щоб похмурий грек сказав хоч слово, підбадьорив його, але той мовчав. Бей підвівся, підійшов до дверей, розстебнув комір і знову сів. Раптом почали муляти черевики; він непомітно скинув їх, поставив босі ноги на землю і обернувся до небалакучого співрозмовника. Вже наважившись, він підняв руку, щоб підкрутити вуса, та враз опустив, злякавшись, що запальний капітан зрозуміє його не так.

— Твій рідний брат, капітане Міхаліс, — почав він нарешті й зітхнув, — твій рідний брат Манусакас ганьбить Туреччину. Недавно добряче набрався, взяв на плечі ішака і поніс у мечеть — нехай, мовляв, помолиться богу. Я оце щойно з села, всі наші обурені, ваші теж схопилися за зброю, велике лихо може скоїтись. Кажу тобі, капі-

тане Міхаліс, про це, щоб ти потім не нарікав; я мусив сказати, а ти повинен вислухати мене. Тепер же роби, як звелить тобі господь.

— Налий, вип'ємо! — буркнув капітан Міхаліс.

Бей налив чарки, і в кімнаті запахло цитринами.

— За твоє здоров'я, Нурі-бей.

Бей, не зводячи з гостя очей, підняв чарку. Випили. Капітан Міхаліс підвівся, одкинув з обличчя торочки хустки.

— Оце й усе, про що ти хотів повідомити мене, Нурі-бей? — запитав він. — Заради цього кликав?

— Коли ти віриш в бога, не поспішай йти, — сказав бей і обережно взяв гостя за пояс. — Поки що це тільки іскра, та з неї може спалахнути полум'я і спалити наше село. Перекажи своєму братові, щоб той не ганьбив нас. Ми з одного села, з одного краю. Тож давай разом подбаємо, щоб тут був лад.

— Мій брат старший за мене, йому шістьдесят років, — сказав капітан Міхаліс. — Він має дітей, онуків і власний розум. Він сам собі господар: що хоче, те й робить. А моє слово на нього навряд чи вплине.

— Ти старшина села, і твого слова повинні прислухатися.

— Слово — золото, Нурі-бей, не хочеться пускати його на вітер!

Бей прикусив губу, але серцю волі не дав. Глянув на капітана Міхаліса, який уже стояв біля дверей.

«Дикого поріддя цей гяур, упертого, — подумав бей, — мій рід має з ним давні рахунки! Хіба не його рідний брат Костарос, — нехай буде проклятий! — зарізав мого батька в горах? Був я тоді ще малий, тож мусив терпіти, поки виросту, щоб відплатити за кров. Та не встиг. Загинув клятий гяур в Аркаді. А сина його, тоді ще шмаркача, соромно було вбивати. Я чекав, поки підросе. Та й цей вислизнув з моїх рук; поїхав, кажуть, в Європу навчатись... жди, коли повернеться! А кров мого батька волає про помсту!»

Нурі-бей став на дверях. Гнів і ненависть роздирали його серце. Він і сам не знав, чим все це може кінчитися. Густа, колюча, скуйовджена борода капітана Міхаліса полискувала в світлі лампи. Він, кажуть, поклявся не голити її, доки Кріт не здобуде волю. Очі Нурі-бея глузливо заблищали. «Ну, що ж, нехай чекає гяур, поки не набридне! До коліна, до землі доросте борода, коріння пустить, а Кріт волі не побачить, ні! Дорого заплатили ми за нього, кров'ю заплатили! Двадцять п'ять років убивали нас під Мегалокастро, під його венеціанськими мурами. Та коли вже він потрапив нам у пазурі, ми не віддамо

¹ Горілка (турецьк.).

його, та й він без нас не житиме, бо став нашою плоттю!»

Згадав Нурі-бей батька, згадав мусульман, що загинули в ровах Мегалокастро, і зітхнув. Річки крові розділяли його і капітана Міхаліса.

— Не надимайся, як бурдюк, Нурі-бей,— сказав йому капітан Міхаліс і простяг руку, щоб відсторонити його й вийти. — Не гнівайся: того, про що ти мені говорив, не буде!

Умів угамовувати своє серце і Нурі-бей.

— Не йди так від мене, капітане Міхаліс, — він намагався говорити лагідно, — ти такий сердитий, ніби ми посварились. Якщо тебе образили мої слова, беру їх назад. Я нічого не казав, ти нічого не чув. Хіба ж ми не друзі? Я просто хотів з тобою випити, закусити, ось і куріпка з нашого краю, я щойно привіз її з села і вирішив, що ми з'їмо її разом, згадаємо минувшину, коли ще маленькими гралися вкупі.

Відломив ніжку куріпки й подав капітанові Міхалісу.

— Не їм, — відповів той, — у нас піст! Нурі-бей аж руками розвів:

— Коли б же я знав, я дістав би тобі — присягаюсь Магометом — кав'яру!

І налив у чарки ракі.

— За твоє здоров'я, капітане Міхаліс! — підняв він чарку. — Я дуже радий, що ти не відмовився посидіти, випити зі мною ракі. Повір, нехай проллється моя кров, ось так, як цей напій, коли я зичу тобі зла!

І по цих словах надлив трохи з чарки на землю.

Капітан Міхаліс заспокоївся і знову сів на канапу біля вікна.

— І я не бажаю тобі зла, Нурі-бей, — сказав він і перехилив чарку.

Помовчали. Бей спітнів, підвівся і розчинив вікно. З саду долинуло ніжне, радісне дзюркотіння невеличкого фонтанчика, кімната сповнилася пахощами троянд і квітів лимона. З жіночої половини знову долинув сміх.

Гість і хазяїн мовчали. Нурі-бей гарячково шукав якоїсь зачіпки, щоб підтримати розмову. А капітан Міхаліс слухав гомін води й жіночий сміх, вдихав пахощі саду, і серце у нього знову закипало кров'ю.

— Що вони зробили з Крітом, оці поганці, — і він з грюкотом зачинив вікно.

— Пробач мені, капітане Міхаліс, я відчинив його, не спитавши тебе, — засмучено мовив Нурі-бей і знову налив чарки.

Капітан Міхаліс підвівся. Обличчя його спохмурніло. Бей сполошився, підвівся й собі.

— Капітане Міхаліс, я не хочу, щоб ти пішов з мого дому в поганому настрої. Не забувай, що ми — побратими.

— Цього я не забуваю; коли б не це, один з нас давно вже не жив би на світі! — І нараз пригадався йому той вечір на хуторі, під маслиною. Пригадалось і старе вино, і глибокий сон на шовкових простиралах...

Міхаліс узяв пляшку, налив собі чарку й випив; знову налив і знову випив. Сів.

— Чи нема в тебе часом якогось карлика чи блазня? — спитав він. — Поклич, нехай пострибає, вдарить у бубон, проспівает амане... Бо інакше я збожеволію!

Нурі зрадив. Це добре, що капітанові думки набрали такого напрямку. Може, гнів його перейде на ракі і потоне в ній, нехай йому всячина!

І йому схотілося зробити сьогодні для побратима щось незвичайне, щось таке, щоб цей похмурий, з кам'яним серцем чоловік хоч на мить зрадив, відчув, що його люблять. Нурі-бей в думці обнишпорив у домі кожний куточок, шукаючи, що б подарувати побратимові. Старі золоті дрібнички в коробочках, срібна зброя по стінах, сукно і шовк, повні комори всякого добра, — але що йому з цього може сподобатись? І раптом думка полинула до покоїв із загратованими вікнами, там його найдорожча коштовність! Посміхаючись, бей звернувся до гостя:

— Заради тебе, побратиме, я зроблю сьогодні те, чого жодний турок ніколи ні для кого не зробить, хіба тільки для рідного брата.

Капітан Міхаліс глянув на господаря, але не сказав нічого. І знову налив чарку.

Нурі підвівся, підійшов до низеньких дверей, що вели на жіночу половину, й гукнув:

— Маріє!

Спотикаючись, по сходах збігла стара жінка-арапка; обличчя — у зморшках, беззуба, скоцюрблена, на шиї золотий хрестик.

— Скажи господині, нехай візьме бузукі¹ і зійде до нас!

Приголомшена, пойнята страхом арапка звела закіслі очі на господаря.

Нурі-бей визвірився:

— Та швидше мені!

Капітан Міхаліс поставив чарку, яку підніс був до губ, і гнівно повернувся до Нурі:

— Що це з тобою? Схаменися!

— Тільки заради тебе, побратиме; я довіряю тобі!

— Не треба. Це ж сором тобі, як мужчині, сором і дружині твоїй показуватись на очі чужому мужчині; та й мені соромно звести на неї очі.

Але Нурі стояв на своєму.

¹ Струнний народний музичний інструмент в Туреччині і Греції, схожий на мандоліну.

— Тобі я довіряю, — повторив він.
Він уже й шкодував про свій вчинок, але слово йдго тверде.

Нурі-бей підвівся, поклав пухову подушку на низеньку канапу в кутку, а другу — під стінку, щоб ханум було зручно сидіти. Капітан Міхаліс підвівся, прикрутив лампу, і м'який присмерк розлився по кімнаті. Потім вийняв з-за пояса чотки з чорних коралів і, опустивши очі, почав нервово перебирати їх.

У кімнаті нагорі залунали жіночі голоси, почувлися квалливі кроки, грюкання дверей, з крана полилася вода, потім усе затихло.

Капітан Міхаліс підвів очі. «Не прийде, гадина, — подумав він, — дикунка, черкеска. Та воно й на краще. Який дідько тримає мене тут? Чого я сиджу? Іди звідси!»

Та в ту хвилину, коли він лагодився підвестись, зарипіли сходи і долинуло веселе бряжчання ланцюжків і браслетів. Нурі-бей схопився, розчинив двері, приклав долоню до грудей, до губ, до голови і привітався.

— Уклінно просимо, Еміне-ханум, — сказав він ніжно, — заходь!

В напівтемряві на дверях стала жінка, з круглим, як у Нурі-бея, обличчям, що чимсь нагадувало повний місяць, тендітна, з великими, розкосими очима, з нафарбованими щоками, губами, бровами, віями; в руках, наче дитину, вона тримала невелике блискуче бузукі.

Ханум виставила маленьку ніжку в червоній туфельці, вигнула шию, та, помітивши тінь мужчини біля вікна, удала, ніби злякалась, і скрикнула.

— Не бійся, моя ханум, — ніжно заговорив Нурі-бей і обхопив її за стан, — це мій побратим. Скільки разів передавав я тобі його теплі слова! Це капітан Міхаліс. Смуток ліг нам сьогодні на серце, тож зроби ласку, заграй на бузукі і заспівай пісень твоєї батьківщини, щоб нам полегшало. Для цього, моя ханум, ми й запросили тебе до нас!

Капітан Міхаліс слухав, опустивши очі, стискаючи в кулаці чотки. Багато чув він про цю черкеску, про її простоту, нестримну вдачу, про пісні, які іноді пізнього вечора в дні байраму линули з-за густих ґрат і розлягалися в турецькому селищі. І в нічній темряві сходилися на розтоках турки й християни, щоб послухати той спів. Нурі дивився на них з горішньої кімнати, обіймав Еміне за стан і пишався так, ніби обіймав увесь світ.

З того, як війнули по кімнаті пахощі, капітан Міхаліс зрозумів, що ханум попрямувала до того кутка, де стояла канапа. Проходячи мимо, вона обпекла його блискавичним поглядом. Підвів очі й капітан Міхаліс. Їхні очі на мить зустрілись...

Ханум сіла на пухових подушках, підбгавши ноги.

— Як темно! — сказала вона, посміхнувшись.

Вона хотіла, щоб її було добре видно.

Нурі-бей підвівся, підкрутив гніт. Світло залило кімнату, у ханум заблищали щоки, руки і пофарбовані хною ступні ніг.

Капітан Міхаліс знову звів очі й крадькома глянув на неї, але в ту ж мить опустив їх, і дві бусинки чоток тріснули у нього в кулаці.

— Добрий вечір, капітане Міхаліс, — сказала черкеска й грайливо повела очима.

— Вечір добрий, Еміне-ханум, даруй мені! — хрипко озвався капітан.

Ханум посміхнулась, сіла навпроти капітана Міхаліса, у неї роздувались ніздрі.

Вона дивилась на нього й мовчала. Скільки разів розповідав їй бей, і з якою гордістю, про цього чоловіка, який тепер сидів перед нею! Розповідав про його доблесть і відвагу, про те, який він дикуна — навіть слухати про жінок не хоче; і про те, як на бучних гулянках п'є він ракі, мов воду. І ось він тут, перед нею, її привів сюди її ж чоловік, і вона жадібно втягувала повітря, яким дихав цей незнайомий мужчина.

— Еміне-ханум, — звернувся до неї Нурі-бей, — заспівай нам якої-небудь черкеської пісні, щоб ми забули всі прикрощі. Зроби нам ласку!

Ханум засокотала, як куріпка. Вона поставила бузукі собі на коліна, ударила кілька разів по струнах і підвела голову.

— Що ж ти заспіваєш нам, моя ясочко? — запитав щасливий бей.

— Що душа моя забажає.

І ось в напівтемряві сколихнуло повітря, заговорило, немов жива істота, бузукі. І одразу ж з гарячих уст, мов струмок з глибини землі, полився голос. Все навколо зникло для капітана Міхаліса. Про яку війну співала вона, про який бій? Радісний захват сповнив всю істоту капітана. Зникли гори, поле стало пурпуровим від крові турецьких аскерів. Кинувся на них капітан Міхаліс верхи на вороному коні Нурі-бея, а за ним — тисячі крітян, і на голові в кожного з них чорна хустка. Попереду ж — він один. Зойки розтинали повітря, села палали; як підрубані кипариси, падали мінарети; під копитами коня хлюпотіла кров. Капітан Міхаліс глянув навколо — але це не був Кріт, це — не мури Мегалокастро, не те й море, не ті й будівлі. І не мечеть то була. Верхи на коні Нурі-бея він в'їхав до храму святої Софії. Тут зліз, перехрестився, підвів голову, глянув на баню, що височіла над ним, і йому здалось, ніби на дзвіниці знову висять дзвони і серце кожного дзвона тримає в руках старий дзвонар цер-

кви святого Мини — Мурдзуфлос, але ж який Мурдзуфлос — сорокааршинний! Він бив у дзвони, і вони хилиталися, ревли; танцювали, і він хилитався, ревів, танцював разом з ними, сам як той дзвін.

Капітан Міхаліс стиснув долонями скроні. Та раптом все стало на своє місце — голос черкески замовк. Знову це був Кріт і Мегалокастро, а ось і Нурі-бей, який дивиться на Еміне і зітхає, і п'є.

Якийсь час усі мовчали. Нарешті Еміне поворухнулась, погладила бузукі й сказала:

— Це старовинна черкеська пісня, її співають воїни, коли сідають на коней і вирушають у бій.

Нурі підвівся, у нього злегка тремтіли коліна. Налив повну чарку і підійшов до дружини.

— За твоє здоров'я, люба Еміне, — мовив він. — Три речі полюбляв Магомет, як чув я від нашого муедзина, нехай йому земля пером, — жінок, пісні і квіти. Усе це втілено в тобі. Живи ж мені на радість тисячу, навіть дві тисячі років!

І одним духом спорожнив чарку, поцмокав язиком, потім обернувся до капітана Міхаліса:

— Пий, побратиме, випий і ти за її здоров'я! — і налив йому чарку.

Але капітан Міхаліс встромив два пальці в налиту по вінця чарку, розвів їх, і чарка тріснула, розпалась на дві частини.

— Годі! — глухо рявкнув він, і очі в нього дико заблищали.

Еміне скрикнула. Вона схопилась на канапі, захоплено дивлячись на капітана Міхаліса. Ніколи не доводилось їй бачити такої сили в руках людини! Потім повернулась до чоловіка:

— А ти так можеш, Нурі-бей? Можеш?

Нурі зблід. Він напружив праву руку, щоб і собі сунути два пальці в другу чарку, розчепирити їх, та раптом холодний піт проступив у нього на чолі, він злякався. Йому стало соромно перед жінкою. «Знеславив мене перед дружиною! — подумав він, похмуро блимнувши на капітана Міхаліса. — Справді, годі».

І, сіпнувши Еміне за руку, люто grimнув:

— Йди до своєї кімнати!

— А ти так можеш? — знов запитала ханум. — Можеш?

— Йди до своєї кімнати! — вдруге наказав бей і, схопивши бузукі, ударив ним об стіну; бузукі розсипалося на тисячу скалок.

Черкеска зневажливо посміхнулася:

— Оце ти можеш, розбити бузукі ти можеш, Нурі!

Вона підвелася з канапи, пройшла повз капітана Міхаліса, її плаття торкнулось його

руки. Капітан Міхаліс відчув, як пашисть його рука.

Еміне раз, другий обійшла круг Нурі, глузливо глянула на нього і, засміявшись, побігла до сходів.

Чоловіки самі лишилися в кімнаті. Бей нервово крутив вуса; від збудження груди у нього то піднімалися, то опускалися. Капітан Міхаліс, незворушний, похмурий, дивився на господаря й кусав собі губи. Обидва трималися за рукоятки кинджалів, що стирчали з-за пояса.

Нарешті Нурі поворушив губами:

— Іди геть, капітане Міхаліс, — просичав він, — іди собі!

— Нурі-бей, я піду, коли захочу, — відповів той. — Візьми чарку і почасть мене!

Бей стиснув рукоятку кинджала, глянув на лампу, — йому закортіло розбити її в темряві кинутись на капітана. І нехай смерть вибере, хто їй більше подобається. На якусь мить він завагався.

— Візьми чарку і почасть мене, — тихо повторив капітан Міхаліс. — Інакше я не піду.

Нурі повернувся до столу, увесь спітнілий, і потупав важкими, мов свинцем налитими ногами. Пляшка видалася йому страшенно важкою, руки тремтіли, ракі потекла на куріпку

— Пий! — прохрипів він, показавши очима на чарку.

— Подай мені! — мовив капітан Міхаліс. Бей загарчав, схопив чарку і ткнув її в руки гостеві.

А той, поважний, насуплений підніс її вгору:

— За твоє здоров'я, Нурі-бей! Я виконаю твоє прохання і скажу братові, щоб він не ганьбив Туреччини.

Сказавши це, він пригубив чарку, тугоше стягнув чорну хустку на голові і переступив поріг.

Під ліхтарем стелилися по землі зелені й червоні смужки світла. Капітан Міхаліс, не обертуючись, спокійно, повагом прямував до воріт...

Дружина капітана Міхаліса Катерина і донька Риньо сиділи при лампі й чекали. Під стінкою в кутку, біля вікна стояла довга канапа — то було місце капітана Міхаліса. Ніхто, крім нього, там ніколи не сідав. Навіть тоді, коли його не було вдома, здавалось, якась важка тінь темніла там, і ні дружина, ні донька не наслідувались підходити до того місця. Їм здавалось, що, підступивши, вони торкнуться капітана Міхаліса.

Жінка плела панчохи, і світло лампи скісно лягало на її каштанові, туго зав'язані коси, на брови, що вигиналися дугою, на тугі щоки. Світло лампи лягало на гірко

скривлені губи і широке тверде підборіддя. У цій жінці вгадувалася якась дивна ніжність — ніжність, і сила, і впертість. Колись вона була струнка, як берізка, до того ж — хоробра, як і личить дочці капітана. Її батькові, капітану Трасівулосу Рувасу, не судилося мати сина, то ж Катерина успадкувала чоловічу відвагу і тверду вдачу. Та вийшла заміж і потрапила в пазурі до лева. На початку подружнього життя вона опира-

лась, намагалась робити по-своєму, але поступово скорилася. Недарма ж його звали капітаном Міхалісом, хто ж міг боротися з ним? Так і зів'яли її сила та впертість, і вона стала покірною.

Катерина плела і думала. Все життя проходило у неї перед очима, спливало, мов вода... Час од часу вона зводила очі й дивилась; на чотирьох стінах в широких чорних рамках висіли герої 1821 року — люди

рішучі й відважні, з шорсткими вусами; перед однією рамкою світилась невеличка срібна лампадка...

Кіра Катерина в такт своїм думкам похитувала головою. Все життя своє — і в батька, і за чоловіком, — вона чула брязкіт зброї. Ще дівчиною, під час повстання 1866 року, наділа патронташ, взяла рушницю і пішла воювати, щоб нога турка не топтала рідної землі. А під час іншого повстання, ще зовсім дівчам дерла старі книжки, що їх приносили ченці з монастиря, і разом з іншими дівчатами готувала набой для повстанців. Добре знала кіра Катерина запах пороху. — Він їй подобався... Гарним парубком був капітан Міхаліс, мужнім, відважним, тому й припав їй до серця. Проте важко їй було жити з ним, й іноді вона не витримувала і потай гірко нарікала на нього.

Катерина кинула плести, задивилась на стару літографію, що висіла над канапою: «Самсон в руках у філістимлян». Вона дивилась на непокірного сміливця, якому розлючена юрба мотуззям і ланцюгами скрутила руки й ноги і тягла кудись; його б'ють, штовхають, колють списами... А високо на башті, із заграбованого віконця виглядала лукава Даліла з оголеними персами й смілялась...

Кіра Катерина обвела очима кімнату, наче бачила її вперше, і зітхнула. І знову мовчки схилилась над панчохою.

Донька Катерини — вродлива, струнка дівчина років п'ятнадцяти, з густими, як у батька, бровами, з широким, вольовим, як у матері, підборіддям, підвела очі від мережива. Погладила kota, що скрутився клубочком біля ніг.

— Чого зітхаєш, мамо? Про що думаєш?

— Про що думаю? — перепитала мати.

— Про своє життя. Та й про тебе, сердешну, що потрапила в пазури звіра. Думаю й про нехрещене, яке оце заколисала, щоб не плакало та не дратувало твого батька. Добре живеться тільки Трасакі, бо він, бач, схожий на батька.

І підвела очі, дослухаючись.

— Заснуло... Заспокоїлося, безталанне.

А за хвилину знов заговорила про Трасакі:

— Викапаний батько. Бачила, як він сердиться? Як супити брови? Як лупцює своїх товаришів? А на жінок звіром дивиться!

Риньо промовчала. Вона боялась батька, але любила його й пишалася ним. Що б він не робив, їй здавалось, що тільки так і треба, і коли б вона була мужчиною, то робила б так само. Їй би хотілося бачити таким свого сина, а дочки нехай би собі ховалися по кутках, коли зачують, що батько відчиняє двері. Відтоді, як їй минуло два-

надцять років і почали наливатися перса, батько заборонив показуватись йому на очі; ось вже три роки, як він не бачив її. Коли батько бував дома, вона ховалася в кухні, або ж у своїй кімнаті, прислухалася до його кроків і тікала, а поперед неї, підбігавши хвоста, тікав кіт. Так треба було. Риньо не могла усвідомити, чому, але була переконана, що батько правий.

Те саме відчувала й мати, тільки не признавалась. Вона теж робила б так само, як робив її чоловік, батько Риньо. А скільки вже років, як її востаннє бачив старий капітан Рувас, її батько? Їй було років двадцять, вона була ще неодружена, як одного разу вночі дім старого капітана оточили нізами¹. Батько вбив кількох з них, але їх було багато, вони зв'язали його й поклали на подвір'ї з тим, щоб забрати з собою, віднести до паші. Тут вийшла Катерина з матерію. Батько лежав у подертому одязі, весь закривавлений. «Живіть здорові, жінки! — гукнув він їм. — Не сумуйте! Частіше варіть кутю на мої поминки. Помираю за волю! Тож не плачте! Дай боже тобі доброго чоловіка, Катерино! Народи хлопчика і дай йому моє ім'я — Трасос!»

Батька одвели до паші, посадили під великим платаном. Прийшов турок-голяр, вийняв бритву і спустив з нього шкуру. З неї поганець Мустафа-паша наробив собі кисетів.

Отак плела Катерина панчохи, згадувала минувшину й зітхала. З капітаном Міхалісом жила вона в добрій злагоді, гріх поскаржитись. Всі його шанували, бо він був молодець, чесний, всіма шанований, вірний чоловік. Не заглядав на чужих жінок, не грав у карти, не був і скнарою. А випивав тільки двічі на рік, щоб розвіяти смуток. Все ж таки мужчина. Та це пусте. Інші гірше поводяться. Але цього року життя стало нестерпним. Доньку, яка народилася минулого року о цій порі, він і на очі не пускав: «Не хочу бачити її і чути не хочу! — казав він жінці щоранку, збираючись до крамниці. — Звідки взялись у неї такі голубі очі, дідько б її взяв?!»

Бідолашна мати ковтала сльози й мовчала. Що скажеш йому? Тож терпіла, падала на коліна перед великою іконою, на якій був зображений архангел Михаїл із золотими крильми й шаблею в руках. Слізно благала його — хіба ж не він був охоронцем її дому? — щоб прийшов до чоловіка уві сні, поговорив з ним і хоч трохи втихомирив його...

День у день пропадав чоловік у крамниці, навіть обідати не приходив, їсти носив йому Харітос, слуга. А мати, не спускаючи

¹ Регулярне військо (турецьк.).

дитини з колін, давала їй волю — і покричати, і поплакати, і побавитись. Та як тільки вечоріло, мати напувала дитину зіллям, щоб не прокидалась аж до ранку.

З кімнати почувся крик сонного Трасакі; йому, певно, щось приснилось. Мати посміхнулась:

— Нема йому, бідолашному, спокою навіть уві сні. Сниться, що збирає армію, жене, нищить, убиває турків... А виросте, то здійснисть те, що сниться йому тепер, як і його батько, як і дід... Ех, нема краю мукам Кріту!..

Помовчали. Риньо втупила очі в нічну темряву. Дув північний вітер, рипіла віконниця. Здалеку долинав голос якоїсь молодшої матері, що заколисувала дитину. Риньо заплющила очі, дослухаючись, і в неї аж дроз проїшов поза спиною.

— Щось загаївся сьогодні... — сказала вона через якийсь час, щоб відвернути думки в інший бік.

— Казали, покликав до себе Нурі... І чого йому треба, собаці?

Риньо засміялась:

— Візьме його батько за червоний пояс і вдарить об землю! — І в її словах звучала гордість за батька.

— А той потім зганяє злість на християнах... Кажу ж тобі, нема краю мукам Кріту!

— Доки живий батько, я не боюсь!

— Так і я казала про свого батька. Та однієї ночі...

І замовкла. Кум — так кликали kota — скочив Риньо на коліна, нашорошив вуха. Жінки прислухались і собі. Риньо швидко збрала нитки, мережива, ножиці. А kota як вітром здуло.

— Іде... — видихнула дівчина.

Знадвору долинув сухий кашель.

— Він!..

Мати підвелась.

— Піду підігрію вечерю. Не хоче, щоб його хто бачив, коли зайде. Тому й кашляє.

Грюкнула хвіртка. Капітан Міхаліс зачинив хвіртку на засув. Перейшов подвір'я, зайшов до хати. У хаті — нікого. Зняв з голови хустку, скинув жилет — усе на ньому було мокре від поту. Потім сів на своє місце на канапі, біля вікна, що виходило в невеличкий садок. Вийняв з-за пояса хусточку і витер піт з чола, з шиї, з грудей. Потім розчинив вікно, щоб освіжитись.

Було чути, як в кухні дві жінки, розпалюючи вогонь, гріли вечерю. Раптом йому здалося, немов заплакала дитина. Він скипів. Наставив вуха, прислухався — тиша. Дістав табакерку і скрутив цигарку; пошукав кресало, викресав вогню і закурив. Та в роті стало гірко, як від отрути. Капітан викинув цигарку у вікно.

Дружина принесла на таці вечерю. Не

встигла ще й на стіл поставити, як капітан Міхаліс, не підводячи голови, буркнув:

— Не хочу їсти. Забери тацю!

Дружина мовчки взяла тацю і вийшла.

В господі запанувала мертва тиша. Капітан Міхаліс підвівся, знову надів жилет, завіязав хустку на голові, але дійшовши до дверей, зупинився. Кинув швидкий погляд довкола. З стін дивилися на нього портрети борців 1821 року; усі при зброї — з патронташами й пістолетами; у кожного стирчали шорсткі, мов дротяні, вуса, волосся спадало на плечі.

Капітан Міхаліс мовчки дивився на них, немов вітався з кожним, немов питав, як жили вони, де воювали, які вчинили подвиги, якого роду та звідки, чи з Румелії, чи з Мореї, чи з островів, чи з Кріту. Та врешті те його не обходило; він знав одне: всі вони воювали проти турка, і цього досить. Все інше — тільки для вчителів.

Перед одним портретом світилася лампада, немов то була свята ікона. І хто б не зайшов і не запитав про ту лампаду, капітан Міхаліс відповідав різко:

— То святий Караїскакіс, — і на цьому кінчав розмову.

Караїскакіс був командиром його діда — Делі-Міхаліса. Одного разу вночі, коли греки стояли у Фаліроці, неподалік од Афін, а навпроти отаборилися турецькі орди, його дід напився. Командир видав наказ — ніхто не повинен залишати свого місця, доки не підійде військо; адже християн було мало, а турків — тисячі. Але ж дід напився разом з іншими крітянами — і хто тепер міг їх перемогти! Ринули вони з своїх позицій, добігли до турецьких наметів і почали стріляти. В тому бою і вбили Караїскакіса.

— Втратити такого бійця, втратити такого воїна... — пробурмотів капітан Міхаліс. — Та дарма! Діда мого вбили, і всіх нас переб'ють.

Він вийшов надвір; колодязь, бак на дощову воду, над колодязем важкі виноградні лози, довкола — горщики з квітами... Все йому сьогодні було не так. Підійшов до стайні: біла кобила щулила вуха, зачувши хазяїна, радісно заіржала. Капітан Міхаліс підійшов до неї, широкими долонями любовно погладив шию, живіт, клуби... Живе любиме створіння, завжди готове виконати його наказ, горде й слухняне. Воно ніколи не суперечило йому, завжди з ним разом, до самої смерті.

Капітан Міхаліс довго тримав свою руку на густій сірій гриві. Він відчував, як тепло тварини переходило в його тіло, наче він і тварина ставали однією істотою. Йому здалося, ніби у нього самого виростає грива, ніби сили його подвоїлися, і він міг тепер заіржати й перестрибнути через мур фортеці, і вирватися в поле, родюче, по-

топтане турками поле, й помчати до хутора Нурі-бея.

Ця сила йшла із самої землі, переливалася з теплого тіла кобили, залила все тіло, розпирала груди. Якесь загадкова, дика сила, сила землі й живої істоти.

Капітан Міхаліс вискочив на двір:

— Харітос!

З хати вийшла дружина:

— Він спить.

— Розбуди його!

Міхаліс скрутив цигарку й чекав. Закурив. Гіркоти в роті більше не було. Випускав з ніздрів густий дим і спокійно чекав.

Протираючи очі, вийшов заспаний Харітос. Густе волосся скуйовджене, шия гола, босий. Цьому козляті було близько дванадцяти років. Він доводився капітану Міхалісу небожем — син брата, чабана Фануріоса. Прийшов з села. Батько послав його вчитися. Та на саму згадку про науку капітан Міхаліс аж кривився. «Що мені з тобою робити? Хочеш учитись? Наче не бачиш, до чого докотився твій дядько, учитель Тітірос! Учні, і ті з нього сміються! Зіпсуєш собі, чого доброго, очі, бідолаха, начеши окуляри і станеш посміховищем для всіх. Залишайся у мене в крамниці, а коли виростеш і порозумнішаєш, я дам тобі грошенят, відкриєш собі крамницю і будеш людиною». Про своє рішення капітан Міхаліс повідомив і Фануріоса. «Роби, як хочеш, — відповів йому той. — М'ясо твоє, а кістки мої. Лупцюй його, щоб став людиною!..»

Капітан Міхаліс схопив Харітоса за плечі і струснув, щоб привести до тями.

— Іди до колодязя, — звелів він йому, — умийся, а коли прочумаєшся, прийдеш до мене — є діло.

Харітос попрямував до колодязя, витяг води, умився, пальцями розчесав скуйовджене волосся. Потім підійшов до дядька:

— Я вже готовий.

Капітан Міхаліс поклав йому на плече руку:

— Обійдеш п'ять домівок, ти їх сам знаєш, і постукаєш у двері. Та візьми каменюку і добре бий у двері, аж поки не відчинять. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Постукаєш до Вендузоса, до Фурога-тоса, Каямбіса, Бертодулоса і в теке¹, де живе Ефендіна.

— Ефендіна-Каваліна?

— Еге ж, Ефендіна-Каваліна, і передай їм усім привіт від твого дядька, капітана Міхаліса. Завтра субота, а в неділю ранопораненьку нехай приходять до мене. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Ну, то йди.

Потім капітан покликав дружину:

— Заріж три курки, приготуй закуску, напечи хліба. Прибери підвал. Постав стіл, стільці, чарки.

Дружина хотіла була сказати йому, що зараз — піст, побійся, мовляв, бога, але чоловік підняв руку. Тож вона замовкла, пішла до хати і тільки зітхнула.

— От лишенько мені, знову гулянка, — сказала вона Риньо, яка стояла біля умивальника і мила тарілки. — Звелів зарізати три курки й прибрати підвал.

Зарипіли сходи. То капітан Міхаліс пішов відпочити.

— Що це з ним? Ще ж і півроку не минуло, — відповіла Риньо, а в самої аж серце затріпотіло з радощів.

Їй подобалось, коли в домі всі на ногах, бігають із закусками, а чоловіки сидять собі в підвалі і випивають.

— Бач, закортіло йому, — пробурмотіла мати. — Знову баламутить його нечиста сила.

І перехрестилась:

— Грішна, господи, лаюсь, не можу більше мовчати! Уже й на великий піст не зважає, і бога не боїться!

Вона кинула насупленими очима на іконостас, на архангела Михаїла: «А скільки ж поклонів била я йому, скільки просила його! Чи я ж не наливаю щоразу оливи в лампадку, чи свічок не ставлю! І все даремно... І він заодно з ним!..»

— Ех, коли б я була мужчиною! — пробурмотіла вона. — І я б чинила так само. Кликкала б тих блазнів, коли на душі смуток, давала б їм ракі і примушувала грати на лірі, танцювати. Дивись, і полегшає. От що значить бути мужчиною!..

Десь близько півночі вщух пронизливий вітер і на Мегалокастро повів теплий, вологий, від якого вмиль розпуюються бруньки на деревах. Почав він свою путь в країні арапів, перелетів Лівійське море, просурмив над Месарійською рівниною від Тімбаки і Калі-Ліміонеса до святої Варвари, далеко позаду залишив Арханьютські виноградники. Перестрибнувши мури Мегалокастро, пробирався крізь шпарки в дверях і вікнах в житла, накидався на чоловіків і жінок, збуджував у них хтивість і не давав їм спати. Отак за одну ніч квітень підступно заволодів Крітом.

Навіть паша Мегалокастро, хоч був уже старий і безсилий, прокинувся від припливу хтивих бажань, поляскав у долоні, і до кімнати вбіг арап Сулейман.

— Будь ласка, Сулеймане, розчини вікно, бо я просто задихаюсь. Що це за лихо, що за вітер, Сулеймане?

¹ Монастир дервешів.

— З арапського краю повіяв, паша-ефенді, тому й гарячий такий. Тільки ж не на лихо він нам, не бійся. Ми, крітяни, звемо його ангур-мельтемі, бо від нього швидко зростають огірки.

— Ангур-мельтемі... воно й правда, хай йому дідько... Ну, піди лишень та поклич до мене служницю Фатіме, нехай зайде, вона мені потрібна. Та набери з бака глечик води і принеси сюди. Принеси й віяло, щоб освіжитись хоч трохи... Цей Кріт заже-не мене в могилу!..

Навіть митрополит Мегалокастро, хоч йому стукнуло вже вісімдесят, хоч був він людиною богобоязливою, а сива борода сягала мало не до пояса, і той розпалився, скинув з себе ковдру, встав з ліжка і підійшов до вікна. Кругом тиша, в нічній темряві вимальовуються силуети будинків; на подвір'ї кафедрального собору зацвіло старе лимонне дерево, і повітря повнилося густими пахощами. А вгорі, в тверді небесній, перед божим престолом світилися незліченні зірки... З острахом дивився митрополит в зоряне небо; нічний вітерець неначе підняв його старе важке тіло в повітря, і на якусь мить воно зависло в глибокій тиші божого світу, та потім знову спустилося на землю. Митрополит перехрестився, прокляв гарячий весняний вітер; нараз він відчув, що тіло його немовби оновилося; він знову ліг і, безгрішний, поринув в обійми господні...

Капітан Міхаліс рвучко скинув простирало і, роздратований, сів на ліжку. Було вже, певно, десь після півночі. Він схопив глечик, що стояв на столі, ковтнув холодної води, щоб прочунатись і прогнати соромітні сни, що цілісіньку ніч не давали йому спати. Та сон горнувся до нього, наче жінка, не хотів покидати його.

— Хай йому грець! — гримнув капітан Міхаліс. — Такий сон тільки чортам радість!

Він схопився з ліжка, спустився сходами і, босий, вийшов надвір, витяг з колодязя води і сунув у відро голову, щоб пригасити жар всередині. Але в тілі все ж лишалася якась солодка млість. Капітан Міхаліс повернувся до кімнати, сів на ліжку, розчинив вікно; кругом було темно, хоч в око стрель, Мегалокастро спав, і не чути було його дихання. Тільки бентежний гарячий вітер, насичений пахощами землі й води, тихо шелестів виноградним листям.

Капітан Міхаліс притулився спиною до стіни й закутив. Він не хотів піддатися сну, сон — відомий облудник, довіряти йому не можна. Тож кутив, поглядаючи на божницю, на архангела Михаїла, захисника свого роду, на небесного Делі-Міхаліса з сагайдаком за спиною. Праворуч від ікони висіли дідівські срібні пістолі, ліворуч — весільні вінки з воскових квітів. В сусідній

кімнаті зітхнула дружина — кіра Катерина; на горищі писнула миша, і в ту ж мить сходами, скрадаючись, прошмигнув кіт. І знову глибока тиша; оселя поринула в сон.

Капітан Міхаліс палив, у густих бровах залягла зморшка гніву, чи, може, й сорому. Вступивши очі у віконце, важко дихаючи, він чекав світанку...

Капітан Міхаліс палив, а в голові роїлися думки й гули, як хрущі; він згадував, що коли бачив, всякі випадки з свого життя, все, що полюбилося йому на цьому світі, або ж що було огидне йому — село, батька, свою оселю, людей — турків і греків; починав від Грамбуси¹ і кінчав монастирем Топлу. Увесь Кріт обійшов він у вогні повстань, стрибаючи з скелі на скелю, але ж його думки, мов прокляті, раз у раз повертались до якихось безсоромних, червоних губ...

Цілісіньку ніч міряв кроками кімнату і Нурі-бей. Виходив у сад, щоб освіжитись, знову повертався в кімнату, палив одну по одній цигарки, пив ракі — чарку по чарці, й лютував. Поглядав на жіночу половину; сьогодні ввечері там замкнулася черкеска і не дозволила підходити до неї.

— Ти мені не потрібний, — казала вона йому крізь шпарку в дверях, — ти зганьбив себе! Нурі-бей, ти мені не до пари!

Але вона теж не могла заснути; стояла напівгола біля вікна, простягала білі руки до грецьких кварталів і дивилася вдалину нестямними очима. В нічній темряві їй ввижались чорні брови, борода, ручиська капітана Міхаліса, і серце їй солодко стискалося.

— Правду каже жінка, — бурмотав Нурі, і сльози капали у нього з очей. — Колись і я стану тим, чим став Ефендіна. І той гяур буде кликати мене на свої бенкети, як блазня.

А вранці арап знайшов свого повелителя біля порога: Нурі-бей спав, скрутившись калачиком, п'яний як чіп. Борода, груди, штани були забльовані... Навколо валялися недокурки...

Капітан Міхаліс, насунувши хустку аж на брови, їхав верхи попід Лихою горою. Ліворуч плюскотіли морські хвилі, праворуч височіли скелі, — дика, копмура, проклята людськими місцевість. І який би християнин не проходив мимо, він хрестився і проклинав турків, бо де б не копнув тут, до якої б печери не зайшов, скрізь лежали кістки замордованих християн.

Капітан Міхаліс перехрестився. Ось вже десять років, як під цими скелями убито його брата Христофіса з синами. Знайшли їх не скоро: в ямі, де сварилося вороння, лежали три трупи з відрізними язиками.

¹ Острівець на заході південного узбережжя Криту.

І це тільки за те, що, йдучи пізнього вечора повз Лиху гору, батько й сини заспівали пісню про московита. Того дня вони хрестили Трасакі й веселі, напідпитку, поверталися додому. Побачили вдалині море, тож і заспівали про московита. Турки підстерегли їх, підступно вбили й відрізали їм язики.

— Нещасний Кріт! — пробурмотів капітан Міхаліс і торкнув кобилу острогами. — Скільки століть уже стогнеш ти, сердешний, під чужоземним ярмом, та хто тебе чує! Навіть бога треба настрахати, щоб він вчинив чудо! Настрахати треба й сильних світу цього! Бери, Кріте, рушницю! Іншої допомоги не жди!

Капітан Міхаліс глибоко зітхнув. Він вдихав свіже повітря: крітські скелі пахли чебрецем і шавлією.

— Який же гарний Кріт! Який красунь! — прошепотів він. — Ех, коли б я був орлом, милувався б ним з високості!

І справді, коли б орел рано-вранці пролетів над Крітом, він замилювався б його красою, дивився б, як здіймається вгору його міцне, обпалене сонцем тіло, як сяють його береги, то білі, піщані, то стрімкі, прямовисні, в червоних відблисках, наче політі кров'ю. Він милувався б селами, хуторами, монастирями, самотніми капличками, що білили в глибоких западинах серед темних гранітних скель. Милувався б і трьома загарбаними турками містами з венеціанськими укріпленнями, з церквами, перетвореними на мечеті — Ханья, Ретемні, Мегалокастро.

Милувався б ним з високості, де ширяє орел, і сам господь, коли б не забув про нього, не віддав на поталу туркам.

Та, може, не зовсім забув, бо крітяни часом повставали, виривалися з ярма, і ніяк не хотіли на знак згоди з його вироком поставити свою печать під печаткою бога. «Кривдиш нас! — підводили вони очі й волали: — Кривдиш, господи!» І боролись, як вірні християни, щоб виправити цю кричущу господню несправедливість. «Адже ж і сам господь-бог — борець, — думали крітяни. — Він теж воює десь в іншому місці, на якійсь іншій планеті, проти інших турків. Тож давайте зробимо так, щоб він почув нас».

Кривавилося серце і в капітана Міхаліса, несила вже йому було бачити злигодні Кріту. Він пришпорив кобилу і, поминувши Лиху гору, виїхав на червоні ґрунти, до міста Русес.

Далі дорога йшла полями. Тішила око ніжна зелень, бриніли бджоли, пурхали пташки, що повернулися в свої торішні гнізда. Сьогодні, першого квітня, у весняному, сонячному промінні острів усміхався, наче

щаслива людина... Але капітан Міхаліс нічого того не бачив, він мчав далі і далі. Куди він поспішав? Куди прямував так рано? Чи за кимсь гнався? Чи, може, за ним хто гнався? Немов темна хмара заступила йому сонце — мов сновиди, їхав він, нічого не помічаючи. Думки його злодійкувато блукали попід високим муром, що оточував дім Нурі-бея, прокрадалися в покої...

Піт проступив у нього на чолі. Він намацав за поясом рукоятку ножа.

— Правду кажеш, собако! — прошепотів він. — Один з нас зайвий.

І ось, коли він стискав ніж, перестрибуючи в думках високий мур і прокрадаючись далі, в покої, хтось немовби голосно засміявся десь поряд. І нараз його обпекла болюча думка: адже він пробрався до цих хоромів не для того, щоб убити когось. Якийсь диявол проник йому в душу; диявол, несхожий на своїх родичів, — він посміхається, від нього ллються пахощі, а обличчя... яка ганьба! — обличчя жіноче!

— І тобі не сором, капітане Міхаліс! — заревів він. — До чого ти докотився!

І йому привиділося, немовби його предки піднімають могильні плити й проклинають його. Він підвівся в стременах і стиснув кулаки:

— Гей, ви, діди! Ховайтеся в землю! Я живий, і я на коні! Замоукніть!

Він хусткою витер з лоба піт і озирнувся. Гори міцно стояли на землі, туманилася морська далина, звивалася перед ним дорога. Тут він згадав, чому проїхав через Лазаретні ворота і куди прямував. Учора ввечері він дав бею слово, що поговорить з братом Манусакасом, який жив у маленькому селі Ай-Янніс¹. Багато років тому з великого села Петрокефало, звідки походив їх рід, доля перекинула сюди Манусакаса, мов ту насінину. Він пустив тут коріння, обжився, наплотив синів і дочок, а недавно діждався і онука. З радощів Манусакас так набрався ракі, що взяв на плечі ішака й поніс його в мечеть великого села, щоб той помолився там богу.

— І правильно, — прошепотів капітан Міхаліс, — те саме зробив би і я, те саме або щось іще гірше. Та я дав слово і тепер мушу виляти брата, хоч він і старший за мене. Я ж капітан!

Вдалині, на схилі гори, показалося Петрокефало. А внизу утопало в зелені Ай-Янніс, село, в якому жив Манусакас. Капітан Міхаліс торкнув острогами кобилу, та впізнала селище, заіржала і побігла швидше.

Ворота Манусакасового двору були розчинені; капітан Міхаліс тільки пригнув голову, проїхав, зупинив коня і гукнув:

— Гей, Манусакас!

¹ Ай-Янніс — святий Іоанн.

Уся сім'я сиділа за величезним столом і обідала. Манусакас сперся об стінку, біля нього висів батіг. Навпроти, підібгавши ноги, сиділа дружина; вона трохи розповніла, груди обвисли (стільки дітей вигодувати!), але обличчя завжди світилося радістю, наче розпукла троянда.

Зачувши голос брата, Манусакас підхопився і вийшов у двір.

— Заходь, брате! — він простягнув руку. — Стіл накрито, дружина тебе любить. Прошу!

— Не маю часу, — відповів капітан Міхаліс. — Причини двері, хочу з тобою поговорити.

— Гарні новини привіз, чи погані?

— Залежно від того, як ти їх сприймеш. Причини двері, кажу тобі!

Манусакас причинив двері, щоб сини й дочки не слухали розмови і підійшов до брата.

— Отже, слухай, що я тобі скажу, брате Манусакас. Коли ти не вмієш пити, то краще не пий!

Обличчя у Манусакаса спохмурніло:

— До чого ти ведеш?

— Ішаків господь створив на те, щоб люди їздили на них, а не навпаки. Второпав?

— Второпав. Образився побратим і поскаржився тобі? Образилась і твоя милість, капітане Міхаліс?

— Не образився я. І даремно ти мені це кажеш, ти ж знаєш мене! Але твій вчинок не принесе користі християнам. Ще не час піднімати прапори!

Та Манусакас розсердився:

— А коли твоя милість напивається і співає про московита, заходить до турецьких кав'ярень, хапає бєів і закидає їх на дах, чи думаєш ти тоді про християн? Бач, вчитель який, прийшов повчати!

Він нахилився, схопив камінь, вдарив ним об землю, взяв коня за гнуздечку.

— То що скажеш, капітане Міхаліс? Хіба неправду кажу? Тільки не прикидайся святим Онопрієм!

Капітан Міхаліс мовчав. Та й що казати? Манусакас має рацію. Коли напиваєшся, то забуваєш і про Кріт, і про християн. К бісу! Сідлав коня, і весь світ здавався йому тоді маленьким, нікчемним, горіховою шкаралупою. Тож і розгулював верхи, і кортіло тоді цю шкаралупу розтрощити к дідьку кінськими підковами.

— Мовчиш! — сказав Манусакас трохи згодом, помітивши, як брат насупив брови. — Не відповідаєш, але будь певен, я знаю, що в тебе на думці! Зрозумій же, сміливцю, та розумієш ти, я знаю, — така доля Кріту! Дозволь же й мені зігнати свою злість, а там — хай буде, що буде! На їхній байрам я візьму на плечі мула і однесу його

в мечеть — нехай там молиться разом з ішаком! Хоч і головою накладу!

— Мені байдуже, вб'ють тебе чи ні. Мене непокоїть доля Кріту.

— А ти не тривожся, Кріт не пропаде! Ми, люди, можемо загинути, а Кріт — безсмертний!

Трохи помовчавши, засмучений капітан Міхаліс зітхнув.

— Правду кажу тобі, брате, — знову заговорив Манусакас, — нічим мені дихати в цьому селищі, невже ти цього не розумієш? Чому, — я й сам не знаю, але коли вип'ю, серце крається, як і в тебе. Не можу ж я поїхати в Константинополь і вбити султана! То дозволь же мені хоч у своєму селі якимось душою розважити.

Капітан Міхаліс натягнув гнуздечку, повернув кобилу.

— Подумай про те, що я сказав тобі, брате Манусакас, подумай гарненько, коли я поїду, і роби так, як підкаже тобі господь, на добро Кріту. Оце й усе, що я хотів тобі сказати. Бувай здоров!

— Та злязь же, кажу тобі! Ходімо пообідаємо, куди тобі квапитися? Який біс за тобою женеться? Залишайся, переночуєш у мене; хата велика, хвалити бога, знайдеться і для тебе місце! Побачиш племінників, та й Хрістінью. І першого онука мого побачиш. Я дам йому ім'я Лефтеріс¹, може, хоч він діждеться волі.

— Передавай усім від мене привіт, поспішаю.

— І не заїдеш у село, щоб провідати батька?

— Кажу ж тобі, не маю часу. Зайнятий. Бувай здоровий!

— Упертий, осяляча твоя голова! Сказав, як відрубав, нехай хоч і світ перекинеться! Ну, їдь з богом!

Капітан Міхаліс пригнувся, проїхав під ворітьми і незабаром уже був у полі. Він із задоволенням згадував розмову з Манусакасом, — що ж, брат справжній мужчина. Якби мав він іншу вдачу, то міцно обняв би брата, пригорнув до грудей. Авжеж, ти маєш рацію, брате Манусакас! Вогонь з усіх гармат, а там — хай буде, що буде!

Капітан Міхаліс мчав, як блискавка, і коли повернувся до Мегалокастро, серце у нього співало, бо його рід, його брат витримав випробування...

Коли над містом поплив голос муедзина, Нурі-бей, насуплений, повертався з хутора, куди їздив, щоб якимось розважитись. Ганьба важким каменем лягла йому на плечі, пекла вогнем. Навіть кінь, вкритий жовтою піною, спотикався, у нього підгинались коліна. Море червонясто мінілося, кипіло й нуртувало, хоч вітру зовсім не було. Кінь пере-

¹ Лефтерія — воля (грецьк.).

йшов вброд річку Йофірос; на виноградних лозах вже зеленіли перші листочки, мигдаль одцвів, а смоковниця сповнювала повітря пахощами.

— О, мене ніщо вже не втішить! — заревів Нурі-бей, — нехай будуть прокляті і море, і дерева, і сонце!

І знову в його уяві постав капітан Міхаліс, такий, як тоді, коли розчепірів у чарці пальці, коли дзенькнуло і розкололося скло.

Пригадалася минала безсонна ніч. Яка то була мука! Він напився до нестями і заснув на порозі в блювотинні. І раптом — якийсь несамопитий крик, плач! Хто ж це так кричав тоді? Коли вранці прийшов арап і умив його, сон розвіявся, як дим. Та лишилося відчуття, неначе хтось встромив йому в серце ніж.

Нурі-бей їхав мимо турецького кладовища.

Скрізь лежали кам'яні плити з написами, стояли надмогильні статуї в кам'яних тюрбанах, — немов би якийсь мармуровий народ піднявся з-під землі, намагаючись вилізти з могил, щоб знову повернутись до міста.

Нурі-бей дивився вдалину, туди, де гомоніло море, шукаючи поміж двох кипарисів батькову могилу, а коли побачив, у нього зашуміло в голові — йому здалось, ніби мармуровий тюрбан заворушився й сповз назад, як бувало, коли Хані-алі гнівався. Раптом все довкола немовби закрутилося в якомусь шаленому танку; кінь спотикнувся, а потім помчав до могили, і Нурі-бей схопився за гриву, щоб не впасти. Він люто шарпнув гнuzдечку, і гордий кінь, форкаючи, став дибки. Кінь спотикнувся, спотикнувся вперше за стільки років, — погана прикмета!

Бей скрикнув, хотів був скочити з коня, підійти, вклонитися батьковій могилі, та чомусь завагався. Він враз пригадав учорашній сон; у нього в головах став батько; обідраний, у лахмітті, брудний, босий, батько, який за життя ніколи не ходив пішки! Він підняв кощаву почорнілу руку і закричав: «Скільки вже років блукаю я тут, у твоєму проклятому конаці. З шістдесят шостого рахуй — двадцять три роки! Я сподівався, що мій син, мій єдиний син, день і ніч думатиме про мене й гостритиме ніж, щоб помститися за мою кров! Але я чув тільки сміх, бузукі та амане! Ти забув мене, а я, знеславлений, блукаю провулками й полями. Як ти гадаєш, навіщо ми народжуємо синів? Щоб вони мстилися за нашу кров! Ти ж не посоромився змішати свою кров з кров'ю брата мого вбивці! Ще й показуєш йому дружину без чадри! Згинь з очей моїх, гяур!

Зачувши таку жахливу лайку, Нурі-бей розлютився: «Ти що ж це, батечку, хочеш командувати мною і з могили? Ні, годі

вже!» — хотів він крикнути, але слова застрягли в горлі. Він пришпорив коня і в'їхав у місто через Ханіотські ворота, а звідти помчав до грецьких кварталів. Сонце вже сідало.

Капітан Міхаліс спустився в підвал ще вранці й сидів там самотній. Праворуч від нього, на двох товстих брусах стояли три бочки вина. Ліворуч — дві череп'яні посудини; в одній — олія, в другій — зерно. Під стелею, на бантинах, висіли в'язки інжиру, гранатів, айва і зимові дині, жовті, з зеленими жилками. На стіні — пучки запашного зілля, шавлії, майорану. Пахло вином і айвою. А коли через якийсь час сюди понаносять варених курей, восьминогів, ковбас, то й пахнутиме тут зовсім інакше.

Капітан Міхаліс сидів на високій лаві, прихиливши до стіни важку голову, туго пов'язану чорною хусткою. Його погляд втупився в низенькі двері навпроти, але нічого не бачив, ні про що не думав, навіть не ворухився. Тільки час од часу руки його стискали деку стола, що стояв перед ним, і вона вигиналася. Серце у нього краялось. Що ж, на життя він не може поскаржитись, всього було у нього вдосталь. Сам здоровий, добрий, та й жінку мав гарну, люди прислухалися до його слів; син — викапаний батько, тож смерті він не боявся: помре — його місце посяде син. Була у нього родимка на шиї, на тому ж місці була вона і в сина. І брови густі, колючі, як у батька, навіть очі, і ті — батькові; маленькі, круглі й чорні, як смола. Якого ж тоді дідька неспокійно на серці? Не вмів він радіти, сміятись, пожартувати чи сказати тепле слово. Завжди замкнутий, небалакучий, ніколи не посміхнеться.

Якось увечері зайшов до нього шуряк Манолакис, лагідної, спокійної вдачі чоловік і, щось сказавши, засміявся. Капітан Міхаліс насупив брови, й бідолашний Манолакис так і прикипів до місця, сидів, мов на жару, а потім підвівся й пішов собі. «І не соромно йому, — сказав зневажливо капітан Міхаліс, звертаючись до сина: — Бач, прийшов сюди сміятись!»

«Коли визволиться Кріт, — думав він інколи, — визволиться тоді й моє серце. Отоді вже і я засміюся!..»

...Задрімав капітан Міхаліс, і йому приснився сон, та такий же виразний: буцімто Кріт уже вільний, б'ють дзвони, вулиці вистелено миртовим і лавровим віттям. У гавані причалив білий панцерник, і грецький царевич вийшов на набережну й поцілував крітську землю. А на набережній стоїть він, капітан Міхаліс, і тримає у руках срібну тачу, а на ній — ключі від міста, і ті ключі підносить він царевичу. Стоїть ото він з та-

цею, дивиться, як визволяється Кріт, — визволяється насправді! — проте на душі у нього смутно. «Що ж воно таке зі мною? — гаркнув він сердито. — Якого дідька мені ще треба? Нехай би я луснув!» І от кров ударила йому в голову, почервоніли очі. А перед ним лежав Кріт, і він то піднімався, то опускався. Тільки то був не острів, а якась потвора, що лежала на воді; то була Горгона, сестра Александра Великого, і вона плакала, біла хвостом, і море хвилювало... І в той час, коли він дослухався до плачу Горгони, Кріт поступово набрав іншого вигляду. То вже була не потвора, а платан, такий густий, що ледве вмщувався в капітанових грудях: на гілках гойдалися діди — босі, поси́нілі, з прикушеними язиками... Дув навальний вітер... І в ту хвилину, коли він нахилився, вклоняючись їм, все зникло, не лишилося нічого, крім ліхтаря з червоно-зеленими скельцями, а під ним — Нурі і цитрусова ракі, і смажена куріпка... І раптом — дзвінкий сміх і брови черески...

Капітан Міхаліс схопився, постукав кулаком у стіну, аж оселя заходила ходором: чому досі нема блазнів, де вони там ходять?!

А в той час, коли він бив кулаком в стіну, блазні поспішали з чотирьох боків міста.

Капітан Міхаліс раз у раз наливав собі вино, пив склянку за склянкою; воно не давало йому ніякої радості, навіть викликало відразу. Та він лив і лив у себе вино, щоб утопити тих демонів, які сиділи в ньому. Ні жінка, ні війна, ні господь-бог не могли втихомирити їх; його демони боялися тільки вина, тому він і пив щоразу, коли почував, що вони починають брати гору над ним. А в тому страшному реві, що виривався з його грудей, вчувались голоси і найдавніших його предків — тигра, вовка, дикого кабана, а іноді й волохатих прапрадідів з печер Псілорітису.

Але сьогодні в ньому заворушився якийсь новий демон. Він не ревів, не лякав, а сміявся. Капітан Міхаліс жажнувся; і тому раз у раз наливав собі склянку й пив...

Двері розчинилися, і зайшли блазні. Капітан Міхаліс підвів голову. Зляканий Ефендіна тер руки, гойдав піднятою ногою і не насмілювався ступити на сходинку. Язик у нього ніби приріс. Хотів сказати: «День добрий, капітане», та не спромігся вимовити й слова.

Капітан Міхаліс простягнув руку і вказав на низьку лавку навпроти себе:

— Сідайте й пригощайтесь!

Гості накинулись на страви і випивку. Вендузос поставив на коліна ліру, припав до неї вухом, крутив, вертів, настроюючи її.

— Що б його заграти тобі, капітане Міхаліс? — спитав він.

Та ось підвівся Фурогатос¹. Він одсунув лави під стіни, щоб було вільніше. Він квапився, у нього аж п'яти свербіли, немов їх лоскотали мурахи. Одним після вина хотілося поспівати, пожартувати, другим — поплакати, поспати. А цього куроїда завжди тягло до танців. Він танцював і ставав тверезим. Вірніше, його сп'яніння набирало іншого характеру: у нього виникало зухвале бажання — перемогти непереможні закони, злетіти в повітря і там кружляти отак без кінця. Та не виходило! Танцюючи, він кружляв по землі, тому й починав знову пити, щоб набратися сили.

Капітан Міхаліс обвів очима товаришів. Ні пісня, ні танок, ні ліра не могли сьогодні заспокоїти серце. Його погляд зупинився на Ефендіні.

— Хазяїне! — схопився той злякано, — не вимагай від мене, щоб я перекидався і ляв пророка. Спершу настрахай мене, налякай так, щоб я добре попоїв і випив...

Але тут розкрив рота Бертодулос, який встиг уже й закусити й випити.

— Уславлений капітане Міхаліс, — некваливо почав він своїм тягучим голосом, — чи не розповісти вам одну незвичайну старовинну венеціанську історію, щоб згаяти час? Я на власні очі бачив її в театрі, і серце моє відтоді не має спокою! О, я завжди забував усі свої злигодні, коли згадував несправедливу вбиту славу дочку Венеції — Дісдемону²!

— Кого, кого? — перепитав капітан Міхаліс і примружив очі.

— Дісдемону, шановний капітане, дочку венеціанського вельможі, хіба вам не доводилося чувати про неї? Яку покохав якийсь арап, гарний хлопець; тільки з ревнощів та з великого кохання він убив її. Дісдемона взяла хустку...

Капітан Міхаліс простягнув долоню, щоб затулити Бертодулосу рота.

— У моїй присутності, Бертодулос, ніяких розмов про жінок!

Бертодулос замовк, і венеціанська історія так і лишилась недоказаною.

— Зрозумів?

— А що ж робити далі? — спитав Вендузос, тримаючи напготові смичок.

— Грай, сатана тобі підкаже! — відповів капітан Міхаліс і прихилився до стіни важкою головою.

Каямбіс проковтнув вино і витер губи. Фурогатос сидів, дивився на ліру і гойдав правою ногою...

Та раптом оселя здригнулась, щось затріщало, і Бертодулос схопився за бочку, що

¹ Фурогатос — дикий кіт (*срещьк*).

² Ім'я шекспірівської героїні тут перекручене, походить воно від грецького дейсідаймон — побожний, а Бертодулос зробив з нього дісдемона — лихий демон.

стояла позаду, щоб не впасти. Айва, гранати, дині, що висіли на бантинах, загойдались, б'ючись об стелю.

— Землетрус! — скрикнув Вендузос і схопився.

Фуругатос простягнув руку до дверей; думки Каямбіса полинули в гавань, у маленький убогий підвал, де залишилась Гаруфалья. Ефендіна упав долілиць і тремтів як у пропасниці.

Нагорі зчинився гамір, метушня, заверещали жінки.

— Ради бога, — давайте відчинимо двері і вийдемо надвір, — мало не заплакав Фуругатос.

Та капітан Міхаліс зняв нагай, що висів у нього над головою і гримнув:

— І вам ото не сором?

— Чого ж нам соромитись? — озвався Фуругатос. — Це ж землетрус, капітане Міхаліс! Це ж не людина, з якою можна поборотись!

Скоро він вимовив ці слова, як в надрах землі щось глухо загуркотіло, немовби заревів велетенський бугай.

Тепер уже захиталося все місто, самі собою задзвонили дзвони церкви святого Мина.

— Святий Діонісе, допоможи мені! Я — граф Мандзавінос! — заверещав Бертодулос і накрив голову накидкою.

Капітан Міхаліс лягнув нагаєм:

— Ніхто не руш з місця! Підніміть Ефендіну з підлоги і поставте на бочку!

А сам шмагнув Бертодулоса батогом і збив з нього накидку.

— Землетрус, Бертодулосе, звичайна справа. Чуєш, Кріт ворушиться, як жива істота. Одного чудового дня глянеш, а він уже пристав до Греції!

А гармидер навколо наростав; сусідки повибігали з дворів на вулицю, рвали на собі коси й верещали. Навіть Архондула, зарозуміла, причеплива стара діва, вибігла на вулицю, тримаючи за руку глухонімого брата, кричала й вищала, як і вони, наче й не походила із знатного роду.

Капітан Поліксінгіс вийшов погуляти, коли християни слухали обідню. Виголений, напахчений лавандою, у фесці набакир, в нових туфлях, простував він, вдоволений собою і всім навколо.

«Та хіба ж то справедливо, що молодість людини не триває тисячу років? — думав собі капітан. — Чи не злякався часом господь, що ми однімемо у нього трон, — через те помалу обеззброює нас — насамперед випадають зуби, хода стає нетвердою, розладнюються нирки, мутніють очі. Смерті я не боюсь, не боюсь, коли мене зненацька звалить куля, але отак поступово, отак руйнуватись, — я не згоден!»

Не встиг він це подумати, як будинки навколо захитались, затріщали стіни, залунали зойки туркень, застукотіли підбори. З-за рогу вискочила опасиста арапка Рухені й закричала:

— Рятуйте!..

Таця, яку вона несла на голові, похитнулася, коржики з кунжутом попадали на землю, в кінський гній.

Капітан Поліксінгіс вчепився рукою в якийсь стовп, аби не впасти. Долі заманулося, щоб це сталося біля садиби Нурі-бея.

— Землетрус! — прошепотів він, і на його обличчі проступили крапельки поту.

Усе міг він перебороти — хвороби, небезпеку, війни, жіночі примхи, але як боротися із землетрусом? Капітан Поліксінгіс зблід. Оглядівся навколо. Він стояв біля зелених воріт домішки Нурі-бея. З двору долинули верескливі голоси. Він стояв і прислухався. Чи розверзнеться земля, чи поглине людей? Чи тільки похитається, й на цьому все скінчиться? Місто мовчало, немов притаїлось, і чекало. Собаки спершу завили, потім підбігали хвости, витягнули шиї, шерсть на них настовбурчилась. Денне світло стало жовтим, тьмяним, під землею щось загуркотіло, й в ту ж мить, мов кипариси, захитались мінарети, стіна, об яку капітан Поліксінгіс сперся, тріснула. В домі Нурі-бея посипалися шибки, попадав посуд, брязнула лампа.

Раптом розчинилися зелені дугоподібні ворота, і на вулицю, без паранджі, простоволоса, боса вискочила Еміне-ханум і, зойкнувши, впала непритомна посеред вулиці. Слідом за нею, тримаючи в руці червоні сандалі, бігла хрещена арапка. Вона схилялась над господиною, бідкалась над нею, але та лежала непорушна, бліда, як полотно.

Очі у капітана Поліксінгіса заблищали.

— Еміне-ханум! — пробурмотів він і підійшов до неї.

До його блілого обличчя раптом прилила кров. Давно вже мріяв він про те, щоб побачити цю дику черкеску, і ось саме щастя в руки: вона перед ним, без паранджі, — простоволоса, боса, така, якою він хотів бачити її.

Він вп'явся в неї очима, але тут схопилась розлючена арапка й відштовхнула його.

— Це жінка Нурі-бея! — засичала вона, — не підходь! — І кинулась розв'язувати хустку на шиї, щоб прикрити обличчя господині.

— Якщо не дати їй понюхати лаванди, вона помре, жінко! — сказав капітан Поліксінгіс і дістав з кишені флакончик з одеколоном — його він завжди носив при собі, щоб лишати за собою по вулицях приємний запах.

Він став на коліна й підніс флакончик черкесці до обличчя.

Земля перестала коливатися, люди по-троху заспокоїлись. Собаки знову заходились гавкати, немов хотіли налякати земле-трус.

Черкеска глибоко зітхнула й розплющила очі. Побачивши над собою незнайомого мужчину, вона зойкнула й долонями затулила обличчя.

— Іди геть! — знову озвалась арапка. — Іди геть, коли тобі дороге життя. Зараз ви-йде Нурі-бей!

Але капітан Поліксінгіс дивився в очі черкески, забувши і про життя, і про смерть. А її очі, чорні, блискучі, були повні гніву і обурення. Та, чуючи над собою уриване ди-хання мужчины, вдихаючи пахуче повітря, що йшло від нього, вона немовби поволі відтавала, а тоді обернулась до служниці:

— Хто цей гяур?

— Капітан Поліксінгіс, моя господине, — твій раб, — відповів капітан. — Залиш собі ці парфуми на згадку про мене.

Але черкеска кинула парфуми йому в об-личчя, підвелась, і в очах у неї знову спалах-нули іскорки гніву.

— Я йду! — сказав капітан Поліксінгіс, зіт-хнувши. — Прощу не гніватись!

— Злякався? — глузливо захихикала чер-кеска.

— Кого?

— Нурі-бея!

— Тільки тебе боюсь я на цьому світі, гос-подине. Коли скажеш мені зараз померти, присягаюсь честю, помру, щоб більш ніколи не доторкнутись до тебе!

Та, сказавши це, він тут же схаменувся і квапливо заговорив знову:

— Коли є бог, я колись таки доторкнусь до тебе, Еміне-ханум, доторкнусь, — сказав він рішуче. — Хоч би й світ загинув!

Черкеска скося глянула на нього — немов-би прицінювалась. А капітан Поліксінгіс стояв нерухомо, засунувши праву руку за шовковий пояс, і чекав.

— Мій бог, — сказала вона нарешті, за-криваючи обличчя прозорою хусткою, — мій бог не любить греків.

— А мій бог полюбляє черкесок, він же всемогутній, — відповів капітан.

Почулися голоси, загроюкали двері. Арап-ка схопила господиню за пояс, вони метну-лись в двір і зникли за зеленими ворітьми.

Капітан Поліксінгіс хотів іти, але коліна в нього підігнулись.

— Пропаща моя голова... — пробурмотів він. — Ніколи не доводилось мені ні поцілу-вати, ні доторкнутись до такої жінки. Де б знайти якесь полум'я, щоб кинутись в нього й охолонуть?

Навколо нього все немовби враз змінило-ся — вулиці, дерева, обличчя людей... Нена-че барвистий килим, на якому намальовано

будівлі, мінарети, море, перед ним лежало місто.

І капітан Поліксінгіс побрів, спотикаючись, по тому килиму...

А тим часом гулянка в підвалі тривала. Опівдні Риньо зазирнула туди у віконце, щоб побачити, що роблять там батькові блазні.

Фурогатос скинув чоботи — в нього все ще свербіли п'яти — і танцював, п'яний як чіп. Коли він підстрибував, голова стукалась об стелю так, що вже кров текла поза вуха-ми й по шиї, але ж він, радий та веселий, все стрибав собі та стрибав. Ефендіна, за-бувши про сором, скинув чалму і притулив-ся паршивою головою до бочки. Схилив-шись над бочкою, Каямбіс «прикрашав» голову Ефендіни листям артишока. Венду-зос, вирячивши очі, їв яйця разом з шкара-лупою. Він насилу ковтав їх.

Риньо приємно було дивитися на цих тру-тнів, бачити, як вони з шкури лізли, щоб розвеселити батька, який сидів мовчки, при-тулившись до стіни і втупившись очима вда-лину. Він анітрохи не сп'янів, наче й не пив нічого, верхня губа його час од часу трохи піднімалась; і тоді з-під чорних вусів побли-скували зуби.

Риньо посміхнулася. Вона любила батька, пишалася ним. «Коли б я народилася хлоп-цем, — думала вона — то була б як він. І якщо вийду заміж, візьму собі отакого чоловіка!..»

Ну й мудро ж улаштував господь-бог цей світ! Шість днів на тиждень віддаєш спра-вам, а сьомий — господу-богу, до того — смачна їжа й відпочинок! Настав понеділок, і життя знову іде, як завжди. Добрі богобо-язливі городяни забули про землетрус і про бога і заповзятливо взялися до торгівлі — хто кого обхитрує.

Зійшло сонце, нізами, взявши великі ключі, відімкнули ворота. З галасом і лай-кою в них кинулися селяни, тягнучи за со-бою навантажених мулів і віслюків. Розчи-нилися і ворота гавані. Прийшли вантажни-ки, човнярі, купці, на молу залунали людські голоси. На майдані знявся оглушливий гамір. Застукотіли молоти в циганських куз-нях. Посеред майдану стояв глашатай і гуч-ним голосом сповіщав, що в м'ясній крам-ниці Ісмаїла щойно зарізали телятко, і м'ясо таке ніжне, що мало не тане в роті. Тож по-спішайте — хто встигне, той і купить...

Паша сьогодні прокинувся пізно, в пога-ному настрої. Ось уже три дні, як він був сам не свій. Цими днями, коли він сидів у своєму павільйоні біля Трьох арок, курив люльку та слухав, як нізами, оточені натов-пом греків, грають на сурмах і б'ють у ба-

рабан, він помітив дівчину з густим волоссям і яскравими губами і... зажадав її. Обернувшись до сеїза¹, арапа Сулеймана, спитав:

— Хто ота грекиня в червоному?

— Припала тобі до вподоби, повелителю? Вона не тутешня, з Крусона, з глухого села. Минулої неділі повинчалася з Каямбісом, торговцем, що добре співає, ти про нього чув. Хай їй біс.

— Хай їй біс... — пробурмотів паша, хитаючи лисою головою, — хай їй біс, бо я постарів. Кінець! Навіщо тепер життя, коли ти не можеш нікого скривдити, не можеш убивати, кого схочеш, цілувати, кого хочеш? Який тепер з мене паша? Де ті часи, коли я посилав у грецьке село свого ката з яблуком для молодії і кулею для молодого — щоб вибирали. Хіба ж могли вони вибрати кулю? Вибирали яблуко, і того ж вечора до мене приходила молода, заплакана, але гарно вбрана й сідала мені на коліна... А зараз я вже старий. Постаріла й турецька влада. А Кріт — такий самий, нехай він буде проклятий!

Паша обернувся до арапа:

— То як же, Сулеймане?

І підморгнув йому.

— Удавай, ніби не помічаєш її, повелителю. Це ж Кріт — матимеш потім мороку. Не зітхай. Може, привести тобі вірменку?

— Та непотрібні мені жінки! — заричав паша й з огидою плюнув. — Вони мені насточортіли ці кляті баби! А зітхнув я через те, що, здається, постарів уже я, постаріла й Туреччина, — і вона, і я летимо під три чорти!.. Як її звуть?

— Гаруфалья.

— Щоб вона здохла! Скажи Барбаяннису, продавцеві салепу², щоб прийшов увечері і розважив мене трохи. Так тяжко на серці, Сулеймане!.. Нехай прийде й Ефендіна.

Паша перевернув цибух, постукав ним об камінь.

— Була колись Туреччина... — пробурмотів він тихо, щоб не почув арап. — Дай боже, щоб я помилився, та мені здається, тепер Туреччина стає зайчицею...

Мимо проїхав вершник. Чорнобородий, рішучий, хустка насунута на самісінькі брови. Він оперезав коня й зник, наче блискавка, за Лазаретними ворітьми.

— Хто цей гяур? — запитав паша, скажеш мені. — Мені здається, надто вже у нього войовничий вигляд. Де я його бачив?

Арап дивився на вершника, який виїхав за фортечні ворота і крутився під валом.

— Чого ти мовчиш, дідько б тебе вхопив? — спитав паша й підняв цибух. — Не чуєш, про що я тебе запитую?

— Хто він, повелителю? Та хіба не пам'ятаєш, як минулого року ти кликав його до себе, щоб виляти за те, що він закинув Нурі-бея на дах? Він тоді і слова тобі не сказав, та коли виходив, схопив решітку на сходах і мало не вирвав її.

— Капітан Міхаліс! — вигукнув паша.

Він помовчав якусь хвилину, потім сказав:

— Слухай, Сулеймане, коли-небудь я примушу тебе отут, біля Трьох арок, перед усім народом, турками й греками, боротися з ним і побороти, бо інакше погано нам буде... Чуєш?..

Арап не відповів...

Капітан Міхаліс крізь квартиру дивився на світ божий.

Хустка впала йому на плечі, в напівтемряві блищав тільки немов вилитий з бронзи лоб, на який падало світло. Відблиски світла грали у нього на бороді, вусах, на чуприні, але очі, великі, чорні, втуплені в квартиру, були непорушні. Він не спав цілісіньку ніч — дивився, слухав, пив і тільки час від часу, коли серце в нього болісно стискалося, з уст його вихоплювався зойк — хрипкий, несамопитий. «Що це зі мною? — знов і знов питав він себе. — Даремно тільки пропадає вино, яке я п'ю».

Він не п'янів. В глибині душі він навіть пишався цим. Іноді він підводився й ходив по підвалу сюди й туди твердою ногою — і знову сідав. Він почував огиду до тих, хто пив, а потім не стояв на ногах і ледве ворухив язиком, або, що вже зовсім погано, починав плакати.

— Отже, кажеш, то була справжня краля, як її там звали? — несподівано звернувся він до Бертодулоса.

— Дісдемона, капітане, знатна венеціанка; волосся у неї було золоте, а коса тричі обкручувалась круг голови і виблискувала, як царська корона; на щоці ж — родимка.

Бертодулос аж ніяк не був певен, що Дісдемона була саме такою, але ж йому дуже подобалися родимки на щоках і коси, обкручені круг голови.

— Далі!

— Отож, дорогий капітане, оця витончена дворянка, — що то воно — людська душа, — покохала здорового арапа, старого вже, — а які в нього були ножища! Та, відамо йому належне, — сміливцем був. І, як ти гадаєш, чому вона його покохала? Якось уночі цей старий мавр розповів їй усе про своє життя. І дівчина так розчулилася, так їй стало шкода його, стільки поневірянь випало йому на долю, що вона заплакала і впала йому в обійми. «Любий арапе, не сумуй! — вигукнула вона. — Я буду твоєю розрадою, і ти забудеш усе своє лихо!»

Бертодулос зупинився, взяв склянку.

¹ Ординарець (турецьк.).

² Гарячий напій з імбиром.

— Далі! — наказав капітан Міхаліс.

— Ти вже пробач мені, дорогий капітане, я щось теє... заплутався, — пробелькотав Бертодулос і почухав голову. — Сталося щось дивне, — заговорив він знову, — вони вже не у Венеції, вони помандрували на Кіпр, побрались, але якийсь там офіцер, білий, із золотими галунами, стає між ними. А потім... от, знову забув... хустка...

— Хустка? Ти щось плутаєш, Бертодулос.

— Ні, ні, я не плутаю, шановний! Хустка, справжня хустка, але, певно, отруєна, зачарована, я й сам не знаю, як вам сказати. Тож арап, не тямлячи себе з ревностів, якось уночі — ах, ця ніч уб'є мене! — засунув цю хустку Дісдемоні в рота і...

Бертодулос дістав хустку, приклав до очей, до лоба і викрикнув:

— ...і задушив її!

Четверо п'яних, що слухали Бертодулоса, витягнувши шії, враз зареготали. Але капітан Міхаліс розлютився:

— Заткніть пельку! — гримнув він на них.

Потім звернувся до Бертодулоса:

— Ти не винен, винен я, що запитав тебе.

І, важко прихилившись головою до стіни, заплющив очі. «Арап правильно чинив!» — думав він...

Тим часом гості забули вже про чуже лихо.

— Не плач, Бертодильчику, — нахилився до нього Фуругатос, — усе це — казочки, тільки ми — справжні. Ану, Вендузосе, ушквар на лірі, а то в мене п'яти сверблять, — так хочеться потанцювати!

Ліра з дзвіночками теж немов сп'яніла і підстрибувала у Вендузоса на колінях; Каямбіс дивився на неї й зітхав, потім, підперши рукою п'яну-преп'яну голову, затагнув амане.

А Ефендіна, прикрасивши лисину листям артишока, випнувши живіт, наповнений вином і свининою, плескав у долоні, підспівував, схоплювався, клав руку на плече Фуругатосу і, мов божевільний, пританцьовував, — до біса святість!

— Вихрестись, Ефендіно, — просив його Фуругатос, — вихрестись, щоб в'їхати до раю верхи на свині!

— Не можу, хлопці, не можу, — відповідав той жалібно, — не можу, ви вже пробачте: турком народився, турком і помру!

Перед світанком усі видихались; один хропів, повалившись просто на підлогу; другий, обжершись, гикав; третій куняв, прихилившись до стіни. І тільки капітан Міхаліс сидів тверезий, підвівши голову, і дивився в кватирку на сірий світанок. Він ні про що не думав, тільки дослухався, ось уже два дні й дві ночі до того, що діялося у нього всередині. На світанку у вівторок, коли сидів отак, притулившись головою до стіни, він

задрімав на якусь мить, але тільки на мить, не більше, та диявол все ж встиг підкрастися до нього. Спочатку йому здалось, немовби його огорнула ніжно-прохолодна весняна хмарка. Він все йшов та йшов, спітнілий від спеки, від вина та горя, а хмарка огортала його, підносила вгору, обволікала живіт, стегна, пестила його всього. Та поволі обриси хмарки змінювались, вона густішала, ось проступило обличчя: спершу — жіночі губи, потім іскристі палкі очі, усміхнені, звабливі. З темряви виринули дві маленькі нафарбовані ступні і дві білосніжні руки; заворушились губи, і долинув голос, дзюркотливий як вода: «Капітане Міхаліс... капітане Міхаліс...»

Капітан Міхаліс стрепенувся, визволяючись з обіймів сну, схопився так швидко, що перекинув стіл і на підлогу полетіли склянки, тарілки, свічки, табакерки. Посхоплювались і всі навколо; денне світло залило підвал. Капітан Міхаліс зняв із стіни нагай і кинувся до гостей.

— Геть! Геть звідси! — загорлав він, мов несамовитий.

Потім простягнув руку, розчинив двері:

— Геть!

Першим кинувся Каямбіс, перестрибнув поріг, вибіг у двір і поспішив до хвіртки. Сьогодні тільки вівторок, бач, як рано він звільнився. Гаруфалья, напевно, ще спить. У нього немов вирости крила, він заспішив до гавані. Четверо інших, один по одному, похитуючись, тримаючись за стіну, повиходили з підвалу; перші промені сонця лягли їм на обличчя — жовті, пом'яті, замурані. Попереду йшов Фуругатос, розбитий, злий, з обвислими вусами. Він весь час намагався підібрати й зав'язати пасок, який раз у раз вислизав у нього з рук, падав на землю, а на нього наступав Бендузос, що йшов позаду з лірою за плечима. За ними плентався Ефендіна, однією рукою притримуючи штани з мішковини, бо тріснула тасьма...

А з того боку, де дзюркотіло джерело Ідоменея, йшов капітан Поліксінгіс, за ним слідом — Алі-ага з важким кошиком на плечі. Капітан Поліксінгіс ніс весільні подарунки племінниці Вангельо. З позавчорашнього дня він ходив сам не свій, немовби землетрус забив йому памороки. Не їв, не пив, тільки кутив і раз у раз зітхав, як хворий буйвол. І де б він не ходив, що б не робив, а завжди, не знати як, опинявся перед зеленою хвірткою. Стояв перед нею вагаючись, міряв оком високі стіни, підводився навшпиньки, наче хотів розігнатись і перестрибнути через них, потім йшов собі геть, ходив десь і знову повертався.

А щоб нічого не запідозрили сусідки, — боявся лихих язиків, — капітан учащав до однієї турецької крамниці і щось купу-

вав — тацю або миску, або чашки чи кухлі. Спочатку він не знав, що з ними робитиме, а потім згадав, що Вангельо, племінниця, виходить заміж. Отже, він склав увесь цей посуд в кошика, Алі-ага підважив його на плече, і вони рушили до кварталу, де жив капітан Міхаліс, де жила й Вангельо.

І ось, коли вони обходили джерело Ідоменея, — маєш тобі! — назустріч сам капітан Міхаліс, верхи на коні, у руці батіг, хустка насунута мало не на очі.

Капітан Поліксінгіс аж став з несподіванки. Він знав, що в неділю ранком той розпочав свій горілчаний тиждень, а сьогодні ж тільки вівторок, а він уже скінчив, прямує до турецької кав'ярні до чорта в зуби. Капітан Поліксінгіс похитав головою: «Колись його таки уб'ють десь, якщо він не втихомириться, — подумав він, — і в Мегалокастро впаде один із стовпів християнства. Але хто може втихомирити його? Ні чорт, ні сам бог, бо людини, яка не боїться смерті, і бог боїться!»

Капітан Міхаліс наближався; він помітив капітана Поліксінгіса і пришпорив кобилу; йому не хотілося зустрічатися з цим опудалом, не хотілося чути його сміху, слухати його дотепи.

Капітан Поліксінгіс належав до тих людей, які щоранку, прокидаючись, насвистують і наспівують, а капітан Міхаліс до таких людей почував відразу. Ці двоє ставали нерозлучними друзями тільки під час заворушень, коли християни повставали проти турків, бо обоє були капітанами і усвідомлювали, що відповідають за життя багатьох людей. Але вони одразу ж переставали впізнавати один одного. «Як на мене, надто вже він дикий, мов той вепр!» — думав капітан Поліксінгіс. — «Надто вже він легковажний свистун, — думав капітан Міхаліс, — такий мені непотрібний!» І тепер, помітивши його, він торкнув острогами коня, щоб проїхати мимо.

Але капітан Поліксінгіс, побачивши, що обличчя капітана Міхаліса надто похмуро, злякався: чи не замислив він часом щось недобре! Йому що, а християни потім матимуть клопіт. Доведеться перебороти себе.

— Куди це ти з самого ранку, капітане Міхаліс? — спитав він і простягнув руку, немов бажаючи перепинити його.

— Одійди, капітане Поліксінгіс, щоб я на тебе не наїхав часом! — гаркнув капітан Міхаліс, і його очі потемніли від гніву.

Але капітан Поліксінгіс стояв посеред дороги, розставивши руки, і не сходив з місця.

— Ради Христа, брате, не наражай себе на небезпеку, — сказав він, — ти ж один із стовпів християнства, ти потрібен Кріту, не ти розпоряджаєшся своїм життям, а він.

Капітан Міхаліс ніколи не почував до свого соратника такої огиди, як в цю хвилину.

Учора Фуругатос вийшов якось на хвилину з підвалу, щоб подихати свіжим повітрям, і сусідка Красойоргена розповіла йому про нові пригоди капітана Поліксінгіса. Повернувшись до підвалу, Фуругатос переказав усе капітанові Міхалісу; цей мало не заричав, почувши таке, хоч і стримався, прикинувшись, ніби це його аж ніяк не обходить.

Але тепер капітан Міхаліс не стримався: губи його кривились від люті, коли він нахилився до Поліксінгіса:

— Йшов би краще прислужуватися жінкам, а мені не заважай порахуватися з турками в турецькій кав'ярні!

Капітан Поліксінгіс густо почервонів.

— Коли нема повстання, я прислугуюся ханум, — сказав він гостро, — коли ж починається повстання — убиваю беїв; оце й означає бути справжнім мужчиною!

І, повернувшись до Алі-аги, кинув:

— Іди до Вангельо, віддай їй усе це.

Потім ступив крок уперед і поклав руку на шию збудженому коневі.

— Капітане Міхаліс, коли ти християнин, скажи, що ти маєш до мене — спитав він, притишивши голос. — Сьогодні твій погляд не подобається мені — він ніби пропікає мене наскрізь, а я ж тобі не турок.

— Зійди з дороги, кажу тобі, бо наїду! — проричав капітан Міхаліс і одвернувся.

— Що ти маєш до мене? — перепитав капітан Поліксінгіс. — Чому одвертаєшся?

— Зійди з дороги, кажу тобі, дай проїхати! — заричав капітан Міхаліс втретє.

— З тобою неможливо розмовляти, не знаєш, як до тебе підступитись!

— Так, мені подобається, капітане, ханум! — відрубав капітан Міхаліс і стиснув боки коня острогами.

Кінь став дибки, стрибнув, за малим не поваливши на землю капітана Поліксінгіса.

— Що з тобою вдієш, коли ти християнин і сміливець... — прошепотів капітан Поліксінгіс, кусаючи вуса. — Інакше б я знав, діяволе, як до тебе підступитись!

Він тричі плюнув, немов бажаючи розвіяти навіть спогад про цю неприємну зустріч, і попрямував до племінниці.

...А капітан Міхаліс мчав до турецького махала¹. Вино не затуманило йому голови, він погойдувався у сідлі, відчуваючи, як у нього в руках, в долонях, пальцях, в суглобах скупчується якась сила; саме вона, більш як вино, збуджувала його, і він не знав, куди б спрямувати цю силу, щоб йому полегшало.

Він мчав, не бачачи людей, які проходили мимо; йому здавалось, що будинки стали нижчими, а дороги вузкими, — йому було тісно. Він звернув до моря і тепер їхав широким насипом. Його груди сповнилися морським повітрям, він проїхав сюди-туди, щоб заспокоїтись, дати лад своїм думкам, потім

¹ Селище.

зупинився на високому укріпленні, порослому травою. Кинув погляд вдаль, на море: синє-синє, воно виблискувало на сонці і губилося в далечині, на півночі, де біля берегів Греції... Капітан Міхаліс зітхнув.

— Господи, з тобою у мене рахунки, а не з людьми! — прошепотів він і стиснув боки кобилами острогами. Щоразу, коли починав думати про знедолений Кріт, лють сліпила йому очі, і він ледве стримував жажливу лайку; він не скаржився богу, а гнівався на нього; не просив у нього співчуття, а вимагав відповіді.

На півдні піднялася невеличка чорна хмарка, мов бурдюк, повна дощової води. Вона говоріла збільшувалась, аж поки не заступила сонце. Вологий, теплий вітер війнував з моря капітанові в обличчя. Він підвів очі до неба.

— Я не можу зводити з тобою рахунків, господи, — процідив він крізь зуби, — тож зведу їх з людьми!

І, як блискавка, пролетів широкою вулицею. Християни схоплювались і бігли, щоб глянути на нього. Ось він домчав до Ханіотських воріт, де була велика турецька кав'ярня. Саме в цій кав'ярні відбувалися найважливіші наради під час повстань, звідси, з ножами в зубах, вирушали турки під час кожної різанини. Влітку, вечорами, коли спадала спека, у цій кав'ярні, на високій лаві, сиділи найвродливіші турченята і співали амане. Взимку ж сюди приходили найдотепніші оповідачі. Часто заходив до кав'ярні і муедзин, дивився на турченят, слухав амане і чудувався: кав'ярня це чи рай Магометів? Тут тобі і пахучий тютюн для наргіле, і свіжий вітрець із садів, і янгольський спів.

Було вже пополудні, турки пообідали, посідали, підібгавши ноги на матах, замовили собі наргіле і, щасливі, трохи сонні, напівзаплющивши очі, сьорбали каву.

Вони не мали підстав скаржитись на життя: давно-давно їхні діди поділили між собою Кріт, і вони дістали свою частину спадщини, ласий шматок: виноградники, оливкові гаї, лани, а грекам лишили кістки. Час од часу християни підводили голову. Та із сходу налітали нізми, і райя знову впрягалися в ярмо. Жили на світі вродливі ханум, і кожен турок міг мати їх стільки, скільки дозволяла кишеня. Чудесні були й турченята, такі пухленькі та біленькі. І Магомет їхній теж був гарний турок, знався на всьому і полюбляв усе те, що полюбляли й вони. Він не примушував їх ставати святими, не тримав хреста і не кликав на розп'яття. Замість цього він завжди тримав у кишені пляшечку парфумів, люстерько і гребінець. Це був не бог — хай живуть мусульмани! — це була людина. І смерть правовірних не лякала, бо вона уявлялася їм не як черва і сморід; смерть — то зелені двері, які розчиняються, і ти заходиш у безмежний вічний сад...

Зайшов Нурі-бей, щойно поголений, прекрасний як лев; чорні нафарбовані вуса блищали й стриміли, мов металеві. Він був похмурий, в поганому настрої. Мовчки, низько вклонившись направо і наліво, привітав усіх, пройшов далі й сів оддалік, біля стойки.

Відтоді, як його кінь спіткнувся на кладовищі і він побачив страшний привид, Нурі-бей не міг ні спати спокійно, ні їсти, ні розмовляти з людьми. Батькова кров кликала до помсти. Сини, брати, племянники вбивці жили собі й розкошували, одружувалися, плодили дітей, бенкетували і взагалі поводитися визивно й зухвало. Хіба ж один з них недавно не приніс до мечеті віслюка? Доки терпіти отаку ганьбу? Час вже, давно час щось зробити, якщо він мужчина!

— Приготуй мені наргіле, Хусейн, — наказав він хазяїну, — і нікому не дозволяй підходити до мене.

Деся далеко загуркотів грім, усі повернули голови до дверей. Небо затягло хмарами, жовті бліді блискавки спалахували й гасли, в повітрі щось тріщало, неначе деесь близько дерли шовк.

— Це спека наробила, — зауважив якийсь ага.

— Буде дощ, — сказав другий, — це добре для посівів.

— Та й для маслин, і для мигдалю, — докинув третій і вийшов, щоб глянути на небо.

Та не встиг він переступити поріг, як тут же з жахом позадкував: перед входом до кав'ярні верхи на коні сидів капітан Міхаліс.

Капітан Міхаліс нахилився: в кав'ярні сиділи напівсонні турки, ліниво курили наргіле. Світ закрутився. Він стиснув коня острогами, кінь стріпнув головою, підняв передні ноги, кинувся всередину, поламав кілька лавок, перекинув столик — чашки попадали й побилися на дрізки. Йому це було не первина; він знав свого хазяїна. Зупинився він перед стойкою, де розгублений господар то знімав, то знову ставив на вогонь кофейник.

Кав'ярня загула, турки покидали цибухи, схопились на ноги; молоді хапались за пояс, намагаючи ножі; старі простягнули руки й закричали:

— Іди собі з богом, капітане Міхаліс, не чіпай нас!

— Геть звідси усі! Я хочу випити кави на самоті! — гаркнув той, і його нагай свиснув у повітрі.

Муедзин, хоч і старий, не стримався, схопився з підвищення, де сидів, підгорнувши ноги.

— Не вийде на твоє, капітане Міхаліс, — закричав він, — ти що ж, гадаєш, будеш ганьбити нас, коли тобі заманеться! Цього разу не вийдеш звідси живий, гяуре!

Якийсь турок вискочив наперед, висмикнув з-за пояса широкий кинджал і кинувся на

вершника. Капітан Міхаліс нахилився, схопив його за руку — пальці, що стискали кинджал, розтулилися. Капітан Міхаліс повісив кинджал собі на сідло і знову підняв нагай.

— Геть! Геть звідси! — люто гукнув він. — Геть!

— Аллах! Аллах! — заволали старі турки, не знаючи, що діяти — чи відрядити гінця до паші, щоб прислав нізамів, чи скоритися, щоб Кріт знову не потонув у крові.

Нурі-бей не поворухнувся. Схиливши голову, він курих наргіле, краєчком ока стежачи за тим, що робилося в кав'ярні. Та ось все зникло; він бачив тільки груди й живіт коня та чорні черевики капітана Міхаліса. Надворі почали падати великі, важкі краплини дощу, знову вдарив грім, затремтіли шибки. Муедзин зойкнув:

— Якщо ви віруєте в Магомета, не заважайте мені: я випотрошу його, як сардинку!

Але три діди схопили муедзина під руки й виштовхали на вулицю.

Нурі-бей схилив голову ще нижче, глибоко затягнувся і пускав дим через ніздрі. «Настав час, — думав він, — ось він, цей час, я дав слово батькові, кращої нагоди не буде! Прийшов брат убивці, сам батько привів його до мене і підставив під мушку рушницю — тільки стріляй!» Він лаяв себе за те, що ніяк не міг наважитися: «Та вставай же, бею! Чи, може, боїшся?» Долоні у нього горіли; він підвів погляд — капітан Міхаліс дивився на нього. Нурі-бей облишив наргіле, не кваплячись, підвівся. Зійшов з підвищення, схопив коня за гнuzдечку; повернувся до господаря, що заховався за прилавок:

— Хусейне, приготуй каву капітану Міхалісу, я частую.

І, владно простягнувши руку, зробив знак молодцям, які стовпилися навкруг, щоб вони йшли собі.

— Нурі-бей, я хочу пити каву сам! — гримнув капітан Міхаліс. — Компанія мені непотрібна. Звільняйте кав'ярню!

— Навіть для мене ти не хочеш зробити таку ласку, капітане Міхаліс? — сказав Нурі, намагаючись надати своєму обличчю приязного вигляду. — Я прошу тебе, не ображай мене!

Білий тюрбан сповз у нього з голови, він схопив його й струснув; у повітрі запахло мускусом. В ту ж мить ніздрі у капітана Міхаліса роздулись від люті, на шиї набрякли жили.

Запах мускусу різонув його, в голові запаморочилося... Ніч, цитрусова ракі, смажена куріпка, сміх нагорі, за жалюзі... Ось заріпили сходи, і раптом на порозі постать... Вона поворухнулася і — довкола розлився запах мускусу... А цей, цей Нурі... Очі у капітана Міхаліса люто блиснули. Він пришпорив коня і, мало не збивши Нурі з ніг, проскочив на середину кав'ярні.

— Геть звідси! Геть! — знову ревновав він. — Звільняйте кав'ярню!

Нурі-бей туго пов'язав на голові тюрбан. Він до крові кусав собі губи. Турки підвелися з канап, оточили його; двоє-троє голово-різів чекали, сховавшись за дверима. Хто боязкіший, непомітно вислизав за двері. Кав'ярня порожніла.

Нурі-бей озирнувся навколо.

— Тікайте, — сказав він тихо. — Він п'яний, не уподібнюйтесь і ви йому. Але я лишаюсь, щоб не вийшло на його, щоб ми не зганьбили себе!

Турки стояли вагаючись. Підвівся Селімага, який досі мовчки незворушно курих наргіле й спостерігав. Заможний, розумний, родовитий старий, вродливий, хоч мав вже багато дорослих синів.

— Розходьтесь, нам нема користі, щоб Кріт потонув у крові! — сказав він спокійно і владно. — Настане час, — я навіть бачу його в реєстрах Аллаха, — настане час, і цей грек заплатить за все. Я навіть бачу його на шибениці над ворітьми паші. Потерпіть! Ходімо!

І перший пішов повільним кроком, а за ним й інші. Кав'ярня спорожніла.

Капітан Міхаліс підкрутив вуса, глянув з-під лоба на Нурі, посміхнувся, і з-під чорних вусів блиснуло ікло.

Якусь хвилину він немовби втішався своєю перемогою. Потім повернувся до господаря кав'ярні, який боязко виглядав з-за прилавка.

— Ей, Хусейне, приготуй мені каву без цукру!

Знялася буря. Хмари низько звисли над Мегалокастро, з неба струмували потоки води, вулиці перетворилися на річки. Час од часу спалахували блискавки і, мов блискучі шаблі, розтинали високі мінарети; внизу, на Широкій вулиці, цокали копита коня: то капітан Міхаліс повертався додому.

Та це була тільки буря, вона тривала лише півгодини, а може, навіть менше. З гір подув вітер і розвіяв хмари; заголубило небо, й на вимите дощем місто полилося навскісне сонячне проміння. З бруківки піднімалася пара, на дахах метушилися горобці, пахощі жимолості, майорану і васильків розлилися в повітрі.

Капітан Міхаліс штовхнув ворота, вони розчинилися; дружина мовчки взяла кобилу за повід, а чоловік піднявся до великої кімнати й поклав кинджал турка перед іконою архангела Михаїла. Він надів чисту білизну, опустився в ліжку і заплющив очі.

Він відпочивав. А городяни, турки й християни, того вечора рано розійшлися по домівках. Чоловіки розмовляли пошепки, а жінки, сидячи осторонь, дослухались, зітхали й мовчали. «Невже не можна так зроби-

ти, щоб цей нещасний Кріт жив спокійно? Невже знову почнеться різанина й доведеться кидати свої домівки? — думали вони. — Та й куди податися? З дітьми, з ночвами, з мішками на спині!» Найстатечніші з християн, ті, що мали крамниці, лани, виноградники, кляли капітана Міхаліса, інші ж пишалися ним і раділи з того, що турки знову осоромилися.

Збиралися й турки. Одні в теке, інші в конаці у Нурі-бея, лаялись, погрожували, не знаючи, як змити ганьбу. Муедзин розпалював в серцях огонь ненависті, а стримані старі турки гасили його. Нурі-бей, зосереджений, похмурий, сидів у кутку й мовчав. Нарешті, коли всі потомились галасувати й різати в думках християн, обрали трьох найповажніших, з тим, щоб вони пішли завтра до паші й зажадали приборкання греків. Паша він врешті чи рахат-лукум? Чому він не вішає і не садовить на палю християн? Бач, як знахабніли оті гяури! Не дай аллах, щоб це сталося, але той диявол — капітан Міхаліс, чого доброго, незабаром заїде на коні і до мечеті й повигонить нас звідти нагаєм! Паша мусить вішати й страчувати гяурів, хай навіть не винуватих, щоб тримати їх у покорі. Отакою мусить бути Туреччина! А він заграє з греками, базіка про якусь там справедливість, грає з митрополитом у тавлеї¹, п'є горілку, їсть баклаву², словом, знайшов спільну мову!

Другого дня три обранці попростували до конака паші.

Посередині, витріщивши очі, йшов муедзин, худий як скелет; праворуч від нього — Селім-ага, ліворуч — Нурі-бей з глибокої задумі. Йшли перевальцем, не поспішаючи, не розмовляючи, кожний думав про те, що сказати паші і як сказати. Селім-ага щороку мав тисячі літрів маслинової олії, багато пшениці, мигдалю, родзинок, і тому потребував миру. Муедзин притискав до грудей коран, а Нурі-бей ішов, похнюпивши голову, і не знав, що йому робити. Цієї ночі знову приснився батько, обідраний, брудний, і сунув йому під подушку дорогий, з чорною колодочкою кинджал. Але коли вранці Нурі-бей підняв подушку — кинджала там не було. У нього заболіло серце: «Не довіряє мені старий, — подумав він, — забрав, боїться, щоб не зганьбив його...»

Паша сидів на великій канапі, підібгавши ноги, суворий і набурмосений. Знову неприємності, собаки й коті розлютилися; гяури хочуть волі, — хай вони будуть прокляті! — а мусульмани, — хай вони теж будуть прокляті! — хочуть будь-що примусити його, щоб він порізав усіх гяурів. Але ж рабство, гяури, то — добро, його послав сам господь, і райа, мой любі, теж добро, землю оброб-

ляють, торгують, податки платять, — хто ж, розумний, заріже курку, яка несе золоті яєчка?

Зайшов арап:

— Паша-ефенді, до вас прийшли.

— Нехай заходять! — відповів паша, сопучи від люті.

Обранці увійшли один по одному, низько вклонились і мовчки посідали на довгій канапі.

— Я вас слухаю, — сказав паша стомлено.

Муедзин — кощавий, високий, із запалими щоками, з рідкою сиво-рудою бородою, з волохатою, широкою, мов гедзь, бородавкою на перенісці — заговорив перший. Він говорив і говорив, пінячись від люті! Потім дістав із кишені коран і, погойдуючись, заходився читати. Муедзин все читав і читав, — у паші аж у голові запаморочилось, і він підняв чубук:

— Дорогий ходжа-ефенді, я нічого не розумію, присягаюсь своєю вірою! Кажі простіше. Я ж анатолієць, важкодум; без зайвих слів — чого ти хочеш?

— Різанини! — відповів муедзин, і волосся у нього на бородавці стало сторч.

Паша зітхнув і повернув голову до Селімаги.

— А твоя милість, Селім-ага, твоя милість теж хоче різанини?

— Миру, дорогий паша-ефенді, — відповів багатий дідок. — Не різанини, а миру! Щедрим буде цей рік, багато дощів перепало в березні, посіви — любо глянути, на маслинах добра зав'язь, гарний урожай буде цього року, багато олії, хвалити бога. Тому я — за мир, паша-ефенді. Крітом звуть цей острів, хижим звіром, тож не треба будити його, він пожирає людей! Один недоумкуватий заїхав верхи до нашої кав'ярні — ну й що з того? Він був п'яний, закриємо ж очі на це, ніби ми нічого й не бачили, це в наших інтересах! А якщо ми дамо волю гніву і скажемо: ти — проти мене, то і я проти тебе, — ми загинемо. Гнів засліплює очі, паша-ефенді! Розгорни свою книгу, запиши до неї цього гяура, його ім'я — капітан Міхаліс. Ти ж паша, і в твоїх руках шабля, якою ти стинаєш голови.

І Селім-ага обернувся до муедзина:

— Це моя думка, дорогий ходжа-ефенді, даруй мені. Твоя милість не має полів, виноградників і фруктових дерев, а тому й не розумієш ти ні болю землі, ні болю людини. Але спитай мене, спитай дерева і землю, чи хочуть вони різанини? Ні, не хочуть!

— Я не питаю ні дерева, ні землю, ані людей, — проричав муедзин, ляскаючи долоною по корану. — Я питаю аллаха!

Він знову витягнув з-за пазухи коран і розгорнув його, але паша простяг руку.

— Коран говорить те, що в голові у того, хто його читає, — промовив він і позіхнув.

¹ Східна гра (перськ.).

² Східні солодощі (турецьк.).

У тебе в голові різанина? Розгортаєш коран, і в корані написано про різанину. Коли ж його розгорне Селім-ага, він знайде інші слова, божі слова: мир. Бог послав і те, і інше, тому краще мовчи!

Потім повернувся до Нурі-бея:

— А твоя милість, Нурі-бей? За різанину чи за мир? Що говорить твій коран?

Нурі-бей довго зважував свої думки. Йому не хотілося миру, надто вже зухвалим став грек, час уже поставити його на місце. Та йому не хотілось і різанини, він не був кровожерним.

— Ну, то як? Миру хоче твоя милість, Нурі-бей, чи різанини? — знову спитав паша.

— Невже немає справедливої путі, паша-ефенді? — запитанням на запитання відповів Нурі-бей, намагаючись виграти ще кілька хвилин.

— Є, дитино моя, але ми посліпили і не можемо її знайти! Може, твоя милість знайшла?

— Здається, я знайшов її, дорогий паша-ефенді.

— Благословляю тебе! Кажи ж і розкрий нам очі!

— Ні миру, ні різанини. Той, хто винен, той і мусить розплатитись!

— Капітан Міхаліс? Його маєш на увазі?

— Дозвольте мені, паша-ефенді, не говорити, кого я маю на увазі. Ти ж паша, і коли вплутаєшся до цих справ, Кріт візьметься до зброї і знов плаватиме в крові. Дозволь мені помститися за Туреччину. А хто винуватець, скоро дізнаєшся.

— Ти вб'єш його?

— Я його вб'ю, і ніхто не довідається, хто вбивця.

— Винуватців не один, їх тисячі,— люто вигукнув мUEDзин. — І всіх їх треба посадити на палю. Іншої мови грек не розуміє.

Але Селім-ага знову згадав про сади і виноградники, розхвилювався і почав кричати й собі. Та голос мUEDзини лунав як дзвін, хіба його перекричиш! Отож вони й зчепились. Нурі-бей кинувся розбороняти їх. Паша зігнувся на канапі: от ще морока йому з оцими крітськими турками: всі вони мали рацію, всі вони помилялись, де вже йому в цьому розібратись! А тут ще сон змагає, йому погано спалося сьогодні, він переїв, перепив і мріяв лише про те, щоб якось спекатися відвідувачів. Він струснув головою, щоб одігнати сон, і крикнув:

— Та ви ж старости! І не сором вам? Припиніть сварку! Ти маєш рацію, Нурі-бей. Оце і є справедлива путь. Роби так, як вкаже тобі господь, я дозволяю!

Селім-ага підняв тюрбан, що валявся на підлозі, й обернувся до Нурі-бея.

— Прийми і моє благословення, Нурі-

бей, — сказав він прохальним голосом. — Тільки будь обережний, щоб греки не розлютились... Мир!

— Я не згоден! — закричав мUEDзин. — Я виступлю в мечеті і підніму на ноги всю Туреччину!

Та паша підняв кулак і крикнув:

— Ходжа! В Мегалокастро я команду! Присягаюсь бородою пророка, я надіну на тебе намордник, як на злого пса, щоб ти замовк! Затям собі, різанини я не почну, поки не буде наказу з Стамбула! Забудь про це!

Він підвівся, нахмурився — у нього боліли нирки — і знову позіхнув:

— А тепер ідіть собі, мені ніколи. Ти ж роби так, як домовились, Нурі-бей, тільки не гарячкуй. Спокійно, хлопці, бо це греки, хай вони будуть прокляті! Коли б вони не стали нам поперек дороги, ми давно б уже завоювали весь світ!

Він поплескав у долоні. Зайшов арап.

— Проведи беїв...

В той самий час, коли відбувалась ця зустріч, три інші поважні персони, але вже греки, не поспішаючи, прямували до митрополита. Були вони незграбні, неповороткі, як фрегати, і на те, щоб зрушити їх з місця, потрібні були міцні крани, дужий вітер, великий тиск: тут ішли — Хаджісаввас, капітан Еляс і старий Маврудіс, уславлений Хрісобрбулас.

Митрополит чекав посланців, сидючи на м'якій канапі. Перед ним на кипарисовому аналої з зображенням голуба з розпростертими крилами лежало евангеліє в срібній оправі. Над аналоєм — три великі літографії: праворуч — константинопольський патріарх, ліворуч — російський цар, а посередині — храм святої Софії. Через вікна, які були засклені різноколірними скельцями — блакитними й фіолетовими, — освітлювалась протилежна стіна, завішана портретами живих і померлих митрополитів та архімандритів з білосніжними або ж чорними, як смола, бородами, з митрами й ладанками, ланцюжками й патерицями. Одні виглядали лагідними, добрими й волохатими, як нестрижені барани, інші — мов звірі, з хижими очима, з товстими губами й міцними в'язами; ці тримали в руці патерицю, як залізний дрюк. Посередині висів також портрет теперішнього митрополита, зроблений, коли він був ще молодим і служив у Києві архімандритом. Яке завзяття світилося тоді в його погляді, яка сила! Цьому здоровенному чоловікові сам бог визначив бути вельможею або пророком, або ж неперевершеним бабієм та гульвісою. Та Христос спокусив його, сказав йому кілька слів, які видались йому солодшими за мед, і він став митрополитом.

Троє старійшин переступили поріг, поцілували митрополитові руку, посідали на кана-

пі й дістали чотки, чекаючи, поки заговорить митрополит.

— Ось уже й літо настало, діти мої, — почав митрополит, дивлячись у вікно. — Які чудові дні, яке сонце — божа благодать! Весна! Святий Георгій! Як там посіви, дорогий діду Маврудіс?

— Слава богу, — відповів той.

— З посівами все гаразд, з людьми негаразд, — сказав капітан Еляс. — Хвацькість похвальна, але тільки тоді, коли вона потрібна, інакше це дурість...

— Стародавні люди казали... — почав був Хаджісаввас, але розлючений капітан Еляс простяг руку і не дав йому говорити.

— Кинь стародавніх, дорогий Хаджісаввас, їх нема вже, подошли. Кажу про живих. В цю хвилину три поважних турки радяться з пашою. Одному богові відомо, що вони замишляють, собаки! Будемо на сторожі! Що ти скажеш, дорогий митрополите?

— Дізнався і я про нові витівки капітана Міхаліса, — сказав митрополит. — Шкода молодця, шкода чоловіка, горілка загубить його!

— Нас загубить, — поправив його капітан Еляс, — нас загубить, ваша превелебність. Треба приборкати його, бо...

— Заради всього святого, тільки без повстань! — втрутився Хаджісаввас. — Багато у нас ще роботи на Криті, славні землі його ховають в собі незліченні скарби-статуї, написи, царські палаци — а хіба ж зможемо ми копати, коли почнуться заворушення? Тому треба...

— Та кинь, кажу тобі, древніх, — перебив його капітан Еляс, — ну їх к дідьку, нехай дадуть нам спокій! Говори, Маврудіс, бо мій розум вже не такий гострий, як колись; у тебе ж — мов сокира. Давай, рубай!

Дід Хрісобурбулас задоволено посміхнувся:

— З твого дозволу, твоя превелебність!..

— Про що ти там думаєш і чого посміхаєшся, чоловіче? — зауважив митрополит. — Твій розум, як та самиця. Що б не народила — все на благо християнам!

— Ну що ж, скажу, коли так, — промовив дід Маврудіс. — Вставай зараз же, твоя превелебність, і йди до паші. Він — добра людина, анатолієць, полюбляє спокій, а клопоту не любить. Скажи йому всю правду й неправду, як тобі підкаже господь, заспокой його, скажи, щоб пробачив нас, — п'яний був капітан Міхаліс, ми вилаємо його як слід, він більше такого не робитиме. Принеси туркові і якийсь подарунок, ну, якусь гарну табакерку, якусь янтарну люльку — скільки всяких дрібничок зберігається в церкві про чорний день! Дай йому що-небудь; це ж собака! Кинь йому кістку, щоб він гриз її й не гавкав. А наш уславлений вояка в свою

чергу поговорить з капітаном Міхалісом — і нехай буде воля божа!

— Грюкай скільки завгодно у двері до глухого! — сказав старий капітан, хитаючи головою. — Слова на нього не діють; він — як та стіна! Проте я з ним поговорю. Я старий, воював ще в 1821 році, може, й послухається... В кожному разі, твоя превелебність, мені здається, правильно каже твій мудрий радник: перехрестись, візьми патерицю і йди до паші, та тільки швидко, бо тут кожна хвилина дорога.

— Ну, йдіть собі з моїм благословенням, — сказав митрополит, — і нехай буде воля божа!

— Спершу треба виявити нашу волю, твоя превелебність, — зауважив капітан Еляс. — Треба вам знати, що коли господь не бачить волі людини, він і своєї волі не виявляє.

— Правильно, правильно, дорогий капітане Еляс, я зараз же йду до паші. Коли б тільки застати його в доброму гуморі...

Дні минали за днями, була вже середина квітня. Одні дерева стояли густо вкриті квітами, на інших вже з'явилася зав'язь. Під весняним сонцем гуло Мегалокастро. В його стінах сварилися люди, розділившись на два табори, кожен із своїм богом, і всі, боги і люди, гострили ножі, щоб перерізати один одному горлянку, й не помічали ні блакитного моря, що пахло, як персик, ні сонця, яке щодня розцвітало на небі, мов соняшник, ні зірок уночі.

Капітан Міхаліс повернувся до крамниці мовчазний і похмурий. Уперше гулянка не принесла йому розради. На горілку більше й не дивився, з'їдав шматочок хліба і з тим ішов до крамниці. Ось уже кілька днів не розтуляв він рота, в господі не чути було його голосу. Йому не хотілось і спати: сидючи на ліжку, кутив і дивився в ніч, у вузьке віконце. Він не склепляв очей, бо знав, тільки-но задрімає, як одразу ж насядуть на нього сни. Точніше, не сни — один і той самий сон, один і той самий диявол накидався на нього щоночі й ганьбив його... Невже й горілка не могла задушити цього диявола? Ані сором?..

«Тільки кров... Тільки кров... Тільки кров...» — стукало у нього в скронях, і він дивився в темну ніч, у вузьке віконце...

Втратив сон і Нурі-бей. Мало того, що він мусить тепер мститися за батькову кров, то ще й оці неприємності з жінкою. Відтоді, як капітан Міхаліс побував у нього, Еміне наче підмінили. «Він зганьбив тебе, — казала вона уперто, тупаючи ніжкою, взутою в сандалію, — зганьбив тебе капітан Міхаліс, і я не хочу тебе бачити!»

Щоб трохи розважитись, Нурі-бей подався до себе на хутір. Настала погрожа пора, його ханум теж могла б приїхати сюди, щоб прожити літо тут, серед садів і співучих

джерел, як і кожного року. Бог великий, ото ж цілком можливо, що тут вона подобришає, і вони знову стануть друзями. І він наймав майстрів, фарбував вікна й будував у саду павільйони, замовив канарок з Ізміра і маленьких папуг з Александрії, щоб Еміне не нудьгувала.

Та Еміне, лежачи на м'яких подушках на невеличкому загратованому балконі, що виходив на вулицю, попивала собі шербет, жувала мастику і дивилась на перехожих: турки чи греки — їй байдуже, аби мужчини!

— Яка різниця, Маріє, між турком, християнином чи євреєм? — казала вона своїй старій годувальниці. — Як на мене, то мужчини бувають молоді або старі, з чорними бородами або з сивими. Мені подобаються з чорними!

Щодня, коли сідало сонце і в провулках ставало темно, мимо проходив якийсь грек у фесці набакир, в блискучих чоботях і кидав на загратований балкон жагучі погляди.

— Хто цей грек, де я його бачила, Маріє, га? — спитала Еміне арапку. — Мені здається, він снівся мені.

— Цей грек допоміг тобі під час землетрусу, моя повелителько, — відповіла годувальниця. — А звати його капітан Поліксінгіс.

— Гарний, далебі, на вигляд, мабуть, сильний і хтивий, увесь аж вигинається, і чоботи з рипом. А послухай, як він зітхає бідолаха, як теля!

Еміне сміялась, жувала мастику, пила шербет і, схована за ґратами, аж палала бажанням. Вона напівзаплющувала очі з довгими віями й задоволено посміхалась. «Що схочу, те й зроблю, — думала вона. — Схочу, візьму до себе в ліжко, не схочу — отак і ходитиме провулками без кінця, як собака. Адже я жінка, що хочу, те й роблю!»

Одного разу вночі, коли довкола не було ні душі, капітан Поліксінгіс став під загратованим балконом. Місяць лив мерехтливе сяйво, ніч п'янила пахощами квітів, з саду Нурі-бея линув спів солов'я; а вдалині, в гавані, зітхало море і билось грудьми об насип.

Еміне не могла заснути. Їй було душно, вона скинула сорочку; нахилившись, помітила в місячному сяйві чоловіка, який стояв, безсило спершись на одвірок, і зразу ж упізнала його. Засміялась, обернувшись до арапки, що дрімала в кутку.

— От бідолаха! Іди глянь, що з ним, — сказала вона. — Здається, він знепритомнів. Мені кортить спуститись і привести його до пам'яті. Адже він допомагав мені! Що ти скажеш на це, Маріє? Нурі ж поїхав на хутір.

Марія закотила очі.

— Еміне, дитино моя, то ж великий гріх!

— То для тебе, християнки! — обірвала її ханум. — А я ж мусульманка. У мене інший

бог і закони інші. Ти їси свинину, і то не гріх, а коли зустрінешся з мужчиною — то гріх. А у нас навпаки: свинина — гріх, чужий мужчина — не гріх. Піді скажи йому, щоб ішов сюди.

— Еміне, дитино моя... — заголосила арапка.

— Іди спершу подивись, чи спить арап під дверима.

— Спить, — зітхнула Марія, — чути, як він хропе.

— А собака прив'язаний? Та ну, дуренька, не тремти так, радіти треба! На те господь і створив чоловіків та жінок... До того ж, який сьогодні чарівний місяць, який теплий вітерець, як пахне жасмин, а соловейко аж захлинається. Іди, прошу тебе. Я не раз думала: взимку жінка може бути порядною, але влітку... Собака, питаю, прив'язаний?

— Прив'язаний, прив'язаний, моя повелителько, — відповіла арапка й заплакала.

Еміне перекинулась через поручні. Капітан Поліксінгіс стояв і дивився вгору на освітлений балкон. «Нурі мені огидний, капітан Міхаліс — недосяжний, гарний буде і цей!» Вона схопила дзеркальце і гребінець, поправила зачіску, побризкала мускусом під пахвами, підштовхнула годувальницю.

— Іди, кажу тобі!

Схопившись обома руками за голову, арапка збігла сходами.

Еміне підвелась, поставила лампу за дверима. «Що ж робити, — прошепотіла вона, — адже той такий дикий, навіть не підходить близько. Нічого, і цей буде гарний!»

Прислухалась. Ось рипнула хвіртка, тихо гавкнув собака й одразу замовк, почулися кроки... Еміне сперлася ліктями на подушки, хотіла була надіти сорочку, та передумала. Чоботи зарипіли в передпокої. Ніздрі в Еміне роздулися, вона висунула кінчик язика, кілька разів облизала губи, напівзаплющила очі й, лежачи нерухомо, чекала.

Капітан Поліксінгіс став на порозі. Еміне дивилась на нього з-під довгих вій, а він, немов засліплений, прикрив очі рукою... Черкеска ворухнулась в місячному промінні, підняла руки й потягнулась. І в ту ж мить, наче то був знак, якого він чекав, капітан Поліксінгіс стрибнув і погасив лампу...

Настав ранок. Зійшло сонце і над Мегалокастро. Сьогодні, на четвертий день великодня, повідчинялися крамниці, майстри надівали фартухи; сонце пропливло над оливковими гаями та ланами і зупинилося над хутором Нурі-бея, замилювалося свіжопофарбованими вікнами, кущами жасмину. З Александрії привезли сьогодні чотирьох маленьких папуг — двох зелених і двох зелено-блакитних з жовтими грудьми. Нурі-бей на-

казав старому Ібрагіму, сліпому співцеві, приходити щоп'ятниці, грати на бубні й співати, щоб Еміне-ханум не нудьгувала. Ось уже п'ятнадцять днів, як він не показувався в Мегалокастро і, як закоханий птах, мостив кубельце, в якому житиме влітку кохана жінка. Він дуже скучив за нею і позавчора переказав їй, що приїде, бо не може більше, але вона відповіла через арапа, що вона, мабуть, вагітна, у неї поганий настрій, а тому нікого не хоче бачити: вона замкнулася в домі, і тільки Хаміде-мулла приходить щовечора і дає їй якісь трави. Отже, нехай він не приїжджає, якщо любить її, доки вона не родить.

А на додачу до всього паша переказав учора через арапа Сулеймана, що час вже йому виконати свою обіцянку — ганьбу ще не змито, й турки ремствують. Тож нехай він зробить те, що треба зробити.

Та й батько часто сниться йому; нічого не каже і навіть не стає в головах — проходить мимо, босий, у лахмітті, широкими кроками, навіть не обертається і не дивиться на нього; проходить мимо і не зникає, а цілу ніч немов стоїть перед ним, одвернувшись.

І треба ж було, щоб сьогодні вранці, повертаючись з весілля, прокляте поріддя, що вбило його батька, проїжджало повз хутір. Нурі-бей ривком зачинив двері, серце у нього краялось. Він піднявся в кімнату і визирнув у вікно. Попереду гордовито їхав міцний столітній глава роду, а за ним — армія нащадків.

Проїжджаючи повз ворота, Манусакас притримав коня, вийняв срібний пістолет і, підкинувши його в повітря, вигукнув:

— Вітаю тебе, Нурі-бей!

Але Нурі-бей сховався за жалюзі й промовчав.

Манусакас обернувся до тих, що їхали поруч нього:

— Подейкують, він, собака, гнівається, що я приніс до мечеті віслюка молитися. Не буду я Манусакасом, коли не приведу після-завтра на їхній байрам свині!

Весільний кортеж вибухнув реготом і зник у хмарі куряви.

Очі у Нурі-бея налилися кров'ю. Він спустився вниз, налив склянку вина і вийшов надвір, щоб сісти під дверима й випити. Та не сів, бо побачив, що земля перед ворітьми скопана копитами мулів і коней, на яких проїхали греки. Він ступив кілька кроків, став посеред вулиці, обернувся обличчям до сонця, де в хмарі куряви зникли його вороги. Нахилив кухоль, і кілька крапель вина впало на землю.

— Отак нехай проллється і моя кров, коли я не зроблю того, що замислив у цей час, — прошепотів він.

Вранці він прокинувся бадьорий, в гарно-

му настрої; насвистуючи, вийшов надвір. Невже аж виблискувало, світло струменіло крізь листя дерев; перед ворітьми дзюркотів струмок — немовби там сокотіла курка, що знесла яєчко. З стайні висунувся кінь, побачив, що на дворі день, і збуджено заіржав. Нурі-бей відчув, що і в нього серце співає й тріпоче, вітаючи новий день.

Він спустився на подвір'я. До нього, радо повискуючи, підбіг і почав лашитись старий пес Карцоніс. Нурі-бей зайшов у стайню, погладив коня по шиї, по спині, по животу, наказав служникові нагріти води й помити коня, а сам пішов до джерела, набрав відро води, напоїв його й засипав у ясла корму. Потім пішов до покоїв, покликав куховарку й звелів приготувати сніданок і пляшку цитринової горілки, та тільки швиденько — він мусить поспішати.

— До міста, господарю? — запитала стара. — Привезем Еміне-ханум?

Нурі-бей не відповів. Піднявся в свою кімнату, підфарбував чорною фарбою вуса, надів білий святковий одяг, побризкав парфумами чуб і за вухами, причепив до пояса срібні пістолети й кинджал і знову спустився на подвір'я: на нього вже чекав осідланий кінь, а стара служниця вішала на сідло клунок із закусками й цитриновою горілкою. Нурі-бей глянув довкола: веселий новісінський будинок; на маслинах, мигдалі, гранатових деревах рясна зав'язь; інжир пустив широке зелене листя; маленькі папуги цілувалися в клітці під виноградними лозами, скубли одне одного. Тиша кругом — ані шелесне листя, ані сколихнеться повітря.

На якусь мить Нурі-бей завагався. Куди він іде? Чого? Нащо йому залишати отакі блага господні? Адже його хутір — це рай. Усе тут є. Аллах допоможе, і дружина змінить гнів на ласку та приїде, і тоді увесь цей куточок сповниться її дзвінким сміхом... І гранати поналиваються соком, стануть солодкі, як мед, а папуги нанесуть яєчок, схожих на горіх, з жовтими, зеленими, рожевими цяточками...

Нурі-бей зітхнув. Стара служниця подивилася на господаря. Вона викохала його, він виріс у неї на руках. Не вийшла заміж, ніколи не знала чоловіка, і не шкодувала за цим — він був для неї і чоловіком, і єдиним сином, і богом. Ніколи не підводила вона очей і ні про що не питала: що б він не зробив, усе було гарно; що б не наказав, усе було законом; то була для неї найбільша втіха — коритися йому. Іншої радості не було у неї. Та сьогодні на серці було неспокоїно.

— Куди це ти, господарю? — запитала вона вдруге.

Нурі-бей здивовано глянув на неї:

— Що це з тобою, нянечко?

Нурі-бей став у стремена і, відштовхнув-

шись, сів у сідло. Стара поклала зморшкувату руку коневі на лискучі груди.

— Куди їдеш, господарю? — прошепотіла вона, тремтячи.

— Доглядай хутір! — відповів він і прищипнув коня.

— Нехай аллах не покидає тебе, сини... — прошепотіла стара, а він знову стиснув коня острогами і зник за срібним гіллям маслинових дерев.

До горла їй підкотив клубок, але стара опанувала собою.

— Він випив безсмертної води й нічого не боїться! — сказала вона вголос і зачинила ворота.

Рано-вранці Манусакас подався до кошар, на схил гори Селени. Настала гаряча пора, почалася стрижка — велике свято в горах, і пастухи, немов бавлячись, стригли великими ножицями кіз та овець. Жінки теж приходили сюди, на гору; вони розкладали вогнища й гріли в казанах воду — ошпарити настрижену вовну. Сини Манусакаса та його підпаски викопали перед кошарою яму, не білуючи, поклали туди ягня, присипали яму землею, накидали зверху розжареного вугілля і тепер сиділи кружком й чекали, поки буде готове м'ясо.

Затиснувши між колін здоровенного барана, Манусакас вправно орудував ножицями, й на землю жмутами падала масна густа вовна. Праворуч від нього — з двадцятіро вже обстрижених овець, ліворуч — стільки ж нестрижених, а перед ним — гора вовни, від якої йшов важкий дух. Манусакас щось стиха наспівував, сьогодні він був у доброму гуморі. Повівав свіжий вітер. Цього року отара його зросла. Біля кошари старші сини Тодоріс і Яннакос робили сир, та й дома, в холодному підвалі, дякувати богам, ще лежало доволі і сиру, і бринзи. А внизу, в Ай-Яннісі, буяли посіви, зеленіли виноградники. Та й кобила привела лоша...

На якусь хвилину він опустив ножиці, кинув швидкий погляд круг себе, глянув униз, на долину.

— Атож, земля, як та кролиця, тільки те й знає, що плодити. Плодить скотина, плодять дерева, плодять жінки... Ей, Хрістінья, налий, лишень, мені, будь ласка, горілки, щоб освіжитись!

— Зараз, Манусакас! — озвалась Хрістінья. А може, принести тобі й закусити? Я підсмажила селезінку ягняти.

— Давай!

І коли Манусакас їв і пив, і милувався світом, раптом заокотіли підкови, загуркотіло, скокуючись з гори, каміння.

«Кого там несе лиха година?» — подумав Манусакас.

І з повним ротом він глянув поверх кам'яного муру. Яскраве сонце сліпило очі. Він прикрив їх долонею й побачив вороного коня, що вилискував на сонці і, йдучи, розкидав каміння.

— Дай боже, щоб я помилився, але мені здається, що це собака Нурі! — пробурмотів він і, схопившись, вийшов з кошари. — Певно, мене шукає.

Він метнувся назад в кошару, зняв із стіни сумку — жінка сиділа навпочіпки перед вогнем, розгрібаючи жар, і не бачила його — вийняв широкий короткий кинджал і засунув за пояс. Потім затягнув пояс, підняв із землі дубову гирлигу і став при вході.

Вершник проїхав уже густий дубовий гай, що темнів у яру. На ньому був тюрбан, за поясом поблискували сріблом пістолети. Тепер Манусакас міг виразно бачити кругле біле обличчя Нурі з чорними як смола вусями.

— Шукає мене! — прошепотів Манусакас. — Що ж, під'їжджай, собако!

Він обернувся до дружини, гукнув:

— Гей, Хрістінє, накривай стіл — у нас гість!

— Хто? — озвався з кошари зляканий голос.

— Сам сатана! Накривай, кажу тобі, стіл!

Манусакас ступив кілька кроків уперед і став. Побачивши його, Нурі помахав рукою, насмішковано привітався.

— Здоров був, капітане Манусакас!

— Заїжджай, будь ласка, капітан Нурі-бей. Куди це ти?

— В кошару до капітана Манусакаса, чув про такого? — Нурі засміявся. Блиснули зуби, затремтіло подвійне підборіддя.

Очі Манусакаса спалахнули люттю, але він стримався.

— Хто не чув про його молодецькі діла? — відповів він і теж спробував засміялись — верхня губа піднялася, оголивши зуби. — Недавно, кажуть, він приніс до мечеті віслюка, щоб той помолився!

— Еге ж, я теж чув про це. Одна недобра пташка, пролітаючи, розповіла й мені. Ото я й приїхав, щоб глянути на спину, яка піднімає віслюка.

— Спины тобі не бачити, Нурі-бей! Манусакас спину не показує!

— Якщо побачить, що нічого іншого не лишається, то покаже й зад! — засміявся Нурі й торкнув нагаєм коня.

Гордовита тварина сердито стрибнула й рушила просто на Манусакаса. Той навіть не поворухнувся. Адже Нурі прийшов до його господи — треба потерпіти. Він стиснув кулаки, але з місця не зрушив. Та язика стримати не зміг.

— Нема такого собаки, який укусив би

мене і не сказився, Нурі-бей! — глухо вимовив Манусакас. — Май це на увазі!

Нурі кусав вуса й мовчав. Манусакас дивився на нього з каменя, на якому стояв, мовчав і собі, але серце в кожного калатало так, що, здавалось, ось-ось вискочить з грудей.

Заговорив бей.

— Манусакас, те, що ти вчинив, велика образа для Туреччини, ти мусиш заплатити за це, — сказав він спокійно, зважаючи кожне слово.

— Я вчинив так, як мені заманулося, я розважався. Нехай прийде збирач податків і скаже, скільки я завинив, — заплачу.

— От він і прийшов.

— Твоя милість?

— Авжеж, я! Мене посилає Туреччина, яку ти зганьбив. Мене посилає з пекла батько, якого ви вбили. Багато рахунків у мене з твоїм родом, Манусакас. Цими днями твій брат заїхав верхи до турецької кав'ярні й повиганяв усіх звідти. Мегалокастро гуде, вимагає помсти. Я не можу вбити капітана Міхаліса — він мені побратим, тому я уб'ю тебе.

Манусакас намацав за поясом кинджал.

— Одійдемо трохи далі, щоб нас, часом, не почула дружина; та й сини мої теж близько, — кинув він.

Нурі-бей зліз з коня й намотав на руку гнуздечку.

— Ходімо.

Вони пішли; кінь, вивертаючи каміння, тупотів за ними.

На горі — ні душі; сонце стояло в зеніті, яму перед кошарою вже відкрили і вийняли м'якеньке ягня. Сини Манусакаса й пастухи розмістилися довкола — хто сидів, підібгавши ноги, хто лежав на животі — й заходилися молоти щелепами, наче жорнами, а пляшка, переходячи з рук до рук, булькотіла та булькотіла. Все завмерло в горах; вівці відпочивали після стрижки під дубами, а поряд з ними, висолопивши язики, лежали в затінку собаки і здивовано поглядали на стрижену отару.

«Якась пошесть напала на тих овець, — думали, мабуть, вони, — бач, як облізли».

Манусакас і Нурі-бей зупинились на галявині під високим густим дубом, у яру. Поки Нурі-бей прив'язував коня до низенького дубка, Манусакас повідкидав з-під ніг каміння й сухе гілля. Нурі-бей, повернувшись, глянув на чисту галявину й задоволено сказав:

— Добре розчистив, тепер нам вистачить місця.

— Місця вистачить, — сказав і Манусакас. — Отже, під дубом можемо побенкетувати, якщо захочемо, а, якщо захочемо, можемо і битися на смерть. Як скажеш, капітане Нурі?

— Битися на смерть, — відповів той спокійно. — Битися на смерть, Манусакас, цього вимагає честь!

— Можна і те, можна і інше, — сказав Манусакас.

— Битися на смерть, — повторив Нурі.

— Нехай буде так!

Манусакас підтягнув пояс, засукав рукава. Нурі туго пов'язав кучеряве волосся білим тюрбаном, вийняв з-за пояса пістолети; одного повісив на гілці, а другого стиснув у руці. Манусакас глянув на нього.

— Почепи й цього. Твої пістолети подобаються мені, коли вб'ю тебе, візьму собі на згадку.

Нурі-бей звів курок. Манусакас незворушно стояв перед ним.

— Манусакас! — урочисто промовив Нурі-бей. — Учора вдень, коли ти проїжджав повз мій хутір із своїм родом, ти зупинився, витяг пістолет, підкинув його й зробив мені виклик, крикнувши: «Вітаю тебе, Нурі-бею!» І ось я стою перед тобою, Манусакас. І побачимо ще, хто кого вб'є! — Сказавши це, Нурі-бей вистрілив у повітря, над головою Манусакаса, й повісив пістолет поряд з першим.

Вороги стали один навпроти другого і міцно уперлись в землю широко розставленими ногами. Вони дивились один на одного й намагалися знайти якнайобразливіші, якнайдошкульніші слова, щоб прийшла лють, а разом з нею і бажання битися на смерть.

— Тьху на бороду твого Магомета! — вигукнув Манусакас і плюнув у повітря.

— Тьху на твого Христа-байстрюка! — вилаявся й собі Нурі.

Отак лаяли вони богів, але це не розпалювало їх. Тоді вони перейшли до богоматері, до обряду обрізання, до султана й Греції, проте цього виявилось замало, щоб убити одне одного. Нарешті Манусакас придумав:

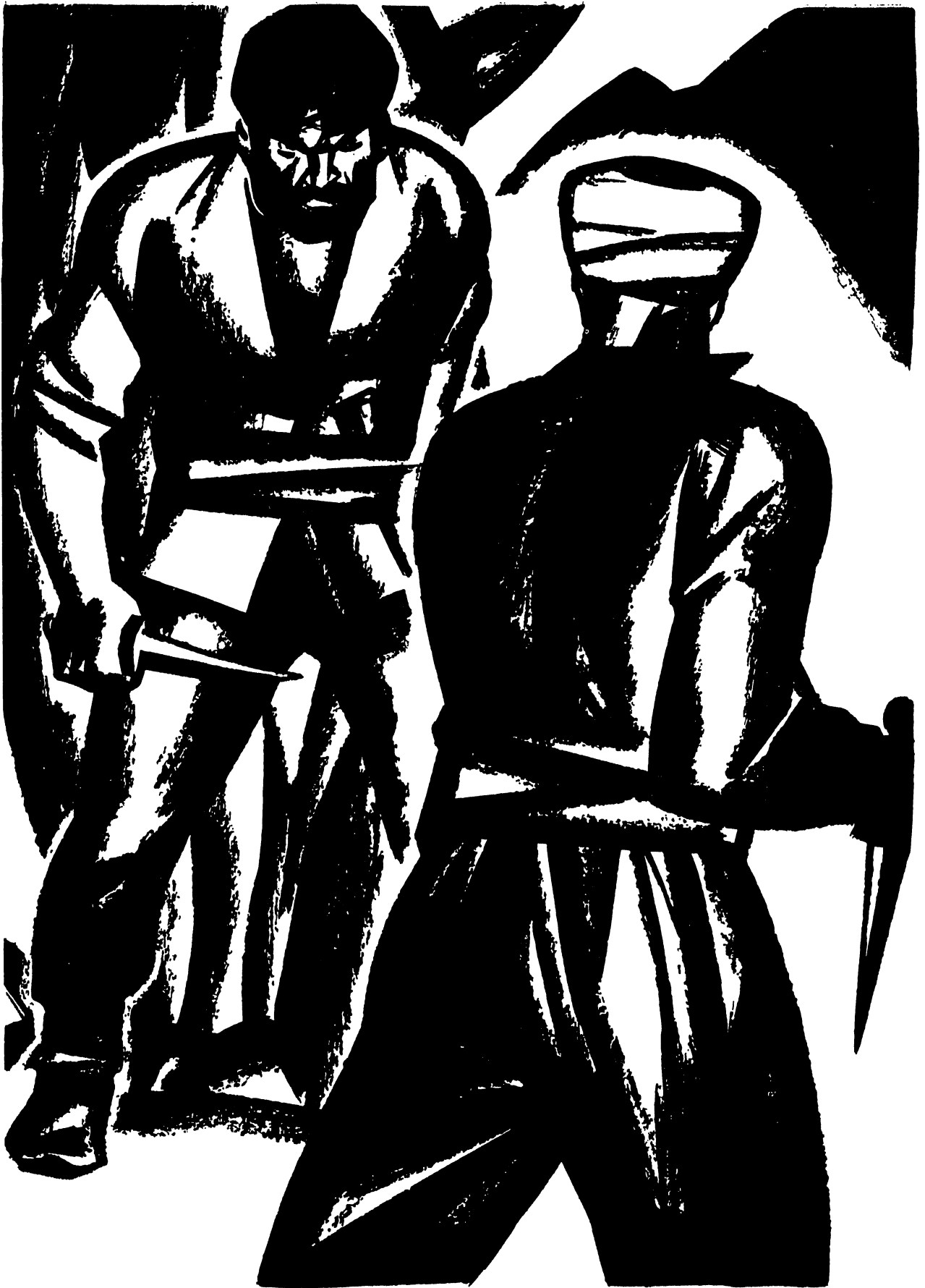
— Тебе шукає капітан Міхаліс! Кажуть, він схопив тебе за пояс і закинув на дах. Отак і я тебе зараз схоплю!

Сказавши це, він кинувся до Нурі. Але той спритно ухилився, стрибнув назад, витяг з-за пояса довгий ніж з чорною колодочкою. Очі в обох налилися кров'ю.

— Гяур!

— Собака!

Нурі підняв ніж і, не тямлячи себе, кинувся вперед, але Манусакас в свою чергу ухилився, і бей мало не впав. Тоді Манусакас враз пригнувся й щосили вдарив турка головою під груди. Нурі мало не знепритомнів від болю, але встояв на ногах і, не давши Манусакасу випростатись, встроїв йому в живіт ножа. Ніж увійшов глибоко, по самісіньку колодочку. Нурі нахилився, витяг його, і з рани ринула гаряча кров. Нурі радо скрикнув, підніс до губ лезо ножа.

— За батька! — вигукнув він. — Тепер я помстився!

Манусакас заточився і сперся об стовбур дуба.

— Собака! — прошепотів він.

— Тепер ми поквитались! — відповів Нурі.

Повільно, перевальцем, підступав він до Манусакаса, вдихаючи запах крові.

— Ближче... підійди ближче... — шепотів Манусакас, відчуваючи, що сили залишають його. — Ще ближче...

— Маєш, гяуре! — ричав Нурі-бей, піднімаючи ножа. — А зараз матимеш іще. В самісіньке серце! За Туреччину, яку ти зганьбив! Ти й капітан Міхаліс, братик твій!

Вимахуючи ножем, він підходив до грека. І раптом, мов блискавка, кинувся на Манусакаса. Але той хитнувся убік, і ніж встромився в стовбур дуба. В цю мить Манусакас, зібравши останні сили, глибоко всадив свого ножа бею в пах.

Як буйвол, заревів Нурі й вирвав кинджал з безсилої руки Манусакаса.

— За Туреччину! — крикнув він і загнав його ворогові в серце.

Той упав під дуб, як підкошений. Хрістінья, сини, кошара, напівобстрижений баран промайнули перед ним, і нараз густий чорний морок застелив йому очі — більше він нічого не бачив. Голова його звисла в ямку, повну крові.

Нурі сів поруч. Кров цебеніла йому з рани, і на землі утворилася кривава калюжа. Нестерпний біль мучив його, обома руками стискав він рану.

— Аллах, аллах, допоможи мені якось дістатися до коня і сісти верхи! — застогнав він і спробував підвестися.

Ухопившись за стовбур дуба, Нурі зняв пістолети, засунув за пояс. Потім нахилився, взяв гирлигу Манусакаса, сперся на неї, обернувся до грека, який хрипів, конаючи, і плюнув на нього.

— Я дотримав своєї клятви, — прошепотів він, — але й ти мене згубив, гяуре! Краще б ти поціливі мене в серце!

Нурі спробував був підняти ногу в стремено, але знепритомнів од болю і впав на землю, до ніг коня. І враз кінь нахилився, зігнув ноги, став на коліна й глянув на хазяїна. Нурі упав на нього ницьма, обхопив за шию, трохи підтяг ноги і, сціпивши зуби, припав до сідла.

Та перекинути ногу через сідло не зміг і сів по-жіночому.

— Рушай, братику, поїхали, — прошепотів він, — рушай потихеньку!..

І погладив холку коневі. А той обережно, обминаючи ями й каміння, почав спускатися з гори.

Настала ніч, замерехтіли зорі; щербатий місяць звис на небосхилі. В Ай-Яннісі вже замкнули усі ворота, одна по одній погасли лампи, село поринуло в темряву. Тільки в оселі Манусакаса двері розчинено навстіж, горять лампи, а посеред великої кімнати — сам господар на марах, обмитий вином, у савані, з хрестом з воску на губах і з маленькою іконою спасителя в складених навхрест руках. Тьмяно світяться дві великі лампади — одна в ногах, друга — в головах. Осклілі очі так і лишилися розплющеними: не закрили небіжчикові повіки, поки був ще теплий, а тепер вони не закривалися. З раннього ранку приходили й виходили родичі й друзі, в церкві журно гули дзвони, розносячи звістку про звіряче вбивство. Із Ай-Янніса і з Петрокефало, з усіх навколишніх сіл приходили християни, щоб востаннє поцілувати Манусакаса і попрощатися з ним.

Припавши до мертвих грудей чоловіка, ридала Хрістінья. Поприходили сусідки, удовиці, висохлі з горя матері; вони розплітали коси і теж починали голосити. Старий батько, капітан Сіфакас, пішки прийшов з Петрокефало, озброєний, мов на війну, з старовинними пістолями, з довгим ножем із білим держакон, з важкою рушницею, що належала ще його батькові. Він став на порозі, глянув на мертвого сина, який непорушно лежав на марах, потім зайшов, простяг ручисько й стиснув обидві руки небіжчикові.

— Все гаразд, Манусакасе, тільки ти трохи поквпився. Моя була черга. Ну, з богом, передай привіт від мене тому світові, скажи там, що і я не забарюся.

Сказавши це, старий сів на порозі, довго сидів і дивився на сина сухими очима, потім мовчки підвівся й пішов назад, в село.

Плач поволі вщухав — люди потомились голосити. А коли смеркло, друзі й родичі поодиноці почали вислизати з хати й розходилися по домівках, щоб попоїсти і поспати, — адже вони були ще живі, й завтра на них чекала робота. Отож в домі Манусакаса лишилося тільки троє найближчих: брат Фануріос, чабан кум Стратіс, тридцятирічний молодець з клиноподібною кучерявою борідкою, з гнучкою талією, людина знатного походження, широкої вдачі. Третій — Патазмос, лірник. Патазмос схилився, глянув на небіжчика й зітхнув.

— Ех, що таке людина? Пузир. Надимається тобі, надимається, і раптом лусь! — лопає і летить до біса! Тобто в рай... — швидко виправився, бо перед ним лежав небіжчик, і йому стало соромно.

Стратіс похилив голову і не сказав нічого. Він махав хусткою, відганяючи від ніздрів і губ небіжчика мух. Фануріос підвівся, схопив за плечі Хрістінью, поставив її на ноги, потім підняв і інших плакальниць.

— Ану, жінки, годі вам! Ідіть відпочиньте, бідолахи, а ми втрюх посидимо біля небіжчика ніч.

Жінки всі разом заверещали, не хотіли йти, та пастух простяг величезні свої руки, збив їх до купи, як отару, і загнав до сусідньої кімнати, а сам повернувся й знову сів біля небіжчика, в ногах.

Якийсь час троє друзів мовчки дивилися на вбитого. І кожен думав про своє. Стратіс про дружину і про мула, якого недавно купив,— мул, як виявилось, був дикий, хвицався, тож може ще вбити когось із дітей... Патазмос складав у голові нову журливу пісню, пісню про Манусакаса: той бився на кам'яному току з сімома турками і вбив шістьох, але останній, арап, встромив йому в серце ножа. Що ж до Фануріоса, той думав про їжу. У брата в льосі він бачив якось свинячі ковбаси, підвішені до стелі, і в кутку — сулію ракі. А вчора Хрістінья пекла хліб, він лежав у дерев'яній мисці і пахнув пшеницею... У Фануріоса котилася слина, і в той час, коли очі його були прикуті до небіжчика, він думав про те, як би його повернути розмову на ковбаси й ракі.

Другого дня, коли сонце ще не пройшло й половини своєї дороги, капітан Міхаліс спішився у Манусакаса в дворі. Вранці сусідки принесли з поля оберемки васильків, майорану, м'яти, жовтих stokроток і посипали ними померлого. У чорній сорочці, з чорною хусткою на голові, в чорних чоботях, як сам Харон, капітан Міхаліс відсторонив жінок, зайшов до кімнати, нахилився й поцілував небіжчика.

Довго стояв він над тілом брата, не зронивши й слова; здавалось, що й небіжчик дивиться на нього своїми розплющеними очима. Дружина Манусакаса, Хрістінья, сини й дочки, брат Фануріос, друзі — Стратіс і Патазмос, сусідки стояли довкола і теж дивилися на братів, які ніби розуміли один одного й розмовляли без слів.

Довго тривала таємнича розмова, а потім, коли капітан Міхаліс упився горем, він пішов у кухню. Через кухню пройшов до стайні, погладив братового коня та волів. По тому піднявся в кімнату. Самотньо стояло широке ліжко, з кутка дивилися ікони. З вікна видно було розкидані навколо хатки, невеличку церкву святого Янніса посеред села, а ще далі, під горою,— велике село Петрокефало, де жив батько. Але на що б не дивився капітан Міхаліс, перед очима стояв тільки брат.

— Прощай, Манусакасе, брате мій... Прощай, Манусакасе, брате мій... — шепотів він, торкаючись тих речей, що ними користувався колись Манусакас.

Прийшов піп, небіжчика підняли. Жінки вхопилися за труну, не даючи виносити її. Хрістінья впала на підлогу, знепритомніла, і поки на неї бризкали водою з одеколоном, похоронна процесія уже вийшла за ворота і попрямувала до зеленого кладовища на околиці села.

З Петрокефало і навколишніх сіл поприходили озброєні чоловіки, жінки в чорних хустках, щоб попрощатися із своєю опорою й надією, що так нагло повалилася. В цей день в навколишніх селах жоден турок не вийшов на вулицю. Жінки рвали на собі коси, тужили й вихваляли вбитого, і кінця-краю не було цьому голосінню. Старий Сіфакас, спираючись на роздвоєний ціпок, ішов одразу ж за покійником, очі у нього були сухі. Він знав, що таке смерть, знав, що вона не рахується ні з ким і що марно благувати її. Смерть, як той збирач податків, раб, якого посилає той султан, що сидить на небі й одержує прибутки. Тому він ішов мовчки, без слів, стукаючи ціпком об каміння, а потім твердо став над виритою могилою.

Піп швиденько прохарамаркав молитви, потім простяг руку і зробив хрест — немовби дав знак, щоб тіло поверталось туди, звідки прийшло, щоб зотліло і знову стало землею й водою.

Покійника спустили в яму. Піп узяв жменю землі й кинув на труну. За ним кожен нахилився і робив те ж саме, ніби кидав на покійника каменем, щоб прогнати його.

Капітан Міхаліс ступив уперед, став над могилою.

— Ну, з богом, брате Манусакас! — глухо промовив він. Очі у нього були червоні, але сухі. — З богом, брате Манусакас, і слухай, що я тобі скажу: не приходи до мене увісні з докорами і погрозами. Я свій обов'язок знаю, не турбуйся!

Він трохи помовчав, подумав і знову повторив:

— Я свій обов'язок знаю, не турбуйся, зажди лише трохи.

Раптом горе, не вмістившись у серці, вирвалось з його грудей тяжким стогоном:

— Прощай, Манусакасе!

І, не чекаючи кінця похорону, повернувся в садибу Манусакаса, сів на коня. В цей час до воріт підбіг Тодоріс, старший син Манусакаса.

— Що ти мені порадиш, дядечку? — спитав він, схопивши коня за гнuzдечку.

Капітан Міхаліс нахилився, глянув на нього.

— У мене одна зараз думка, як помститись за батька, — додав Тодоріс.

— Скільки ж тобі років?

— Сімнадцять...

— Сиди і не рипайся!

І з цими словами торкнув коня острогами й помчав до Мегалокастро.

Увечері, коли всі позамикали двері й вечеряли, огрядна туркеня тихо підійшла до зелених воріт Нурі-бея і постукала розкритою парасолькою. Тієї ж миті арапка, що причаїлась за ворітьми, відчинила їх і впустила туркеню.

Було темно, цвіли дерева, сповнюючи повітря пахощами. Арапці хотілось летіти від радощів, адже господиня воїстину прозріла, хоче стати християнкою, потрапити до раю. Коли ж милостивий господь не помітить її і їй пощастить прослизнути в Золоті ворота, вона буде з своєю господинею навічно...

...Туркеня скинула з себе спідницю, паранджу і жбурнула на канапу парасольку. Перед арапкою стояв капітан Поліксінгіс.

— Господиня нагорі, жде тебе, капітане... Хоче сказати тобі щось таке, від чого ти реготатимеш до нестями... — говорила арапка, розгублено дивлячись на капітана Поліксінгіса.

Сьогодні той був не в гуморі. Бувало, скинувши з себе жіночий одяг, він жартував з арапкою, дарував їй шовкову косинку чи вишиті сандалії, або коробку лукума чи кураб'є¹, а сьогодні в руках у нього не було нічого, і сам він стояв мовчазний...

Повільно піднімаючись сходами, — а завжди він летів, перестрибуючи через три сходишки, — капітан Поліксінгіс попрямував туди, звідки долинав запах мускусу.

Знемагаючи від духоти, порозчинявши вікна, щоб провітрити кімнату, напівроздягнена Еміне чекала капітана, лежачи на канапі і чутко дослухаючись до кроків. Сьогодні вона вкрай знудьгувалась на подушках, то зітхаючи, то регочучи... Її мучило одне питання — яку відповідь дасть капітан Міхаліс. Чи погодиться бути кумом. А смішило її нещастя, що спіткало Нурі-бея. Вранці прийшов до неї сам дядько Мустафа і скорботно повідомив:

— Нурі не буде вже мужчиною. У нього будуть вуса, борода, але мужчиною він більше не буде... Обчикрижили бідолаху... Зробили із Нурі Нуріну...

Еміне засміялася.

— А може, дядечку Мустафа, у нього випадає волосся на тілі, голос стане тонким, як у жінки, а з часом виростуть і груди?..

— Все може бути, — озвався старий, здивований тим, що Еміне сміялась, — все може бути, тільки жінкою він не стане...

— Ах, сердешний Нурі-бей! — крізь сміх заголосила Еміне. — І що з тобою зробили, з таким молодцем, з отаким женолюбом!.. Ти ж був левом Туреччини, а тепер ні тобі мужчина, ні тобі жінка... — І знову зареготала.

Дядько Мустафа приголомшено дивився на неї. Потім, схопивши торбу, вискочив з

кімнати і вже на подвір'ї тричі сердито плюнув...

І от тепер перед нею стояв капітан Поліксінгіс.

— Аж ось, нарешті, ти, любий капітане, зіронько моя вечірняя! — І Еміне розкрила обійми. — Роздягайся мерщій, чоловіче! Я чекала тебе, як манну з неба! Хочу тобі розповісти дещо й посмішити...

— Я теж, — сказав капітан і ліг поруч.

Він міцно обняв її, забувши про всі свої злигодні й прикраси.

Але ж капітан був огрядний і важкий, і їй важко було дихати в його обіймах. Вона рвучко і в той же час ніжно підняла його голову.

— Спершу я хотіла б почути твої новини, — сказала вона, — ти прийшов такий похмурий... Що, відмовляється?

Капітан відхилився від неї, і знов перед ним постав світ, знову наринували неприємності...

— Відмовляється...

— Вепр! Нехай прокляття впаде на його голову!.. А чому?

— Не каже... Хто, побачивши бога, не злякається?.. Роздер якийсь реєстр, що тримав у руці, потім згріб мене за груди, щоб випхати з крамниці; і тут мене таке взяло зло, що я йому сказав усе!..

— Цього мало! Дуже мало! — крикнула Еміне, тупаючи об підлогу своєю пофарбованою в рожеве п'яткою. — Чуєш, капітане, цього замало!.. Ти мусиш убити його!

Капітан Поліксінгіс здригнувся.

— Убити? — перепитав він.

— Так, так, так, убити! Як справжній мужчина! На образі образою відповідають тільки жінки, а чоловік мусить убивати!

— Капітана Міхаліса?

— А що ж, хіба він бог?.. Звір!.. Боїшся? І не соромно тобі?

Еміне схопила сорочку, рвонула і роздерла її від грудей аж до пояса. Лампа освітила її пружні круглі перса і краплини поту між ними.

— Отак роздерла б я і його! О господи! — пробелькотала вона і раптом зайшлася сльозами.

Капітан розгубився, хотів був пригорнути її, заспокоїти, та вона з силою відштовхнула його руки, не дозволивши навіть доторкнутись до себе. Еміне забила у куток, найжилась, як звірєня.

— Поліксінгісе! — крикнула вона, ударивши маленьким кулачком по стіні. — Поліксінгісе! Мені спротивів Нурі того дня, коли я побачила, як капітан Міхаліс двома пальцями розламав склянку, а він не зміг. Гляди, щоб і ти мені не спротивів! Я хочу, щоб другого такого мужчини, як той, що обнімає мене, і на світі не було!

— А я не хочу!

¹ Східні солодощі.

— Не можеш!

— Не хочу! — повторив капітан Поліксінгіс і тупнув ногою. Обличчя у нього стало лютим, очі вп'ялися в Еміне, як kindжали. — От не хочу!

Побачивши, як він розлютився, Еміне зраділа. Її ніздрі жадібно вдихали запах його спітнілого, збудженого тіла.

— Любий капітане! Богатирю мій! Ану, тупни ще раз, розгнівайся, чуєш? Розгнівайся! Отаким ти мені подобаєшся!.. — і Еміне кинулася до Поліксінгіса...

Капітан Поліксінгіс стиснув її в обіймах, і світ перестав для нього існувати. Коли ж він підвівся, очі у нього блукали, волосся скуйовдилось, здавалось, він виринув з глибин темного моря, щоб ковтнути повітря.

— Кохання моє, чоловіче мій, богатирю мій, — воркувала Еміне і пестила його волохаті груди.

Капітан Поліксінгіс напівлежав, спершись спиною об стіну, і почував себе щасливим. Він дослухався до міського гомону, до гавкоту собак, до далеких серенад, що їх співали закохані, і крізь напівстулені вії дивився на Еміне... «Нема в світі нічого прекраснішого за жінку», — міркував він. І, обласканий, задоволений, радів, що йому випало бути чоловіком, що ця жінка навіки зв'язала своє життя з його життям. Він щасливо посміхався і гладив пружні точені руки Еміне.

— Не журися, Еміне, — сказав він. — Не хоче капітан Міхаліс — знайдемо іншого кума. Запамятай тільки те, чого я тебе навчав про нашу релігію. Тебе піп може запитати, і ти мусиш бути готова відповісти йому.

— Не турбуйся, любий, — торохтіла черкеска, — всі таємниці релігії я тримаю вже в своїй голові. От спитай!

Капітан Поліксінгіс засміявся.

— Ну, гаразд, уявімо собі, що я — піп Маноліс, а ти — черкеска, прийшла вихрещуватись... Тільки не смійся, а уявляй собі, ніби все це насправді... Я питатиму, а ти відповідай.

— Уже уявила, запитуй... Це нічого, коли я гладитиму тебе?

— Нічого, гладь собі, але уважно слухай мої запитання. Чи віруєш ти в бога?

— Вірую і схилиюсь перед його благодаттю.

— Бог єдиний?

— Ох, отут я, здається, осоромлюсь!.. Бог єдиний, тільки в трьох особах... бог-отець, бог-син і бог-дух святий!.. Отець — такий собі дебелий, сивобородий дідок, що стоїть на хмарці. Син — рожевощоккий, вродливий, з русявим вусом, як у тебе, а чуб роздвоєно проборолом... Тільки фески чомусь не носить... А в руках тримає м'ячик...

— То не м'ячик, Еміне, то земна куля...

— Однаково... Над ним вгорі голуб...

— Еміне, то не голуб, скільки разів я вже тобі казав! То — святий дух!

— А по-нашому — голуб...

— Ну, кажи далі... Хто такий Христос?

— Син божий. Казала вже. Вродливий такий... Він зійшов на землю, щоб врятувати людей, але його розп'яли... За віщо це вони його так? Подумати тільки... Тут я не розумію! Одно тільки зрозуміло, що його розп'яли... Ну, добре, нехай буде так, але на третій день він воскрес і піднявся на небо... Так я кажу?

— Ще й питається! Ти просто митрополит, радість моя! Почухай мені ногу, будь ласка... То, кажеш, воскрес?

— Воскрес і піднявся на небо... отак просто, без нічого, без усякої там драбини, без вірвовки, як акробат... Та одно мені незрозуміло, капітане...

— Що саме? Кажи, я поясню.

— Хіба ж він не був богом? Як же могло статися, що його розп'яли і він помер? Ти скажеш, що тільки на три дні, але хіба цього мало? Три доби світ був без бога!..

— А бог-отець і дух святий?

— Але ж ми говоримо, що всі троє — то одно ціле. Виходить, були розп'яті й померли всі троє, і світ три дні був без бога! Що ти на це скажеш?

Капітан Поліксінгіс почухав потилицю.

— Нехай мене дідько візьме, коли я й сам розумію що-небудь, Еміне... Почекай, я завтра спитаю пан-отця Маноліса, тоді й тобі скажу...

А Еміне знову торохтіла:

— Про що ти ще хотів запитати мене, отче Поліксінгісе?

Очі в капітана заясніли:

— Перевтомився мій мозок до вечора, любонько, голова крутиться. Може, облишмо духовні розмови та вмосямось на матрацах? Погасити лампу?

— А чого ж не питаєш мене, що я тобі хотіла розповісти? Забув?

— Де ж тут пам'ятати, коли твої груди голі і так сяють, що, здається, ніби вже світає.

Еміне, стримуючи сміх, зашепотіла йому на вухо:

— Господи, та невже? — скрикнув капітан Поліксінгіс і витріщив очі. — От, бідолаха!..

Його глибоко зворушила ця історія. У нього стискалося серце, коли він слухав Еміне. А вона тим часом трохи підвелася і, дмухнувши на лампу, погасила її. А він усе ще напівлежав, спершись спиною на стіну і широко розплющивши очі. Лежав і думав, яке все нетривке на цьому світі...

Скоро сорок днів, як загинув Манусакас. Його первісток, Тодоріс, що жив у далекому селі, не міг заспокоїтися. Дядько, капітан Міхаліс, тяжко образив його: сказав,

що він, Тодоріс, молокосос, який не здатний тримати ножа і вбивати турків.

— Мамо, дядько образив мене, — сказав він Хрістіній, що вся в чорному прийшла на могилу чоловіка, впала на неї і тяжко голосила. Щодня ходить вона на могилу до чоловіка, дряпає нігтями землю, кричить, а потім падає ниць і тужить...

— Не змужнів ти ще, Тодорісе, — відповіла мати. — Дай дядькові спокій. Він помститься за батькову кров.

— Але ж коли, мамо? Коли? Завтра вже сорок день, як батька вбито, а ми спокійно їмо, п'ємо, ходимо, і ніщо не гризе нас! Невже тобі не сниться батько? Невже він тобі не дорікає? А на мене щоночі гнівається... Ну, я піду, мамо, — сказав він, взявшись за рукоятку кинджала.

— Куди, синку?

— В Петрокефало. Ти ж сама казала, що хочеш покласти в кутю гранати. Піду принесу. У діда вони висять на бантинах.

З-під чорного пояса блиснув батьківський кинджал з слідами крові. Тодоріс сам вийняв його із мертвих рук того дня, коли батька знайшли під великим дубом. Мати хотіла була обмити кинджал, але Тодоріс не дав, вихопив з материних рук, сказавши: «Цю кров тільки кров змиє, мамо!» — І засунув його, закривавленого, за пояс. Відтоді юнак не розлучався з ним, навіть уночі клав під подушку.

Тодоріс ударив гострою палицею об камінь і пішов.

— Тільки не дурій, Тодорісе! — крикнула мати, спостерігаючи, як син штурхав палицею в скелі і розкидав каміння. — Чуєш, благаю тебе, тільки не дурій!..

Але Тодоріс зник уже за поворотом.

З вересу вискочив заєць, просто під палицю Тодоріса, заплутавсь у нього між ногами. Тодоріс схопив його за ноги, ударив об камінь і розбив йому голову.

«Понесу дідові гостинця, йому подобається дичина, всі зуби ще цілі, усе перемеле».

Так ішов собі він, тримаючи зайця за ноги, і задоволено насвистував. «Оцей балухатий заєць — гарна прикмета, — міркував він. — Отак схоплю я Хусейна, розтрощу і йому голову об камінь... Щоправда, це тобі не заєць, спочатку доведеться побороти, у нього, в собаки, жилаві руки!..»

Позавчора Тодоріс викликав його свистом, і той, покинувши тік, де віяв зерно, вийшов до нього.

— Хусейне! — сказав йому Тодоріс, — післязавтра виходить сорок днів, як мого батька убив твій дядько Нурі.

— Щоб його кістки перевернулися в труні, — відповів Хусейн і посміхнувся. Очі в Тодоріса налилися кров'ю. Він тремтів від люті й не міг вимовити й слова.

— Ну, чого ти вирячив на мене очі, гяуре? Навіщо свистав? Сказився, чи що? У мене робота, я вію!..

— Якщо ти такий герой, то давай поборе-мось один на один. Турком я буду, коли не покладу тебе на обидві лопатки!

— Мене? На лопатки? Ах ти, бовдур! Де хочеш боротися? Коли?..

— На тому місці, де вбито мого батька, під великим кам'яним дубом, післязавтра, як вийде сорок днів... Рано-вранці, щоб ніхто не бачив і не знав...

— І на ножах будем?

— І на ножах...

З тим і розійшлися. Хусейн подався довіювати зерно, а Тодоріс, насвистуючи, попрямував до села.

...На другий день, у неділю після обідні, відбулися поминки по Манусакасу. Отець Григоріс зійшов на паперть і став поруч із смуглолицим служкою, який тримав у руках важку тацю з кутею, густо посипаною цукром, мигдалем, зернами граната; а зверху корицею було викладено ім'я «Манусакас». Односельці підходили по одному, брали з таці пучку куті і, пробурмотівши: «Прости, господи, душу його!» — жадібно з'їдали те, що було в пучці.

На паперть збіг захеканий сторож Кокільос. У руці він тримав ріжок і весь тремтів. Священик роздав кутю і теж зійшов з паперті. Служка, ставши на коліна, розглядав тацю. Священик підійшов до сторожа, їх обступив народ.

— Перепочинь, Кокільосе! Знову погані новини? Помилуй нас, господи!..

— Хусейн, небіж Нурі-бея, лежить убитий!..

— Де?

— Під кам'яним дубом!

— І хто це його?..

— Бог його знає!..

Сполошилося все Петрокефало, замикали двері, християни озброювались. Тіло Хусейна поклали в мечеті; турки, прощаючись із ним, проходили повз нього по одному, при повній зброї, стріляли з пістолетів і нахвалялися, що спалять церкву святого Янніса і саме селище. Казали, що вб'ють Тодоріса.

— Нехай хтось піде до вдови і сповістить її, — мовив священик. — Нехай Тодоріс тікає в гори. Та швидше!

Але Тодоріс, узявши батькову рушницю і два срібних пістолети, насипав пороху в пороховницю, набрав куль, відкрив батькову скриню, зняв подвійне дно і дістав звідти грецький прапор. Обгорнув ним себе і квапливо, навіть не змивши з рук і грудей крові, почимчикував у гори. По дорозі забіг до своєї отари й попросив брата Костандіса переказати матері, що з ним усе гаразд і що

він просить її благословення. Прихопивши в торбу головку сиру, подався на найвищу ласіфйотську гору, Селену. Там у нього були друзі-пастухи. Він для них, а вони для нього часто крали овець, тому й подружили. «Перепочину в них, — вирішив Тодоріс, — а якщо за мною почнуть гнатися, гукну хлопців, зберу ватагу, підніму прапор і виголошу: «Хай живе єднання з Грецією!»

...Надвечір два озброєних турки зупинилися біля дому вдови Хрістіньї. Спершу постукали тихенько, потім дужче, проте ніхто не озивався.

Підійшов дід-турок, що ходив у гори по дрова.

— Добривечір, начальники! Тодоріса шукаєте? Полетіла пташка в гори!

— Думай, про що базикаєш, діду Ібрагіме! Ти що ж, на власні очі бачив його?

— Авжеж! Клянусь Магометом, бачив на власні очі. Осідлав гяур гору, як коня. Злякався я, упав з переляку, а коли трохи згодом розплющив очі, його вже не було.

Турки вилаялися, кілька разів ударили ножами в двері і пішли. По дорозі, біля ущелини, що розділяє двоє сіл, вони здибали бабку Катериньо. Вона збирала гірчичне коріння й різне зілля і тепер поверталася з повним кошиком додому, поспішала, щоб зготувати вечерю для сина.

Раптом на неї накинулись два турки. Вони зарізали її, витерли ножі об зіbrane старою зілля і спостерігали, як вона підпливає кров'ю.

— У степу і хрущ м'ясо! — сказав молодший і засміявся.

Сполошилися всі навколишні села. Турки й християни шаленіли. То знаходили на дорозі вбитого християнина, то закопаного в саду, або кинутого у висохлий колодязь турка. З села в село блискавкою перелітали страшні чутки. Докотились вони й до Мегалокастро.

Якось турки напоїли Сулеймана, слугу паші, й почали нацьковувати його на сусідів-греків.

— Ану, Сулеймане, розправся з капітаном Міхалісом, — підбивали вони його. — Убий його, Сулеймане! Убий його, якщо ти мужчина!

І Сулейман, витягши ятаган, подарований йому на байрам пашою, кинувся до осель греків. Зачувши його погрози, християни хапали дітей з вулиці й замикались по хатах.

— Арап! Арап! — вищали жінки, тікаючи, хто куди.

Було це опівдні. Християни саме йшли додому обідати. Побачивши арапа, вони кидалися тікати, грюкали в перші-ліпші двері й ховалися.

— Знову піде вогонь по нещасному Кріту! — гомоніли люди.

Перед джерелом Ідоменея Сулейман зупинився. Від вина і полуденної спеки він розпалився. Піт струмів з чола, стікав по шиї, по ногах. Арап нахилився, підставив голову під струмінь води, бажаючи освіжитись, і хлюпався, пирхав, бризкався, як буйвол. А всі довкола тремтіли. Раптом, нахиливши голову, він знизу, з-поміж ніг, побачив, що на другому кінці вулиці йде капітан Міхаліс. Арап схопив ятаган і кинувся до нього.

Капітан Міхаліс побачив його і спинився. Кинув погляд назад, але одразу ж засоромився. Праворуч прочинилася хвіртка й виглянула розпатлана дружина Красойоргіса.

— Схаменися, капітане Міхаліс, чого ти чекаєш? Заходь швидше!

А він, нічого не сказавши, розмотав велику хустку, якою був підперезаний, і обмотав руку. Рипнула хвіртка навпроти. За нею стояла й дослухалася кіра Пенелопа. Набравшись сміливості, вона прочинила хвіртку й висунула носа.

— Сусідо, сусідо, заходь мерщій! — завищала вона.

Тупаючи здоровенними ножиськами, наближався арап. Розчинилась хвіртка і в капітана Міхаліса, на вулицю вискочила кіра Катерина.

— Міхалісе, капітане Міхалісе, зглянься на своїх дітей! — скрикнула вона і кинулась до нього.

Здоровенний арап, блискаючи зубами, стояв уже біля капітана Міхаліса. Він посміхався, але в очах у нього горіли лихі вогники.

— Попався, гяуре! — прохрипів він і підняв ятаган.

Кіра Катерина кинулась, щоб затулити собою чоловіка, але капітан Міхаліс встиг з усієї сили ударити арапа кулаком в живіт. Той заричав і гепнув на землю, перегордовивши собою вуличку. Капітан Міхаліс нахилився, вирвав з його ослаблих пальців ятаган, переступив через розпростерте тіло й тільки тоді повернувся до жінки.

— Твоя справа — хатнє господарство! — сказав він їй. — Іди додому!

Так і зайшли вони в свою господу: попереду капітан Міхаліс, а позаду дружина. Катерина винесла чоловікові чисту сорочку, бо та, що була на ньому, зовсім змокріла. Капітан Міхаліс змінив сорочку, одійшов трохи і, розглядаючи гострий ятаган та ховаючи усмішку під вусами, сказав:

— Жінко, дай лишень цей ятаган Трасакі застругувати олівці...

Того ж вечора двоє турчень, сини мUEDзина, побили в саду святу людину Бертодулоса, поламали палицю й замалим не зірвали з нього накидку, але він зняв галас, і турченьята повтікали.

Другого ранку під Великим платаном знайшли в чому мати народила прив'язаного муедзина. Він посинів од холоду, бо його зігрівала тільки борода. А щоб не кричав, рота йому заткнули його ж зеленою чалмою. Коли вранці його одв'язали, розтерли, напоїли гарячим чаєм з медом, щоб він очунявся, то з'ясувалось, що його схопили опівночі двоє християн, — один з вусами, як у дикого kota, а другий — кульгавий. Вони хотіли відрізати муедзину й бороду, та не мали чим. А тому обмежилися тим, що поплювали на нього й попрямували до лиману.

Коли чутка про це дійшла до паші, той посатанів. Було віддано наказ хапати всіх кульгавих і садовити до в'язниці. Прийшли й за капітаном Стефанісом, та його не застали вдома. У в'язниці кульгавих били, напували рициною, щоб зізналися, але всі кульгаві були молодцями й нічого не говорили. Днів через три паші набридло годувати й напувати рициною щось зо три десятки кульгавих греків, і він повиганяв їх. А дізнавшись про «подвиги» арапа Сулеймана, накинувся на нього:

— Ти, смердючий арапе, негіднику! — ричав він і шмагав його канчуком по чорній спині. — Ти зганьбив Туреччину, гяуре!

Паша лаявся й ревів, бризкаючи слиною. Та зрештою кинув арапа за ґрати, закував ноги залізними ланцюгами з ядрами й на тому заспокоївся...

Капітан Міхаліс часто сідлав коня, виїжджав у степ на прогулянку, доїжджав до Арки Пендевіса, до хутора Нурі-бея, здалеку, із-за оливок і кипарисів дивився на нього, і серце в нього починало колотитися. «Ще трохи, ще трохи... потерпи, серце, не квапся, зажди, поки він одужає...» — бурмотав він і повертався назад.

Зачекав кілька днів. «Нехай оклигає, набереться сили, — міркував він. — Нехай загоїться рана як слід».

Та ось одного разу в неділю, осідлавши кобилу, він подався до арки Пендевіса. Хліб уже скошили, виноградники згиналися під вагою незліченних грон, небо дихало жаром.

Ворота були розчинені, він вільно заїхав у двір. Скочив з коня, оглядівся. Скільки років сплигло! Отут, у цьому подвір'ї, під оцією дуплявою маслиною сиділи вони, підгинавши ноги, кров грала у жилах, тож вирішили або вбити один одного, або побрататись. І побратались... А тепер, через стільки років, так, ніби цього схотів сам господар, він повернувся на це подвір'я, щоб убити...

Підбіг слуга, впізнав його.

— Заходьте, будьте ласкаві, капітане Міхаліс!

Капітан Міхаліс тугіше стяг чорну хустку на голові, заховав кістяну рукоятку ножа, що висунулась з-за пояса, підкрутив вуса і ступив до покоїв. Нурі-бей сидів у темному кутку канапи, виряджений як жених. Він зрозумів, чого прийшов до нього цей гість, і соромився показатись перед ним жалюгідним, блідим. Тож пройшовся фарбою по вусах, підрум'янив щоки, підвів сурмою очі, щоб здавалися більшими і, нарешті, сунув за пояс, так, щоб не видно було, кинджал.

— Заходь, будь ласка, капітане Міхаліс, — привітав він гостя й простягнув йому руку.

Але капітан Міхаліс сунув свої руки глибоко за пояс і не взяв руки того, хто вбив його брата. Нурі відсахнувся й збентежено прихилився до стіни. Гість не сідав і пильно дивився на Нурі, немовби хотів зважити сили, що залишилися у турка, і відповідно до цього зважити й свої слова, що їх хотів сказати.

— Поспішаєш, капітане Міхаліс, не хочеш навіть сісти?.. Ти ж стомився після дороги...

— Ти не можеш підвестись, Нурі-бей. А справи, в яких я приїхав до тебе, не робляться у ліжку.

— Знаю, капітане Міхаліс, знаю, але на все свій час, не квапся. Насамперед вип'ємо по чашці кави, викуримо по цигарці, поговоримо, а тоді вже й до справи, якщо ти за тим приїхав, капітане Міхаліс.

Голос у нього був спокійний, втомлений, сумний.

— Гаразд, Нурі-бею, якщо тобі так хочеться, поспішати не будемо, — погодився капітан Міхаліс і сів навпроти.

Принесли каву. Капітан Міхаліс і Нурі-бей скрутили цигарки і сиділи мовчки, похнюпивши голови. «Він прийшов убити мене, щоб помститись за брата, — спокійно думав Нурі-бей, — ну, що ж, нехай... І одягнутий в чорне, як посланець смерті... Нехай... Та й навіщо мені жити тепер?..»

— Ну, що ж! — промовив він голосно. — Я давно вже чекаю на тебе.

— Гаразд, Нурі-бею. Я випив каву, якою ти мене пригостив, викурив цигарку, говорити нам більше нема про що... Вставай!..

— До твоїх послуг!

Нурі-бей зібрався на сили, зціпив зуби, щоб не показати, як йому боляче, й підвівся. З голими ногами, трохи накульгуючи, він пройшов уперед і став на порозі, освітлений сонцем.

Побачивши його в сонячному промінні, капітан Міхаліс здригнувся. «Та хіба ж це Нурі-бей? А такий був колись богатир, красунь, лев Туреччини! Щоки позападали, очі потьмяніли, куточки рота опустилися, неначе він плакав... Підфарбувався та нарум'янив, але ж і з-під фарби та рум'ян проступає мрець».

Капітан Міхаліс насупив брови. «Як же його битися з отаким калікою? Ганьба!» — подумав він і завагався.

— Нурі-бей, може, ти ще не зовсім одужав?

— Я здаюсь тобі немичним? Покаліченим?.. Ану, ходімо на тік, там побачиш!.. — І пішов уперед, з голими ногами, накульгуючи. Та капітан Міхаліс не пішов за ним. Він стояв біля порога й дивився на господаря.

Нурі-бей здригнувся. «Зрозумів, здогадався, гяур, і не хоче битися...» Він намагався говорити твердим голосом, але у нього не виходило.

— Капітане Міхаліс, — заговорив він жалісливо, — я стільки на тебе чекав... Нікого в світі не чекав я цими днями так, як тебе: ні турка, ані грека, нікогісінько... Тільки тебе! А ти покидаєш мене!

Капітан Міхаліс мовчав. Що далі, то більше співчував він Нурі-бею.

— Чого ти витріщився на мене? — запитав Нурі-бей. — Хвороба виснажила мені щокі, але ж сила залишилась у мене колишня. Не слухай того, що там плещуть люди, я такий, як і колись. Ходімо!

Та капітан Міхаліс не поворухнувся.

— Хочеш, приведу свого коня й осідлаю його? Хочеш, постріляємо в ціль з пістолетів, щоб ти сам пересвідчився? Став за мішень каблучку, поцілю і в неї! Ходімо, кажу, на тік, там буде видно, хто з нас мужніший!

Він збив набакир чалму, взявся вбоки й чекав. Та холодний піт проступив у нього на чолі, занили нирки. Капітан Міхаліс дивився на нього, і серце йому краялось від болю.

— Нурі-бею, — сказав він спокійно, — не гарячкуй і не стомлюй себе. Ходімо до кімнати.

Серце в Нурі-бея стиснулось, дві великі сльози викотилися раптом з очей. Він одвернувся, щоб приховати напад болю.

«Жаліє мене, жаліє, — думав він. — Докопитись до того, щоб тебе жаліли...»

— Ходімо до кімнати, Нурі-бею, — сказав удруге капітан Міхаліс. — Я прийду до тебе іншим разом!

Нурі-бей не міг більше ховатись, повернувся і глянув на чорного гостя повними сліз очима.

— Капітане Міхаліс, ти прийшов убити мене, — сказав він, знизивши голос, щоб не почули слуги. — Чому ж ти не робиш цього?

— Ходімо до кімнати, ходімо, бо нас почують, — відповів капітан Міхаліс і, підійшовши до бея, взяв його за руку. Кволе тіло бея тремтіло. Він не опирався й, накульгуючи, слухняно йшов за гостем і жалібно промовляв:

— Ти мій побратим, не забудь!.. У цьому домі ми змішали кров. Я ні про що тебе не благаю... Убий мене тільки!..

— Не гнівайся на мене... іншим разом... — відповів капітан Міхаліс.

— Жалієш мене?

Він знову сів у кутку, на канапі, в затінку.

— Жалієш? — перепитав удруге.

Та капітан Міхаліс не відповів. Він не міг більше терпіти такого болю й хотів піти. Йому не було чого робити в цьому турецькому конаку. Які вже там рахунки з оцим бідолахою, для якого смерть — ніщо?

Він підвівся. Сонце сідало.

— Піду, Нурі-бею, бувай здоров!..

Але Нурі-бей не озвався. Він забився в кут, його морозило.

— Нурі-бею, я йду, бувай здоров! — повторив капітан Міхаліс.

І тоді, наче здалеку, долинув голос Нурі-бея, хрипкий, розпачливий.

— Так, так, капітане Міхаліс, ти маєш рацію... Атож, ти маєш рацію... Іди, нехай щастить тобі!..

Капітан Міхаліс стояв незворушно й дивився на нього. «Куди поділись краса, молодечтво, хоробрість? — думалось йому. — Де ті іскри, що вилітали з-під копит коня, коли він мчав бруківкою, де його гостинність, його статечність?»

— Капітане Міхаліс, — знову почувся хрипкий замогильний голос Нурі-бея, — якщо я не був колись боягузом, якщо мене можна було назвати мужчиною... підійди до мене і дай мені свою руку. Якщо ж ні, то йди... Нехай тобі щастить...

Капітан Міхаліс простягнув своє ручисько і злегка стиснув його ослаблу руку.

— Бувай здоров, Нурі-бею! — ще раз проказав він.

— Хто зна, капітане Міхаліс, можливо, ми прощаємось навіки... Розумієш?..

— Розумію, — відповів той і переступив поріг.

Цей дикий вепр раптом відчув, як щось здавило йому горло.

Скорчившись у кутку, Нурі-бей кілька хвилин чув іще цокіт копит, потім усе стихло. Сонце схилилося над обрієм. На якусь мить його проміння зазірнуло до кімнати, позолотило стіни, але швидко зникло. Почали густішати сутінки. Нурі-бей поволі підвівся з канапи, вмився пахучим милом, перемінив білизну, взяв пляшечку лаванди і, виливши її на себе, старанно, причесався. Потім вийшов до стайні, погладив улюбленця-коня, поплескав його по худорлявих ногах. Кінь вигнув шию, ласкаво торкнувся губами свого хазяїна і радо заіржав.

— Прощай, дорогий мій, прощай! — тихо мовив Нурі-бей, і очі в нього налилися сльозами.

Піднявшись до кімнати, Нурі-бей узяв аркуш паперу й написав: «Якщо я помру, заріжте у мене на могилі мого коня». Унизу він поставив печатку. Потім опустився на

коліна посеред кімнати на старовинний східний килим, на якому його батько, повернувшись лицем у бік Мекки, по сім разів на день робив намаз, глянув крізь розчищене вікно на небо, засіяне зорями. Надворі здійнявся вітер, валували собаки. Голосно співав якийсь погонич. Хтось надривно кликав жінку. Нурі згадав Еміне, заплющив очі й простогнав:

— Облудний світ! Прощай, облудний світе!.. — Витягши з-за пояса кинджал з чорною колодочкою, високо заніс його і з усієї сили встромив собі в серце.

Другого дня рано-вранці, тільки-но розчинилися Ханіотські ворота, рознеслася лиха звістка: на хуторі вбито Нурі-бея! Турецькі кав'ярні загули, мов вулики. Одні казали, що його вбили греки, інші, що він сам наклав на себе руки. Муедзин, захлинаючись, кричав щось на мінареті. Можна було розібратися тільки окремі слова: «Різанина, гяури, Магомет». Християни збиралися невеличкими групами й тайкома гомоніли. Сонце стояло ще високо над землею, а всі вже сиділи по домівках.

Сам паша вирішив прийти на похорон Нурі-бея. З ним на кладовище прийшли також імам і муедзин. Їх супроводили охоронці й озброєні аги¹. За пашею ішов арап Сулейман, якого той випустив з в'язниці, бо Сулейман страшенно скиглив. З хутора привели коня Нурі-бея. Кінь іржав і, нічого не розуміючи, витріщав пукаті очі, роздирав ніздрі.

Турки збилися навколо небіжчика. Імам високим монотонним голосом читав молитви. Муедзин розмотав білу закривавлену чалму, зняту з голови Нурі-бея, і заховав за пазуху. Мертвого опустили в могилу поруч батька. Паша, тримаючи в руці заповіт Нурі-бея, який йому передав арап, звелів привести на могилу коня.

— У мене в руці заповіт Нурі-бея, в якому він висловив свою останню волю. То ж слухайте! — Він повернув папірець до світла й почав читати: — «Якщо я помру, заріжте у мене на могилі мого коня».

Присутні слухали і обурювалися. Дивилися на коня, що схилив над могилою голову, роздирав ніздрі, мотав чорною гривною, бив об могилу копитом і жалібно іржав, неначе кликав похованого хазяїна.

— Гріх перед аллахом і людьми! — залунали голоси.

— Гріх чи не гріх, а така остання воля небіжчика, — заперечив паша. — У мене самого стискається з жалю серце, та один аллах відає, чому покійний хоче взяти його з собою; я, теж, напевно, так зробив би! В кого

з вас чутливе серце, нехай той витягне ніж і заріже коня!

Очі всіх вп'ялися в блискучі клуби коня; серце в кожного стискалося від болю. Це ж був не якийсь там грек, якого зовсім не шкода вбити, або віл чи ягня, яких ріжуть на м'ясо. Це була окраса, гордість усього Мегалокастро. Із Ханї й Ретемноса приходили люди, щоб помилуватися ним... У кого ж здійсниться рука зарізати такого коня? Паша розлютився.

— Я ще раз питаю, хто з вас вийме ножа і заріже коня?

Ніхто навіть не поворухнувся. Кінь тим часом ліг на могилу, почав нюхати землю й іржати. Його іржання скидалося на людський плач, неначе він тужив за своїм господарем.

Паша обернувся до арапа.

— Заріж ти, арапе!

Арап витяг ніж і ступнув крок уперед, потім мовчки нахилився, підняв цеглину й ступнув іще один крок. Кінь повернув голову і, побачивши арапа, схопився на ноги. Потім мовчки глянув на нього. Арап злякано зупинився.

— Сміливіше, Сулеймане, заплющ очі й кидайся вперед, — умовляв паша, ладен сам от-от заплакати.

Очі всіх вп'ялися в арапа.

— Якщо він заріже коня, клянусь прахом батька, я посічу його на фарш! — пробурмотів один ага, і очі в нього налилися сльозами.

Арап знову заніс угору ножа й підступив до коня. Він почав клясти його і лаяти, щоб додати собі сміливості, але в нього все одно тремтіли руки. А кінь знову нахилив голову, став нюхати землю й сумно іржати. Арапова рука опустилася.

— Паша, ефенді, не можу! — сказав він хрипко, неначе його щось здавило за горло.

— Молодець Сулейман! — залунали зраділі голоси, і всі полегшено зітхнули.

— Не можу! — повторив арап.

— Візьми його собі, паша, візьми, ефенді! — закричали аги. — Візьми, якщо ти віруєш у пророка! Врятуй його!

— Боюся небіжчика! — промимрив паша, захоплено дивлячись на коня, і підійшов до нього. Простягнувши руку, він хотів погладити його, але кінь відсахнувся, почав бити копитами й кружляти навколо могили, нікого не підпускаючи до неї. — Ходімо! — сказав паша. — А кінь нехай лишається тут і вилле своє горе. Видно, і в нього є душа... Слуга небіжчика, арап, зостанеться тут, подбає про нього, нагодує й напоїть, а коли кінь заспокоїться, приведе його до мене.

Всі розступилися, і зраділий паша пішов попереду. «Великий аллах милостивий, — подумав він. — Скільки разів мені хотілося погладити цього коня! Осідлати, прищипи-

¹ Військовий титул (турецьк.).

ти, згадати молодість!.. Якби по один бік поставили всіх жінок Мегалокастро, а по другий — коня, я послав би всіх жінок під три чорти і вибрав коня! І ось тепер... Хвала тобі, аллах, що ти вбив Нурі-бея і зробив мені такий подарунок!..»

Проміння призахідного сонця пробилось до венеціанських ровів і позолотило кам'яного лева. Зграя гайвороння, наївшись падла, поховалася в порожніх бійницях. У тиші сутінків, що спускалися над містом, чувся гавкіт собак, іржання коней, людський гомін, заглушуваний важким ревінням моря.

Паша зупинився і, зачекавши, поки його наздоженуть інші, сказав:

— Спокій на Криті тримається на волоссинці. Клянусь аллахом, Нурі наклав на себе руки, тож не зчиняйте різанини, бо розворушите всю Туреччину, і знову завариться каша! А я не хочу, щоб хтось ходив навіть з розквашеним носом! Майте на увазі — коли щось трапиться, клянусь аллахом, я вішатиму на платанах не тільки гяурів, але й мусульман! Затямте це собі, правовірні!.. — Обернувшись до арапа, він буркнув: — Ну ходімо, Сулеймане! — І, важко дихаючи, рушив.

Муедзин кивнув головою. Всі мовчки перезирнулися. Паша здавався їм справжнім тютхтєм, грецьким виродком. Навіщо їм тут, на Криті, такий паша? Каже, щоб не пролилася навіть краплина крові!.. Невже він нічого не розуміє?

І не встиг ще паша увійти у ворота, як муедзин вихопив з-за пазухи закривавлену чалму Нурі-бея й прив'язав її до палиці.

— Смерть гяурам! Смерть! — загорлав він і став на чолі ватаги. — Он двоє гяурів! — вигукнув муедзин, показуючи на двох літніх християн, які поливали в яру баштан.

Двоє турків вихопили ножі.

— Благословляю вас! — крикнув муедзин.

Головорізи збігли вниз схилом, підкралися до криниці, схопили християн і, поваливши долі, притиснули їхні голови до цямрини.

— Глядіть же, не розквасьте їм носа! — глузливо крикнув згори муедзин і зареготав.

Дві голови полетіли в криницю.

— Вперед, брати! — вигукнув муедзин і високо над головою підняв палицю; закривавлена чалма бея замайоріла на вітрі. Вже смеркало, воротарі взяли ключі, щоб замкнути ворота, але муедзин відштовхнув їх. За ним у ворота вдерлася вся ватага і з криком розсипалася по місту.

Християни ще здалеку зачули, що турки повертаються з похорону, і, швидко позамикавши крамниці та майстерні, поспішали додому.

Муедзин зупинився перед великою турецькою кав'ярнею біля Ханіотських воріт, підняв свій прапор і вигукнув:

— Аллах, аллах! Смерть гяурам!..

Та літній Селім-ага й інші, розумніші турки, завели муедзина до кав'ярні, замовили каву, лукум, подали наргіле, щоб він угамувався, а потім покликали Ефендіну, щоб той розповів їм якусь-небудь старовинну казку Шехерезади про вродливих жінок, чарівних дітей та смачні ласощі!..

Минуло два дні. Настав третій. Християни тремтіли від страху й чекали, чи не зачиняться раптом ворота фортеці, чи не потраплять вони у пастку. Християн у місті мало, а турків багато — усіх поріжуть.

І раптом по місту рознеслася лиха звістка: в монастирі Агарафоса турки зарізали ігумена Агафангела. Він ходив до Трапсано святити церкву і після ситної вечері заснув глибоким сном на терасі. Там на нього й накинулись турки і сонному одрізали голову. А на четвертий день двоюрідний брат Агафангела, вийшовши із славнозвісного монастиря Врондісі, спустився вниз і вбив у багатому турецькому селі Заро кровопивцю Баба-алі, який, прив'язавши до коловороту біля колодязя двох християн, тягав ними воду й поливав сад.

Ці вбивства, мов іскри, викликали пожежу, яка поширилась по всьому Криту. В неділю прийшла нова звістка: якийсь капітан Тодоріс налетів серед білого дня на турецьке селище в Ласіфі й підпалив його. Це вже занадто, ці гяури надто зухвалі. Розгнівані аги схопили зброю й пішли до паші.

— Паша-ефенді, гяури вкрай знахабніли, палять наші села. Чув, що сталося в Ласіфі?

— Капітан Тодоріс? Уперше чую про такого, — мовив паша, похмуро перебираючи чотки.

— Це шмаркач, а не капітан!.. — вигукнув ага з Петрокефало. — Гяур проклятий!.. Його батько — Манусакас, той самий, що покалічив Нурі-бея, а дядько — капітан Міхаліс, Вепр. Якщо ти його не спіймаєш і не посадиш на палицю біля Трьох арок, то знай, ми теж підпалимо грецькі квартали в Мегалокастро. Про це ми й прийшли сказати тобі, ефенді, а ти вже як хоч, так і пояснюй султанові!

— Іменем пророка, не робіть цього! — вигукнув паша. — Ви граєтеся моєю головою, шайтани, вона й так ледве тримається у мене на в'язах, і коли султан дізнається, що тут коїться, то пришле сюди фірман.

— Тоді злови Тодоріса й посади його на палю, а то ми зруйнуємо Мегалокастро!

— Як же я його зловлю?

— В Ласіфі. Пошли нізамів!

На пашин наказ нізами оточили ласіфйотські гори. Дізнавшись про це, Тодоріс зібрав сміливців, у жилах яких кипіла гаряча кров, в ущелині Селени. Тодоріса весь час переслідували аги Петрокефало, які поклялися помститися й за кров Хусейна. То сам, то з ва-

такою вірних друзів він обстрілював їх, а коли бачив, що ворог переважає силою, ховався за скелями й щезав. В руках Тодоріс стискав батькову рушницю, одягнений він був у батькову одягу, голову пов'язав просяклою батьковим потом хусткою; йому здавалося, що через батьків одяг у нього впливається батькова сила й відвага. Батько неначе воскресав, зливався з сином, і Тодоріс мужнів з кожним днем. Його слова ставали вагомими, а вчинки завжди були продумані. Тож товариші, хоч дехто з них уже давно посивів у битвах з ворогом, корилися йому. Ось і зараз, коли на них з усіх боків наседали нізами, круг нього зібралось двадцять сміливців.

— Туреччина прагне нашої крові! — голосно звернувся до них Тодоріс. — Тому я і зібрав вас, брати! Чули, що діється? Знов ріжуться турки з християнами. З наших сіл іскри перекинулись до Мегалокастро, а звідти полетять у Ретемнос, в Ханію. Скоро запалає весь Кріт! Не тіште себе надією, що ці собаки переслідують тільки одного вбивцю і, впіймавши його, припинять цькування християн. Ні, вони не вгамуються! Це добре знали ще наші діди й прадіди, тому вони й піднімали прапор боротьби за свободу. Настав і наш час підняти його. Перед тим, як піти з дому, я взяв батьків прапор, на якому написано: «Свобода або смерть!» За союз із Грецією! — вигукнув він і розгорнув грецький прапор.

Паша, коли дізнався про це, страшенно розлютився й вирішив піти до митрополита. Митрополит сидів на маленькій канапі й перебирав чотки.

— Ефенді-митрополите, я нічого не розумію, — сказав паша. — Подейкують, що крітяни підняли прапор боротьби і вимагають свободи... Якої свободи? Ніяк не второпаю... Хіба ж ти, коли підкоряєшся слову господа-бога, в якого віруєш і чиї заповіді виконуєш, скаржишся на те, що ти раб? Хіба ти піднімаєш прапор боротьби проти нього й вимагаєш у нього свободи? Ні!.. Так само не можна вимагати цього і в намісника бога на землі, султана!..

— Одна річ — коритися богіві, в якого ти віруєш, інша коритися богіві, в якого ти не віруєш, ефенді... А крітяни не вірують у султана, тому й почувають себе рабами, тому й вимагають свободи...

Паша потер скроні, він нічого не розумів. Потім повернувся й пішов, грюкнувши за собою дверима; дома він сів біля вікна, взяв бінокль і почав виглядати турецькі кораблі з нізамами. Вони все поясняють йому й наведуть тут лад...

...Була неділя. Капітан Міхаліс нікуди не виходив з дому. Дружина разом з Риньо

пішла до церкви, взявши з собою і маленьке, щоб не плакало. Трасакі побіг до Крассіоргіса погратися. Капітан Міхаліс лишився дома сам і, закуривши, в думках полинув по селах, по горах, розмовляв з людьми, вершив героїчні вчинки. Перед очима в нього стояло Мегалокастро з його темними завулками, турецькими кав'ярнями, з церквами і мечетями, охоплене вогнем пожежі. І якийсь вершник, схожий на нього самого, з такою ж бородою, з такою ж хусткою на голові, підпалив місто й тепер руйнував мінарети, вривався до турецьких осель... Вдерся він і до садиби з зеленими ворітьми, перетнув подвір'я, увійшов до саду... Сад освітлював ліхтар з червоними й зеленими скельцями; вершник розбив його, і все огорнула темрява. В цій темряві він повільно піднявся до кімнати, відчувачи, як у ніс йому б'є запах мускусу, і цей запах, мов стежка, вів його далі... А в кінці цієї запашної стежки — дві маленькі гарні ніжки...

Капітан Міхаліс заревів, вихопив із-за ікон ніж із чорним рук'ям і встромив собі в стегно. З рани бризнула кров, та він не зупиняв її. Трохи заспокоївшись, перев'язав ногу і ліг на матраці. До нього долинули голоси дружини й дочки, оселя почала оживати. Капітан Міхаліс заплющив очі, дослухаючись до розмови...

Через три дні становище на Кріті погіршало. Християни по селах убивали турків — своїх начальників, а турки в Мегалокастро лютували дедалі дужче. Якщо християни убивали на селі одного турка, то турки тієї ж ночі у вузьких завулках міста різали двох християн. Вуздечка влади вислизнула з рук паші, і йому лишалося хіба цілими днями сидіти вдома біля вікна і вдивлятися крізь бінокль у море, чекаючи турецьких фрегатів.

На третій день у місті серед ясного дня раптом позачинялися всі ворота: ні зайти, ані вийти. Християни опинилися в пастці.

Настав день рамазана. Турки постили, цілий день не їли, не пили, не курили, але тільки-но посутеніло, тільки-но засвітилася перша зірка, жадібно накинулись на їжу. Біля конаків багатих начальників стояли барабани, в які гучно били, немов закликали до війни. Поховавшись по своїх домівках, християни тремтіли від страху, від думки, що, понапивавшись, турки кинуться на вулицю й почнуть розбивати двері в їхніх будинках.

До капітана Міхаліса щовечора приходили сусіди, шукаючи притулку й захисту в цього грізного велетня. Було літо, і чоловіки лягали прямо на подвір'ї або на терасах, а жінки вкладалися у кімнатах. Капітан Міхаліс, озброєний до зубів, залишався в своїй кімнатці і цілісніку ніч не skleпляв очей.

В таких-ото умовах минали дні й ночі. Вдень голодні й злі турки, роздратовані закликами муєдзіна, юрбою викочувалися з мечеті, а вночі, понаїдавшись і понапивавшись, збиралися по кав'ярнях і налітали на грецькі квартали.

Одного ранку в порту засурмили сурми, і навколо розлилися криваві фески. Трасакі втік з дому, видряпався на скелю біля входу в порт і жадібно дивився на все, що там діялося... Ось причалив великий чорний корабель і розверз своє черево, щільно наби- те мешканцями Сходу з пиками землистого кольору; була там і мовчазна юрба дервішів у зелених рясах, у сніжнобілих чалмах, з ятаганами за поясом. Аскери позіскакували на мол, розгорнули зелений прапор пророка й поставали біля входу в порт. Потім почалися танці й співи.

Трасакі підійшов ближче. Плескаючи в долоні, дервіші заспівали пісню, протягну й журливу, схожу на голосіння, але потім розпалились, мов дзиги, закрутилися в танці, наступаючи один одному на ноги; їхні ряси надимав вітер, і вони стали схожі на дзвони; очі в дервішів почервоніли, вони повихоплювали шаблі й почали битися між собою; з голів у них потекла кров, почулося завивання... Та ось ритм танцю поступово уповільнився, шаблі опинилися в піхвах, завивання змінилося співом, який згодом перейшов у тихе, ледь чутне бурмотання, сумне, мов голосіння...

Трасакі постояв ще трохи, а опівдні повернувся додому й схвильовано розповів про все, що бачив.

— Злякався? — спитав батько й насупився.

— Кого? Нізамів? Ніскілечки!

— А дервішів?

— Теж ні...

— Чого ж тоді ти злякався?

Трасакі завагався.

— Ну, кажи! — наполягав батько і, взявши хлопця за підборіддя, підняв його похилу голову.

— Зеленого прапора...

Мегалокастро сповнило якесь похмуре, тривожне мовчання. Християнські старости то входили, то виходили від митрополита, а турецькі аги шастали то до серала паші, то до галасливих кав'ярень і все про щось пошепки розмовляли. Одного дня у ворота фортеці, тільки-но вони розчинилися, увійшли злі, налякані турки з сіл, з усім своїм майном і дітьми. Вони не вміщалися вже в мечетях теке, тому вирішили повиганяти греків з їхніх осель і самим осісти в них.

Митрополит послав до Афін Хаджісавва- са з листом, у якому закликав вільних братів прислати кораблі, щоб врятувати від рі-

занини християн, бо ножі вже почали точитися.

Школи не працювали. Трасакі попрямував уранці до батька в крамницю. Він потроху став розуміти, чому батько такий суворий, не сміється, не розмовляє, не любить людей. Напевно, й він теж, коли в нього виростуть вуса й борода, буде таким, як його батько, а не таким, як капітан Поліксінгіс, Красойоргіс чи Тітірос.

З такими думками хлопець наближався до лиману. Почувши якісь вигуки й гомін, хлопець прискорив крок і раптом побачив перед перукарнею Параскеваса натовп турків. У натовпі стояв сердешний цирульник; турки лаяли його, плювали на нього, замахувалися ножами. А він, бідолаха, в самій тільки сорочці, розпатланий, закривавлений, обліплений тухлими яйцями і гнилими помідорами, тремтів з жаху і клявся, що виїде звідси, повернеться на свій острів Сірос і більш ніколи нога його не ступить на Крит, тільки нехай вони його пощадають і відпустять, бо в нього дочка на виданні.

Серце Трасакі здригнулося від болю. Він метнувся до батька. Той саме сидів за столом і писав листа своєму небожеві на далеку чужину, в Францію.

«Якщо ти мужчина, якщо ти ще не втратив совісті, кидай негайно Францію! Якого біса ти сидиш там стільки років? Кидай усе, кажу тобі, і приїжджай. Ти потрібний батьківщині. Інакше навіщо ти на світ народився і називаєш себе критянином? Приїжджай негайно, візьми з собою всі свої манатки й прихопи зброю. Нехай тобі буде відомо, небоже, також і те...»

— Тату, турки хочуть зарізати бідолашного Параскеваса, перукаря! Швидше рятуй його! — злякано вигукнув Трасакі, вбігши до кімнати.

Капітан Міхаліс підвівся, став на порозі, глянув на вулицю. Юрба оскаженілих турків з усіх боків оточила Параскеваса. Всі найближчі грецькі крамниці були зачинені, власники їхні поховалися, і тільки капітан Міхаліс відважно став на порозі. Блиснуло п'ять чи шість ножів.

— Ти не боїшся, тату?

Обличчя в капітана Міхаліса спохмурніло. Турків було чимало. Кинутися туди — значить піти на вірну смерть, але ж він соромився сина. Якби тут не було Трасакі, він пішов би додому. Капітан Міхаліс був людиною тверезою і не любив відчайдушних вчинків. Але поруч стояв син і дивився на нього.

— Не підеш, тату? Ти боїшся? — перепитав син.

— Піду! — відповів капітан Міхаліс і по-вільно, спокійно, попрямував до турків.

Турки помітили, що до них наближається капітан Міхаліс, і поставали, розмірковуючи,

чого від них хоче цей гяур. Невже він їх не боїться?..

А капітан Міхаліс тим часом спокійно розштовхав натовп. Турки розгублено розступилися. Забіяки опустили ножі, чекаючи, що буде далі.

Капітан Міхаліс підійшов до Параскеваса, схопив його за вухо, і в ту ж мить обличчя в нього скривилося від люті. Він дав циркульникові ногою стусана.

— Ану, зараз же марш додому! — владно звелів йому. — І не смій попадатися мені більше на очі!

Втягнувши голову в плечі, Параскевас поплентав додому. Капітан Міхаліс ішов позаду, крутячи йому вухо. Турки мовчки дали їм дорогу.

— Додому! — гнівно повторив капітан Міхаліс. — Мерщій!

Параскевас кинувся бігти і зник за рогом будинку, а турки все ще заціпеніло стояли. Капітан Міхаліс спокійно повернувся до крамниці.

Трасакі захоплено дивився на батька. Він хотів його про щось запитати, але промовчав. А капітан Міхаліс сів до столу і взявся писати далі листа:

«Я на хвилинку поклав був ручку, довелося дещо владнати. Так знай же, небоже, що твого дядька Манусакаса...»

Дні минали за днями. Нарешті настав байрам. Аги вдяглися по-святковому, зібрались у кав'ярнях, маленькі турченята вмостилися на подушечках і заспівали амане.

В казармі біля Трьох арок нізами з самісінького ранку сурмили в сурми і стріляли вгору, а паша з вищими офіцерами пішов до мечеті Гені на молитву. В мінаретах горіли свічки. В теке Хаміде-мулли склеп святого прикрасили розмарином і волошками; перед склепом, підібгавши ноги, сидів Ефендіна й читав співучим голосом коран. Довкола вмостилися літні прочани; вони принесли з собою наргіле й тепер палили, напівзаплющивши очі, і слухали коран.

Ці люди були по-справжньому щасливі — вони ще за життя опинилися в раю. До них, мов дзюркотіння струмочка, долинав гомін далекого міста, за венеціанською набережною зітхало море. Боса стара Хаміде-мулла безшумно ходила поміж ними, приносила їм то лукум, то присок, насипала його в люльки, і наргіле буркотіли, мов голуби...

Зненацька озвалися пронизливі крики, загрюкали двері, затріщали постріли з рушниць і пістолетів. Прочани посхоплювалися.

— Ріж їх! Бий їх! — долинуло з дворів і будинків.

Ефендіна кинув коран на розмарин і метнувся до хвіртки. Вулицею бігли озброєні

турки з ятаганами в зубах, їхні руки й груди були забризкані кров'ю гяурів. Попереду, розхристаний, босий, у жовтому плащі, біг арап Сулейман. Очі його палали люттю, на товстих губах виступила піна.

— Ріж їх! Ріж! — ревів він, розмахуючи ятаганом.

— Куди це ви, братці? — крикнув Ефендіна і, весь тремтячи, просунув у хвіртку голову.

— Зарізати цього негідника, напитися його крові! — відповів арап.

— Кого, Сулеймане?

— Капітана Міхаліса!

Ефендіна зблід.

— Побійтесь аллаха! — вигукнув він, та голос його потону в лементі, що долинав із християнських дворів та будинків.

Падали під ударами двері, жінки тікали на тераси й благали бога про поміч, інші стрибали з дахів з дітьми на руках; дехто з чоловіків якусь хвилину чинив опір, чулися постріли й шум боротьби, потім лунав нестямний крик — і все закінчувалось.

Капітан Міхаліс стояв озброєний під ворітьми. Усім членам родини він звелів піднятися нагору, а коло себе залишив тільки Трасакі.

— Якщо турки виламають ворота й ускочать у двір, я вас усіх поріжу, щоб ви не потрапили їм до рук, і тебе першого, Трасакі! Зрозумів?

— Зрозумів, тату!

— Ти зі мною згоден?

— Згоден!

— Тільки нічого не кажи їм, бо вони жінки і можуть налякатись.

— Гаразд.

Батько й син замовкли і почали сторожко прислухатись до криків та тупоту на вулиці.

Дехто з сусідів утік ще кілька днів тому — насамперед ті, в кого були діти. Красойоргіс, Мастрас, Колівас, а за ними й кіра Пенелопа і кіра Хрісанті Поліксінгопула. Вони повдягались як ханумші, і в загальній метушні їм пощастило непомітно вислизнути з міста і втекти у степ. Тітірос теж надяг шаровари, підперезав їх червоним поясом, на голову, як турок, надів білий тюрбан, за пазуху поклав окуляри й, низько схиливши голову, вийшов через Лазаретні ворота. Тулупанас із сином залишився, лікар повісив французький прапор, а Ідомей заявив, що нікуди не піде, і почепив над джерелом прапори великих держав.

— Нехай тепер вони посміють переступити мій поріг! — сказав він старій Доксаньї, що злякано хрестилась.

— А коли ми підемо, тату? — запитав учора Трасакі, якому кортіло вирватися в степ або в гори.

— Ми підемо останніми!

— Чому?

— Подумай сам, — відповів капітан Міхаліс і більше не повертався до цієї теми.

Сонце майже досягло зеніту. Місто глухо стогнало під ударами турецьких ножів. Муєдзини на мінаретах викрикували про милосердя аллаха.

П'ятеро чи шестеро турків — портові робітники — зірвали у цирульника Параскеваса двері, вдерлися до будинку; витягли з-під дивана його дочку; за бурдюками вони знайшли нещасного цирульника, поклали на поріг його голову і відтяли її. Потім схопили гуртом на руки Перволу і втекли.

Капітан Міхаліс насторожився: в кінці вулиці, коло джерела Ідоменея забахкали постріли.

— Ідуть... — прошепотів він і звів курок. — Ідуть, — повторив він, обернувшись до сина.

— Ідуть... — сказав Трасакі й теж наготував свій маленький пістолет.

Протягом останніх днів батько навчив його заряджати пістолет і влучно стріляти.

— Ти не боїшся? — спитав батько й суворо глянув на сина.

— А чого мені боятися? Я ж умію стріляти! — І ширше розставив ноги, щоб міцніше стояти на кам'яних плитах.

вбогій комірчині, де я зараз сиджу, схиляється наді мною, мовчки читає, що я вам пишу, і, кусаючи губи, чекає, яку відповідь ви мені дасте. Знайте, я більше не писатиму вам, мені вже набридло волати в пустелі. Якщо ви не відповісте мені й цього разу, я повернусь до бога, і він...»

Кір Ідоменей раптом підвівся з-за столу. Він почув постріли, висунув голову з вікна й побачив, що турки ламають його ворота.

— Чого вам треба? — крикнув він. — Хіба ви осліпли й не бачите над джерелом прапорів великих держав?

У відповідь почулися глузливі вигуки й регіт. Просвистіла куля, ковзнула по його щоці, зачепила краєчок вуха і розбила старе венеціанське дзеркало, що висіло на стіні навпроти.

Кір Ідоменей відсахнувся. З вух текла кров. Його раптом охопив гнів — який несправедливий, підступний цей світ, які несправедливі й підступні сильні і які безпорадні слабкі! Він вимастив кров'ю долоню і, як печатку, приклав її до листа великим державам.

— Ось як закінчується цей лист! — вигукнув він. — Кров Кріту впаде на ваші голови й на голови ваших дітей та онуків, Англіє,

Постріли з рушниць дедалі густішали. Незабаром почулося важке гупання: турки зупинились біля джерела Ідоменея і налягли на напівзруйновані ворота, намагаючись повалити їх.

Кір Ідоменей з самісінького ранку сидів за столом і писав звернення до великих держав:

«О, сильні світу цього! В ті хвилини, коли я пишу оці рядки, у Мегалокастро справжній содом. Повітря здригається від рушничних пострілів, озвірілі турки виламують у християн двері, гвалтують жінок, убивають чоловіків, а дітям розбивають голівки об поріг.

Я підношу свій голос, хоч я ніщо, непомітна людина, загублена на краю Європи, далеко від вас, о сильні світу! Та поруч зі мною всевишній, він розгнівано ходить по

Франції, Італії, Австрії, Німеччині і Росії!

Ворота тим часом упали, і турки з ножами в зубах заскочили на подвір'я. На порозі, розпростерши руки, стала стара Доксанья. Турки одним ударом збили її з ніг і, наступивши на неї, увійшли до будинку. З галасом метнулися до сходів і побігли нагору. Старий дворянський будинок заходив ходором.

Ідоменей, почувши галас і тупіт ніг турків, підвівся. «Настала вирішальна хвилина, Ідоменею, не згасьби себе!» — подумав він і озирнувся довкола, неначе хотів сам обрати собі смерть, яка личила б йому. Зброї на стінах не було, та вона йому й не була потрібна — він воював не шаблею, а розумом; його зброєю було перо.

— Отут мій пост, — прошепотів він, стук-

нувши кулаком по столу. — Отут я воював, тут і помру! — І, сівши, взяв ручку...

Турки гуртом налягли на двері й зірвали їх із завіс. На якусь мить вони заціпеніли, побачивши Ідоменя, що спокійно сидів над великим аркушем паперу з кривою плямою.

— Куди ти сховав скарби, гяуре? — заревіли турки.

Ідоменей підвів голову.

— Тут, — спокійно відповів він і показав на голову.

— Твоя голова, що, карнавка? — засміявся один із турків.

— Ану розбий її, Ібрагіме, побачимо, що всередині! — мовив інший.

І, перш ніж кір Ідоменей устиг щось сказати, турок одним ударом шаблі розрубав йому голову, і густий закривавлений мозок бризнув на папір.

Турки розсипалися по будинку, забрали все, що можна було, й пішли далі. Звернувши за ріг, вони наштовхнулися на арапа Сулеймана, що разом з десятком босих турків біг до будинку капітана Міхаліса.

— Ви звідки? — спитав він і захекано зупинився.

— Від Ідоменя.

— Двоє станьте під стіною, а один хай перелізе через огорожу і стрибне в двір. Решта ламайте ворота. Але щоб ніхто навіть пальцем не торкнув капітана Міхаліса, він мій! Він знеславив мене, і я йому віддячу: волокиму по землі аж он до того платана, по шматочку різатиму його й кидатиму м'ясо бездомним собакам!

Трасакі глянув на батька. Але той мовчав, узявши на приціл горішній край огорожі.

— Чув, тату? — спитав Трасакі.

Той, не повертаючись, буркнув:

— Мовчи!

На мить голоси за ворітьми стихли, почулося якесь шарудіння й уривчасте дихання: хтось дряпався на огорожу. Капітан Міхаліс пригнувся у ямі, виставивши дуло рушниці. Очі його блищали, наче жарини.

Раптом з-за огорожі виринула кудлата голова, в зубах — широкий блискучий ніж.

— Не смійте чіпати капітана Міхаліса, а то я шкуру з вас спущу! Він моя жертва, щоб ви знали!

Капітан Міхаліс стояв під ворітьми і чув, що до нього наближається ватага оскажених турків. «Ідуть по мене...» — подумав він і став у ямі на коліна. Трасакі опутився поруч нього.

— Христос із нами... — прошепотів капітан Міхаліс і перехрестився. Потім повернувся до сина:

— Тримайся, хлопчику!

Трасакі почервонів, вдоволений, що батько ніжно назвав його «хлопчиком».

Натовп турків наближався, вони бігли, голосно підбадьорюючи один одного. Біля воріт зупинилися. Почувся голос арапа, який видавав наказ:

Турок обвів поглядом подвір'я — ніде нікого. Тоді він підняв руку і вчепився за огорожу. Капітан Міхаліс натиснув курок, куля влучила між брови, рука враз ослабла, і на вулицю гепнуло безживне тіло.

— Аллах! Аллах! — закричали турки, і ворота затріщали від їхнього натиску.

Дружина капітана тим часом годувала в будинку немовля, а Риньо дивилася крізь щілину у віконниці на подвір'я й, побачивши, як із стіни звалився турок, застрибала від радощів.

— Молодець, тату! — захоплено прошепотіла вона.

— Нещасна, — сказала мати, — наше життя висить на волосинці, а ти радієш. Знаєш, що надумав батько?

— Коли турки вдеруться у двір, він нас усіх поріже, і добре зробить!

— Тобі б хлопцем народитися, — мовила мати, злякано дивлячись на доньку. — І тобі не страшно?

— Однаково треба умирати, мамо. То краще вже померти не зганьбленими.

Розмова урвалася. Що діється там, на вулиці? Знову долинули роздратовані голоси — на вулиці сварилися.

— Здається, я чую голос Ефендіни! — сказала Риньо й прочинила віконницю.

І справді, це був Ефендіна. Сидячи в теке, він побачив, як осатанілий арап біжить до будинку капітана Міхаліса, і серце в нього болісно стиснулося. Він любив капітана Міхаліса. Що було б із Ефендіною, якби не цей грек? Яка радість є на світі в нього, бідолахи? «Мати б'є, люди — турки й християни — кидають у мене вижатиими лимонами, грошей нема, дружини нема, нікого нема! Нікого, крім капітана Міхаліса. Тому я сиджу й лічу дні, лічу місяці; через кожних шість місяців у мене велика радість, великий гріх, і хто знає — бог милосердний, бог щедрий, може, на другий день після смерті я теж стану святим, і мене покладуть у склепі поруч діда... Дай боже здоров'я капітанові Міхалісу. Якби не він, хіба я став би святим?»

І тому, коли він побачив, що арап біжить до будинку капітана Міхаліса, в нього болісно стиснулося серце: «Ні, ні, я не дозволю зарізати капітана Міхаліса! Яка це велика людина! Та й на вині він добре розуміється. Нехай говорять про нього що хочуть! А яке вино у нього в пивниці, які ковбаси, які кури та поросята!»

Кров прилила Ефендіні до обличчя. Він підсмикнув штани й помчав до капітана Міхаліса. Ефендіна біг, щоб урятувати друга. На Широкій вулиці хтось крикнув:

— Куди це ти, Ефендіно? Хто за тобою женеться?

І турки перепинили йому дорогу.

Захеканий Ефендіна у відчаї зупинився. Арап, напевно, вже добіг до двору капітана Міхаліса, розбив ворота й зарізав його.

— В ім'я аллаха, пропустіть мене, я дуже поспішаю! — з благанням мовив він.

— Хто за тобою женеться, Ефендіно-Каваліно? Скажи, і ми пропустимо!

Тут в Ефендіни сяйнула рятівна ідея. Він кивнув головою назад і вигукнув:

— Святий Мина!

Турки зареготали.

— Чого регочете, безвірники? Хіба ви не чуєте, як цокать кінські підкови? Я на власні очі бачив, як він виїхав із церкви і погнався за мною. Чуєте? Ось він наближається!

Волосся в турків стало сторч. Їм здалося, ніби вони й справді чують цокіт кінських підків: до них наближався якийсь вершник!

— Ось він! — знову крикнув Ефендіна, вичаївши зі страху очі. — Ось він! Ось!

Але турки вже чкурнули хто куди, тільки курява знялася.

Побачивши, що турки злякано тікають, Ефендіна завмер. Тепер він і сам виразно чув тупіт кінських копит.

— Аллах, аллах! — скрикнув він, підсмикнув штани і щодуху кинувся тікати.

Добігши до джерела Ідоменея, Ефендіна побачив біля садиби капітана Міхаліса арапа й турків, які намагалися повалити ворота. Ефендіна підбіг до них.

— Тікайте, люди добрі, тікайте, бо він поїсть нас! Он він мчить верхи на коні!

— Хто мчить, телепню? — гримнув арап.

— Сусіда мій!

— Який сусіда?

— Святий Мина! Ось, ось він!

Усі обернулись, але перед очима в них усе танцювало — вони нікого не бачили.

— Ось він! Ось, — кричав Ефендіна і, божеволіючи з жаху, притиснувся до воріт, наче хотів сплющитись, заховатись, щоб святий Мина не помітив його. А святий тим часом був уже біля джерела Ідоменея, Ефендіна виразно бачив його — точнісінько, як на іконі: засмаглий, з кучерявою сивою бородою, верхи на вороному коні, в золотому сідлі, на коні золота вуздечка.

— Ось він! Ось виїхав із-за рогу! — бурмотів Ефендіна.

— Де? Я нічого не бачу! Мене наче засліпило!

— Справді не бачиш? Ось він, ось! Засмаглий, сивобородий, з червоним списом!.. Побачив нас, повертає коня сюди!

Ефендіна стрибнув од воріт і побіг у напрямку гавані. За ним, важко дихаючи, бігли турки. Тепер вони теж чули тупіт кінських копит; на мить обернувшись, арап побачив вершника.

— Швидше, хлопці, тікайте! — кричав він; його жовтий плащ упав на землю, але хіба він міг зупинитися, щоб підняти його? Арап біг далі голяка.

Нарешті, ледь дихаючи, турки добігли до гавані і, втираючи піт, посідали в тіні з висолопленими язиками, мов собаки. Ефендіна упав на камені й весь тремтів.

Якийсь час ніхто не промовив і слова.

— Дешево ми відбулися! — озвався нарешті арап.

Християни в Мегалокастро захилялися від крові, зводили руки до бога й кликали його на поміч. Митрополит більше не міг чути розпачливих криків своєї пастви. «Нехай мені допоможе господь!» — прошепотів він і, перехрестившись, плеснув у долоні.

Увійшов Мурдзуфлос.

— Я їду до паші. Принеси мені золоте облачення.

— Ти хочеш вийти на вулицю, твоя превелебність? — вигукнув Мурдзуфлос. — Але ж різанина все ще триває! Я теж їду з тобою!

— Я їду сам, Мурдзуфлосе, допоможи мені вдягтися.

Митрополит надяг золоте облачення, на благородну лев'ячу голову надів митру, взяв довгу патерицю з двома сплеченими срібними зміями на кінці.

Мурдзуфлос дивився на нього й милувався. Високий, ставний, борода, мов з кришталю, очі блакитні — сама лагідність і суворість водночас. Отаким Мурдзуфлос намалював би господа бога, який спускається в Мегалокастро, щоб покласти край різанині.

Мурдзуфлос розчинив головні двері. На верхньому одвірку написано великими чорними літерами: «На цих дверях 1821 року турки повісили митрополита Критського. Вічна йому пам'ять!»

— Вічна пам'ять! — прошепотів митрополит і переступив поріг.

Очі Мурдзуфлоса налилися слізьми.

— Нехай тебе охороняють господь і святий Мина, твоя превелебність, — сказав він тремтячим голосом.

— Не сумуй, Мурдзуфлосе, не я перший і не я останній, — відповів митрополит і показав на чорний напис на одвірку.

Вийшовши на церковне подвір'я, він схилив голову і повагом попрямував до сералю паші.

Мурдзуфлос дивився вслід митрополитові, який пішов боротися зі смертю, і йому стало соромно, що він пустив митрополита самого. Перехрестившись, Мурдзуфлос на певній відстані пішов за ним.

А місто гуло, мов вулик. Християни плакали, кликали на поміч, турки реготали, голосно тюкали.

Митрополит ішов прямо в обійми смерті, і його очі, затуманені горем, нічого не бачили. Він думав тільки про одне — піти на смерть, щоб урятувати свій народ.

Митрополит дійшов до могутнього платана, стовбур якого був весь у плямах, як шкура леопарда. Митрополит глянув на дерево, і в очах у нього потемніло: на платані, як гігантські плоди, висіли християни.

Перед дверима паші двоє нізамів схрестили рушниці і загородили митрополитові дорогу, але тут до них підбіг Мурдзуфлос і сказав їм щось по-турецькому. Нізами пропустили митрополита. Мурдзуфлос ішов тепер попереду і розчиняв митрополитові двері.

Побачивши митрополита, паша невдоволено скривився. Він стояв, спершись ліктем на підвіконня, і прислухався до стогону, що до-

ливав з міста. Цей лагідний, завжди якийсь сонний анатолієць теж озвірів, неначе і в ньому прокинулась жадова крові. Та водночас йому було трохи соромно, він, паша, не може припинити цієї різанини.

Митрополит став на порозі.

— Невже ти не боїшся бога, паша? — крикнув він.

— З якої це okazji ти так вирядився, гяурський попе? — гнівно відповів паша. — Гадаєш мене цим злякати?

— Невже ти не боїшся бога? — повторив митрополит і погрозово підняв угору пальець. — Вийшов би та подивився на те, як ллється кров. Вона ллється на твою голову!

— Не дуже розпускай свого язика! Бачиш перед собою платан?

— Переді мною — господь, і я нічого не боюсь!

Паша пройшовся по кімнаті, зупинився перед митрополитом і глянув на нього, не знаючи, що з ним робити. На мить уявив собі, як той гойдається на платані, отак, в усьому золоті, з хрестами, у митрі, й злякався. «І все ж таки треба, конче треба якось заткнути його безсоромну пельку, — думав він. — Я більше не хочу його слухати!»

— Не дратуй мене! — крикнув він, повернувшись до митрополита. — Іди собі звідси, в твоїх же інтересах раджу тобі. Я нікого не боюсь!

Митрополит дав богові спокій і взявся за султана.

— Гаразд, бога ти не боїшся, а султана теж не боїшся? Тобі ж відомо, що Крит сидить у нього в печінках, він прагне спокою, тому й послав тебе сюди. А ти що зробив? Довів населення до різанини, яка доведе до повстання, а повстання, в свою чергу, приведе сюди московита... Пробач паша-ефенді, але мені здається, що голова твоя не міцно тримається на в'язах.

Паша злякався. Він теж був певен, що голова його не дуже міцно тримається на в'язах.

— Чого ж ти хочеш? — спитав він.

— Негайно пошли нізамів, нехай вони засурмлять у сурми і припинять різанину. Ти ж паша, все в твоїй владі!

Паша схопився руками за голову.

— Будь проклята та година, коли я вступив на цей диявольський острів! — вигукнув він і з благанням глянув на митрополита. — Чого ж ти стоїш на порозі, митрополите-ефенді? Заходь, сідай, поміркуємо, як зарадити лихові.

— Ми провадимо з тобою розмови, а в місті ріжуть християн. Я не можу сісти. Покич нізамів, дай наказ, нехай вони сурмлять відбій. Поки ти цього не зробиш, я не сяду. І нікуди звідси не їду.

— Всі ви дияволи, будьте ви прокляті!

Задихаючись від люті, паша вийшов у коридор і голосно крикнув. Брязкаючи шаблями й острогами, до нього підбігли офіцери.

Паша згодом повернувся до кімнати, витер лоба.

— Як тільки почуєш звуки сурм, іди собі! Мені все вже набридло, і я нікого не хочу бачити! У мене під ногами земля, чи бочка з порохом, будь воно все прокляте?

Він знесилено впав на диван і почав перебирати янтарні чотки, щоб заспокоїтись. Раз по раз паша поглядав на митрополита, що все ще стояв на порозі.

«Цей чортів піп таки молодець! — захоплено подумав він. — Якби зараз були інші часи, якби не було цього клятого москoviта, я б зробив йому обрізання і настановив шейхом!...»

Другого дня паша видав указ: «Що сталося, те сталося, так мало бути, а тепер — мир! Щоб і волосина не впала у когось із голови! Розчинити фортечні ворота, нехай мешканці фортеці, християни, повертаються до фортеці, а мусульмани — в села. А ті, хто пішов у гори, нехай складуть зброю і беруться до своїх справ — їх ніхто і пальцем не зачепить, султан милостивий і все їм прощає. Мусульмани й християни, заради вашого ж добра, послухайтеся мого наказу!»

Турки витерли закривавлені ножі, посідали в кав'ярнях і, напівзаплющивши очі, палили наргіле та слухали, як маленькі туречнята тоненькими голосками співали амане. Християни прибирали тіла зарізаних. Мурдзуфлос, Каямбіс, Вендузос, Фурогатос та ще кілька чоловік заходились копати великі могили на кладовищі, за Ханіотськими ворітьми; другу могилу копали на подвір'ї сінайської церкви святого Матвія, біля Перволи.

Три дні чоловіки ховали трупи, три дні жінки відмивали пороги й підлоги від крові і нишком плакали, щоб не почули аги й знову не скипіли гнівом.

На четвертий день капітан Міхаліс підкликав до себе сина.

— Трасакі, нам треба звідси втікати. Те, що каже паша, ще не все: він не тутешній і нічого не пам'ятає. Якщо вже на Криті спалахне пожежа, її не так-то легко загасити!.. Зрозумів?

— Зрозумів, тату.

— Отже, завтра вранці ми з тобою повинні вивести з міста жінок. Я піду попереду, ти — позаду, а посередині — жінки... Зрозумів?

— А пістолет із собою брати?

— Аякже! Без зброї не можна. Підемо до діда. Біжи скажи матері, щоб збиралася.

В дорогу рушили другого дня вранці. Попереду йшов капітан Міхаліс з пістолетами,

і кинджалами за поясом, в суконному плащі. За ним — дружина з немовлям на руках; поруч неї — Риньо з вузликом найкращої одягу та материними золотими прикрасами. Позаду бадьоро крокував Трасакі. Він мало не спинався на пальці, щоб здаватися ще вищим. Алі-ага з двома осликами давно виїхав з фортеці і тепер, певно, був уже коло Трох арок.

На воротах фортеці з рушницями на плечах стояли нізами. Вигляд у них був страшенно розлютований. У ворота саме входила гомінка юрба селян, капітан Міхаліс вийняв велику барвисту хустку і, вдавши, ніби втирається нею, прослизнув по під самим муром.

— Швидше! — наказав Трасакі жінкам і, насвистуючи, байдуже пройшов повз нізамів.

Надвечір вони входили вже до великої садиби капітана Сіфакаса.

На подвір'ї метушилися дітлахи — капітанові онуки й онучки. В ті дні, коли в Мегалокастро лютувала різанина, вони збирали виноград і зносили його до давиліни. Тепер здоровенні чоловіки, сп'янілі від запаху сусли, давили виноград, і в кожного з них у бороді, в чуприні було повно виноградних зернят.

Капітан Міхаліс радісно роздуб ніздрі: запах виноградного сусли здався йому солодким, як запах криві.

— Помагайбі, люди добрі! — вигукнув він, і дружина капітана здивовано глянула на чоловіка: надто веселим видався їй його голос.

Вони спішилися посеред двору. З будиночка вийшов дід у білій сорочці з довгими рукавами.

— Ласкаво прошу, діти й онуки! Чим багаті, тим і раді!

— Передаю, тату, під твою опіку невістку й онуків, — сказав капітан Міхаліс, — а сам іду в гори.

— Що ж, з богом, Міхалісе! Ти, бачу, й досі не порозумнішав.

— Я порозумнішаю тоді, коли Крит визволиться з-під ярма.

В господі тим часом накрили стіл. Весь перший поверх, кімнати на другому поверсі й тераси зайняли родичі капітана Сіфакаса: в ці тяжкі дні вони поприходили сюди з навколишніх сіл шукати в старого притулку. Вони привели з собою віслюків, мулів, волів, собак, овець.

Коли стало відомо про приїзд капітана Міхаліса, завирували навколишні села. Другого дня капітан об'їхав на коні ті села, в яких він був капітаном, і закликав їх до повстання.

— Багато крові пролилося, брати, у Мегалокастро! — промовляв він, сидючи на коні. —

Надто багато, і наша честь вимагає помститися за неї. Тож усі до зброї!

Так він об'їхав багато сіл і рушив на Селену. Перед батьковою кошарою підняв свій прапор — чорне полотнище з написом червоними літерами:—«Свобода або смерть!»— і послав двох прудконогих хлопців запалити на вершині гори вогнища й не спускатися доти, доки вони не побачать на сході й на заході інших вогнищ — ознаки того, що естафету прийнято й передано далі.

Довідався про дядьків приїзд й Тодоріс і швидко прибіг до нього. Юнак поцілував дядькову руку.

— Радий тебе бачити, капітане Міхаліс, — сказав він і почервонів від радості. — Передаю тобі свій прапор і свій загін — роби з ним, що хочеш.

— Ех, Тодорісе, хіба ж я не казав тобі, щоб ти сидів дома й нікуди не рипався? А ти не послушав моєї поради. Опустив свій прапор, сховай на грудях і розгорни його тільки тоді, коли мене вб'ють.

Незабаром у кошарі старого Сіфакаса зібрались капітани з усього Східного Криту. Капітан Міхаліс послав пішого посланця до батька, щоб той дозволив йому зарізати кількох овець.

— Для моїх овець велика честь, що їх їстимуть капітани, — відповів старий. — Тільки глядіть, не чіпайте великого чорного барана-вожака; я тримаю його на свій похорон.

Урочисте свято першої пречистої. Слуги зарізали кілька овець і заходилися смажити їх на рожнах. Капітани тим часом посідали на подвір'ї великої кошари й почали раду. Сьогодні в них незвичайний день — сам капітан Сіфакас прийшов сюди, щоб узяти участь у цій важливій раді.

У кожного з чотирнадцяти капітанів своя історія, писана й неписана.

Троє з капітанів, присутніх на цій раді, — невмирущі. Їх посадовили на довгій лаві, засланій овечими шкурами, а праворуч і ліворуч, на камінні, посідали не менш достойні за них, тільки трохи молодші — сімдесятилітні й ще молодші.

Посередині на довгій лаві сів дід Сіфакас, столітній лев із пишною бородою, яка спадає йому на волохаті груди й закриває шрами від ран, що їх він дістав під час Великого повстання 1821 року. Брови густі, колючі, зовсім закривають очі; щоб щось побачити, старий піднімає їх руками вгору. Щоким в діда червоні, а коли він гнівається, на скронях жилка прискорено пульсує.

Односельці милувалися на старого і пишались ним, як дубом, і в неділю чи велике свято приходили до нього послухати його мови. Тепер столітній дід Сіфакас скидався на древнього бога, і щоразу, коли крітяни

хотіли завоювати свободу, його запрошували на раду старійшин, садовили посередині на лаві. Підводячись, капітани дивилися на нього й починали промову.

Праворуч від діда Сіфакаса сів літній, але сильний ще, як звір, капітан Мандакас із короткою кучерявою бородою, міцною шиєю, кремезний; обличчя його було все в шрамах — сліди ударів турецьких шабель. Мандакасові бракувало одного вуха — його 1821 року відкусив турок. Старий радів, коли починала литися турецька кров. Як тільки Кріт брався до зброї, він кидався у гущу січі, затуливши очі лівою рукою.

Ліворуч від діда сидів капітан Кацірмас, пірат. Високий і сухий, як корабельна щогла, поголений, засмаглий, косоокий.

Всі звернули свої погляди на найстаршого — капітана Сіфакаса. Той підвівся, простяг перед собою свою суху жилу руку, і голос його твердо зазвучав серед похмурих гір:

— Радий бачити вас у моїх горах, капітани! Дві речі визначають усе життя крітян — бог і зброя. В ім'я бога й зброї я відкриваю сьогодні цю раду. Ми знову говоритимемо про Кріт. Нехай же кожен встане і вільно висловить свою думку. Та насамперед нехай святий ігумен монастиря господа Ісуса Христа прочитає молитву.

Ігумен надів єпітрахіль, підійшов до каменя, на якому стояла дощова вода, нахилився, вирвав пучечок чебрецю і покропив присутніх. Капітани підвелися, поскидали фески й хустки. Вони мало що розуміли з молитви ігумена, за винятком окремих слів — всевишній, перемога над варварами, справедливість і милосердя... та їм це й не потрібно було: кошара капітана Сіфакаса символізувала для них їхню батьківщину-матір, одягнену в чорне, босу, голодну, всю в крові, що зняла руки вгору й благала в бога поміч.

Капітани перехрестились, посідали. Якийсь час ніхто не міг вимовити й слова — до горла кожному підкотив гіркий клубок. Перший перемиг себе старий Сіфакас.

— Капітане Мандакас, тобі довелося скуштувати порошу ложкою; ти воював на суші не одне десятиліття; хоч ти й був легковажний, проте на старість порозумнішав, отже, починай ти, скажи нам свою думку.

— Нехай висловляться молодші.

Дід повернувся до капітана Кацірмаса.

— А ти, капітане Кацірмас? Ти не один десяток років воював на морі, теж багато чого бачив і багато чого скуштував, твоя думка для нас теж має вагу, тож кажи ти.

— Мені нема чого казати, — відповів похмуро Кацірмас. — Той, у кого нема сили, не має і своїх думок, отож нехай висловлюються молодші.

— Що ж, нехай! — мовив дід Сіфакас і, склавши на грудях руки, приготувався слухати.

Підвівся ігумен монастиря, низький на зріст чолов'яга. Щоки, чоло, мозолясті руки, шия — все було вкрите рубцями від ударів шаблею та від кульових ран. Він спинився очима на капітані Міхалісі.

— Мені здається, що перше слово належить сказати тобі, капітане Міхаліс, — мовив він. — Ти зібрав нас сюди, ти врятувався від турків. Отже, що ти хочеш нам сказати?

Капітан Міхаліс підвівся і сперся на рушницю.

— Брати капітани, ви добре знаєте, що я не володію даром красномовства, тому говоритиму сухо і рубатиму, мов сокирою, отож пробачте мені. Знову на шиї Криту затягується зашморг. Знову висадилися нізми й дервіші; турки розперезались і порізали багатьох наших у Мегалокастро. Та ми не ягнята, кров убитих волає до помсти. До зброї, капітани! Свобода або смерть!

Капітан Міхаліс сів.

Капітани похилили голови, стримано загомоніли. Підвівся дід Камбанарос, поважний старійшина, і гомін вщух. Камбанарос був людиною розважливою, небалакучою, але слова його були вагомі, немов добірне зерно. І коли він підводився на раді, запальні, гарячі голови тверезіли, неначе їх обливали холодною водою.

— Або вбий короля, або не погрожуј йому! — крикнув Камбанарос, суворо дивлячись на капітана Міхаліса. — Коли ми кінець кінцем порозумнішаємо? Скільки разів ми починали вже погрожувати, але далі погроз справа не посувалася? Треба було під три чорти прогнати султана з Криту, а так що ж, самі бачите, в якому ми стані! Як тільки нам шибне щось у голову, ми знищуємо дерева, виноградники, людей і беремо на себе відповідальність за тисячі душ! От і зараз — чого ти хочеш, капітане Міхаліс? Знову залити Крит потоками крові? Ти ж розумний чоловік і, якщо говориш про це серйозно, значить, ти привіз на Крит зброю, протикорабельні гранати, борошно, коней і гармати для штурму фортеці. Значить, ти про все вже домовився з Греком і Московитом, і ми одним ударом розчавимо султана? Бо як же інакше? Отже, розкажи нам про свою таємницю, капітане Міхаліс, щоб і в нас серце зраділо.

Всі обернулися до капітана Міхаліса, але той мовчки сидів на місці й гриз вуса. Про яку таємницю патакає цей дід?

З каменя підхопився вчитель з тонкими, як шнурочки, білявими вусами, блідий, миршавий, і язик у нього закрутився, як колесо прядки.

— Дід Камбанарос хоче, щоб усе робилося явно — кораблі, продовольство, зброя,

щоб Московит надіслав своє військо і щоб у повстання втрутилася наша сердешна Мати¹ з трьома гвардійцями². Але де ти бачив, Камбанаросе, щоб у світі робилося щось так відкрито? Де це видано, щоб людьми керувала впевненість, коли вони кидають свої домівки і йдуть у гори, щоб боротися за свободу? Саме це й називається хоробрістю — повставати і не бути впевненим у перемозі! Людська душа — не купець, капітане Камбанарос, вона — борець. І ми, крітяни, борці, а не купці. Серце крітянина — мов той брандер, що, стикаючись з ескадрою султана, висаджує її в повітря! Отже, вперед, в ім'я господи бога! Долучаю і я свій голос до голосу капітана Міхаліса. До зброї, брати!.. Ось що я хотів сказати вам, капітани. Хто має вуха, щоб слухати, нехай слухає!

— Благословляю тебе, вчителю! — прошепотів ігумен і простяг до нього свою висохлу руку. — Благословляю тебе! — сказав він голосно, щоб чули всі. — Душа людини не терези тримає, ні! Вона тримає не терези, а меч, ти маєш рацію!

— «Краще година свободи, ніж сорок років рабства і неволі!»³ — докинув капітан Тріалоніс з Єрапетри.

Це був дрібненький чоловічок із пишними вусами, досить освічений, він знав напам'ять Рігаса Фереоса та поучення Агафангела⁴ і відзначався небачною хоробрістю. Дехто казав, що він тому так безстрашно кидався в гущу турків, бо був сином перевертня, і його не брала жодна куля. Інші казали, що він не боявся смерті, бо в нього був шматочок святого дерева з хреста господнього. Але більшість знали, що в грудях у нього б'ється полум'яне серце.

Дід Камбанарос похитав головою.

— Ліра Рігаса Фереоса погубить нас!

Капітани посхоплювалися з місць і почали сперечатися. Розважливістю серед них мало хто відзначався, більшість були відчайдушні, і їм хотілося ще раз піти ва-банк. Капітан Кацірмас спостерігав своїми хитрими очима за всім, що діялося навколо. Капітан Мандакас згадував свою молодість і зітхав: «Підраховують так, наче десь у канцелярії сидять! Свого часу ми кидали клич: «Свобода або смерть!» І кидалися на фортечні вали. Міняються люди, дрібніють, капітане Сіфакас!»

А той дивився лагідними очима, як навколо нього вирує молодь, і всміхався. «Я їм цілком довіряю. Старі лягають у землю, а потім з неї піднімається молодь... Крит безсмертний...» Він підвівся.

¹ Мається на увазі Греція.

² Натяк на нечисленну армію Греції.

³ Уривок із славнозвісного «Воєнного гімна» Рігаса Фереоса — грецького поета кінця XVIII ст.

⁴ Книга невідомого автора середини XVIII ст., в якій говорилось, що свободу Греції принесе «плем'я білих», тобто росіяни.

— Послухайте, хлопці, це рада старійшин, а не єврейська синагога! Сядьте і вгамуйтеся, щоб можна було прийти до якоїсь думки! Перед нами дві дороги: одну пропонує капітан Камбанарос, другу — капітан учитель. Ми зібралися в цих горах, щоб вибрати одну з них. Отож вибирайте!

Підвівся капітан Поліксінгіс. Він підкрутив свого білявого вуса і злегка вклонився, шануючи трьох найстаріших капітанів. Поліксінгіс повільно обвів очима капітанів, на якусь мить затримався на похмурому обличчі капітана Міхаліса, що суворо дивився на нього спідлоба.

— Брати капітани, голови Східного Криту! Той, хто встає, щоб висловити свою думку, повинен зважувати кожне своє слово. Я зважив усі свої слова, капітани, отож вислухайте мене. Якщо ми, капітане Камбанарос, чекатимемо, поки прибудуть, як тобі хочеться, кораблі, поки ворухне своїми кривими лапами російський ведмідь і спуститься з півночі, щоб визволити нас, ми довіку залишимося у ярмі. І не варті будемо свободи — нехай простить мені всевишній. Наскільки я зрозумів протягом тих небагатьох років, відколи живу на світі, свобода — це не мана небесна, це — фортеця, і її здобувають шаблею. Той, хто приймає свободу з чужих рук, — раб. Отже, будемо палити села, лити ворожу кров, і навіть якщо ми поляжемо, переможені, то знову встанемо, і знову Кріт буде боротися. Сто, двісті чи триста років — я не знаю, але коли-небудь, — іншого шляху в нас нема, не слухайте капітана Камбанароса, — коли-небудь, клянусь господом і сонцем, що світить над нами, ми здобудемо свободу!

Промова капітана Поліксінгіса запалила багатьох капітанів, вони вигукнули: «Свобода або смерть!» і схопилися з місць. Капітан Міхаліс підійшов до Поліксінгіса і, згнітивши серце, подав йому руку.

— Якийсь диявол став поміж нас, капітане Поліксінгіс, і хоче нас посварити, — мовив він. — Але Кріт у небезпеці, і ось тобі моя рука!

— Брате капітане Міхаліс! — відповів той. — Бери і мою руку, а диявол нехай згине, пропаде. — І засміявся.

Та капітан Міхаліс тієї ж миті пошкодував за своїми словами і, спохмурнівши, одійшов убік.

Ще цілу годину тривала рада. Капітани докладно обговорили, де, як і хто з ким з'єднається, щоб зайняти проходи, оточити турецькі села, укріпитися у неприступних монастирях.

Подали вино. Троє найстарших капітанів підвелися з довгої лави. Сонце торкнулося вже обрію. Народа закінчилася.

В ім'я бога! Капітани розсипалися по своїх володіннях і заходилися збирати загони; літні чоловіки й молоді знімали з горища або викопували з землі зброю — старовинні рушниці, самопали, гвинтівки, що служили ще в боях 1821 року, зчищали з них іржу. А ті, в кого зброї не було, готували ломаки, сподіваючись у сутичці з турками вбити якогось із них і забрати зброю.

На монастирських подвір'ях дівчата й молодіці дерли старі рукописи та різні папери і набивали ними патрони; ченці розтирали в ступках мазі й готували бальзами на рани; інші знімали з церковних бань свинець на кулі. Майстерня свободи Криту працювала день і ніч. Серпневий місяць яскраво світив уночі, а безжальне сонце трохи вгамувалося і ніжним промінням заливало свій Кріт, на якому вже достигли пшениця, ячмінь, кукурудза, виноград і який тепер лежав і чекав дощів.

У бочках бродило виноградне сусло, і кріт'яни запитували один одного: «Хто питиме це вино, хто міситиме хліб з нового борошна і хто доживе до різдвя?»

Матері дивилися на своїх синів-соколів, жінки на чоловіків, сестри на братів; дивилися й бачили у них за плечима смерть, та мовчали, бо знали — вони кріт'яни й народилися, щоб померти за свій острів.

На сільському майдані під трьома високими сріблястими тополями почав збиратися натовп, серед натовпу стояв задиханий чернець з оголеними грудьми; з ніг у нього сочилася кров.

— Брати! Мене прислали отці монастиря господа Ісуса Христа! — вигукнув він. — З Мегалокастро з численним військом нізамів та місцевих турків вирушив ага Хасанбей; вони оточили монастир! На поміч монастиреві! До зброї, брати!

Зайнявся ранок, яскраве сонячне проміння залило вершини гір, затопило плоскогір'я, потім ковзнуло вниз по гірських схилах, освітило поля й заграло на темно-синьому морі. Змучений Кріт засяяв у всій своїй красі.

Перше сонячне проміння застало капітана Поліксінгіса на тому подвір'ї, звідки він збирався вирушити в похід. Учора ввечері він послав гінця до капітана Міхаліса із звісткою про те, що турки оточили славнозвісний монастир, тому нехай той збирає військо і вирушає в дорогу. Свобода або смерть! Балаканині й нарадам настав кінець, тепер промовлятиме рушниця.

«Капітане Міхаліс! Забудьмо наші дрібні сварки й незгоди, що досі розділяли нас! — писав він у листі до капітана. — Лева якось запитали: «Кого ти найдужче боїшся — слона, тигра чи буйвола?» — «Нікого, за винят-

ком нужі», — відповів він. Отак і нас із вами, капітане Міхаліс, весь час заїдала нужда, а ми називали її то радістю, то нудьгою, хоч це завжди була нужда. Та тепер їй настав кінець, під три чорти її! Нас кличе Кріт, ото ж подамо один одному руку, брате!»

Вийшла Еміне, сперлась на одвірок і втупилася очима в капітана Поліксінгіса. Капітан повернув голову і глянув на неї, та у вухах у нього все ще дзвеніли слова, які він написав капітанові Міхалісу.

— Про що ти замислився? — розгнівано спитала черкеска. — Я вийшла до тебе, а ти навіть не помічаєш мене!

Капітан саме прив'язував до сідла сакви, в які він поклав патрони, тканину для перев'язування і бальзам, а також хлібину, сир і флягу вина. Що сказати коханій, яка стоїть на дверях і дивиться, як він збирається на війну?

— Я знаю одну таємницю, — сказала черкеска і, переступивши поріг, підійшла до капітана. Погладшила по шиї коня і схилила на неї голову. Волосся її розсипалося, мов кінська грива, і мало не торкнулося землі.

— Яку? — запитав капітан і застиг.

— Зараз я тобі розповім її, аби ти потім не казав, що я приховала від тебе. Часто мені переказують з Мегалокастро, що аги, родичі Нурі-бея, нахваляються прийти сюди колись уночі з нізамами, напасти на Кастелі й викрасти мене. А якщо я вихрещусь, то кажуть, що заріжуть мене. До монастиря господа Ісуса Христа ти, звичайно, їдь, але не забувай і про мене, капітане Поліксінгіс!

Якусь хвилину капітан мовчав. В селі стояв гамір — жінки прощалися з чоловіками, плакали матері. Чоловіки збиралися на майдані під прапором капітана Поліксінгіса.

— Не забувай і про мене, — повторила черкеска, дивлячись на мовчазного коханця. — Жінка теж фортеця, її теж завойовують!

— Знаю, — відповів нарешті той, — прощай!

Він пригорнув Еміне до себе, відчув дотик її пружних грудей, і в голові у нього запаморочилося.

Заіржав кінь. Капітан злегка відштовхнув дружину, вирвався з її обіймів і став біля порога. Потім схопився за гриву коня й миттю опинився в сідлі.

— Бувай здорова! — сказав він їй, не повертаючи голови, помчав на майдан, де вже збирався люд.

Того ж самого дня рано-вранці на просторому подвір'ї в Петрокефало капітан Міхаліс, оточений своїми побратимами, передавав Тодорісові прапор — чорне полотнище з червоним написом. Поруч стояло двоє

його озброєних давніх друзів — Каямбіс і Фуругатос. Вендузос пішов додому владнати ще деякі справи, а Бертодулос сховався в гурті жінок; загорнувшись у накидку, він тремтів од ранкового холоду й дивився на все виряченими очима: «Що за звірі ці люди? — думав він. — Куди вони збираються так рано, в такий холод?»

Капітан Міхаліс обернувся до дружини, яка мовчки стояла на порозі, згорнувши на грудях руки.

— Бувай здорова, жінко!

— З богом, капітане Міхаліс! — тихо відказала вона. — Нехай він допоможе вам, соколи! — додала і сумно глянула на капітанових хлопців.

З хати вийшов дід. Рожеве проміння ранкового сонця заграло в його бороді.

— Прийміть і моє благословення, діти! — мовив він, піднімаючи важку руку. — Нехай бог благословить вас! Ви боретесь за Кріт, хлоп'ята, а це не жарт! Щасливий той, хто накладе за нього своєю головою! — Мить помовчавши, він додав: — Клянусь цим ясним днем, що краще віддати за нього своє життя, аніж просто жити для нього!

— Це і є справжня любов до рідного краю! — зауважив Каямбіс.

Трасакі почув надворі галас, здогадався, що це батько вирушає на війну, зіскочив з ліжка і став на порозі, загорнений у червону ковдру. Батько помітив сина, що ще не зовсім проснувся, і всміхнувся йому.

— До побачення, Трасакі, швидше підростай! — вигукнув він і, стрибнувши в сідло, перехрестився. — З богом!

Прапороносець рушив попереду; село поволі спорожніло, в ньому не лишилося ні одного озброєного чоловіка...

Славетний монастир господа Ісуса Христа був збудований у давні часи, ще до підкорення Царгорода, коли на Заході й Сході правили візантійські імператори.

Та візантійські імператори помирали, Царгород захопили турки, Кріт окупували венеціанці, а потім сюди прийшли агаряни. Монастир господа Ісуса Христа руйнували, потім відбудовували, знов руйнували. Тепер в оточеному турками монастирі сумні дзвони волали на поміч: «Віруючі, врятуйте монастир господа Ісуса Христа!»

Ігумен озброювався в церкві, ченці виймали з-під вівтаря рушниці. Ігумен укляк перед великою іконою Христа.

— Господи Ісусе Христе! — голосно мовив він, щоб усі почули. — Прости мене, грішного — я винен! Винен! А тепер сюди поприходили ці собаки, щоб помститися!

І справді, це була його провина. Першого вересня, на самий Новий рік, ігумен повертався з Мегалокастро до монастиря. Він їз-

див уклонитися митрополиту, покласти до його ніг подарунки від монастиря і попросити його взяти монастир під свою опіку. Він просив його умовити пашу, аби той не дозволяв туркам брати монастир приступом. Скільки разів можна його палити? «Постарів я, владику, давні рани мучать, я стомився і не можу більше захищати його!» — «У господа сили ще доволі! — відповів, усміхаючись, митрополит. — Я благословляю тебе. Іди і будь спокійний!»

Ігумен наблизився до митрополита, щоб той поблагословив його, і пішов. Сівши на мула, він виїхав через Лазаретні ворота й почав милуватися на сонце, що підбилося вже високо на небі, на гори, що голубіли вдалині, і на зжаті лани довкола, на виноградники, з яких було вже зібрано урожай, на рясні маслинові гаї, на море, і серце його раділо.

— Ну й гарний же цей тлінний світ! — прошепотів він. — Наш Кріт справжній красень, нехай святиться ім'я господнє!

Поминувши містечко Русес, він зупинився на заїжджому дворі у вдови, випив чарку ракі й рушив далі. Попереду виднілася Лиха гора; мул обережно ступав вузькою стежкою понад проваллям. Повівав легенький вітрець, ігумен дивився на море, що почало темнішати. Він перехрестився, на серці в нього стало легко, і він знову прошепотів:

— Ну й гарний же цей тлінний світ! Наш Кріт...

Та не встиг він докінчити фразу, як із-за скелі вискочили троє турків з ножами й накиннулися на нього. Вони влаштували на ігумена засідку, поклялися вбити його. На острові було ще багато літніх жінок, яких цей чернець зробив удовицями під час повстання 1866 року. Ці троє турків поклялися покарати вбивцю своїх батьків.

Мул злякався й мало не скинув ігумена в провалля. Та ігумен, забувши про старість і численні рани, мов дикий кіт, зістрибнув з мула і, крикнувши: «Іменем Ісуса Христа!» — вихопив ніж.

В лютий бійці над прірвою зчепилося четверо. Присадкуватий, дебелий і рухливий ігумен то піднімав, то з усієї сили опускав руку. В ньому заграла кров, прокинулись інстинкти прадідів, що воювали з турками й полягли в боях, і йому здавалося, що він б'ється не сам, а всі кріт'яни; в своїх руках і ногах він відчував якусь давню, непереможну силу.

Вони довго билися, падали на каміння, випиралися ногами в скелі, підводились, знову зчеплювалися. Спліталися в клубок і були схожі на потвору з вісьмома ногами й чотирма головами. Важко дихаючи, вони тупцями, заливали все навколо кров'ю, що текла у них із ран, і ревіли, мов скажені.

Уже смеркло. Море потемніло, на небі

замерехтіли зорі — яскраві, колючі. На скелі сів нічний птах, втупився очима в чотирьох чоловіків, які намагалися убити один одного, й пугикав.

— Іменем господа Ісуса Христа! — ще раз вигукнув ігумен.

Притулившись до скелі, він одірвав від себе з великими труднощами шість рук і щосили штовхнув головою і грудьми трьох сплєтених між собою турків. І коли вони замерли на краю прірви, ігумен, зібравши всю свою силу, дав їм ще одного добрячого стусана. Турки скрикнули і впали в скелю, а звідти в море.

Ігумен сперся на скелю і перехрестився. Кров цебеніла у нього з голови й грудей. Порвавши рясу, він перев'язав рани, покликав мула, що сховався за скелею, і став очікувати.

— Дай мені, господи Ісусе Христе, сили добратися до монастиря, — простогнав він, — а там роби так, як вважаєш за потрібне.

І, зціпивши од болю зуби, сів у сідло.

На другий день, дізнавшись про цей героїчний вчинок ігумена, загуло все Мегалокастро. Пригнічені горем матері, голосячи, пішли до узбережжя; за ними посунули всі турки, знайшли тіла забитих і поховали їх. Чоловіки встромили ножі в могилу й поклялися принести сюди попіл із проклятого монастиря. Вони заповзялися здійснити свій намір.

І ось одного ранку ущелина біля монастиря господа Ісуса Христа зачервоніла від турецьких фесок.

Сонце бризнуло промінням на Лазаретні ворота, через які сунули нові озброєні загони; одні вирушили до оточеного монастиря, інші до Кастелі — великого турецького села, яке захопили гяури. Розлючені небожі, двоюрідні брати й друзі Нурі-бея йшли попереду, на чолі із скаженим муедзином.

Ченці монастиря господа Ісуса Христа вже цілих три доби чатують біля бійниць, б'ються з турками. Усього їх тридцять два чоловіка та двадцять мешканців з навколишніх сіл, що в хвилину небезпеки посоромилися кинути монастир напризволяще. Зачувши тривожні удари дзвону, вони забрали свої родини, одвели їх до печери у високій, самою природою захищеній горі, а самі, за власним бажанням, залишились у монастирі, запасшись деякими харчами — овечкою чи козою і ячними сухарями.

Наближався вже полудень, коли на горі з'явився капітан Поліксінгіс із своїми побратимами. Здалеку він чув рушничні постріли, звуки турецьких сурм і зойки поранених та крики напасників. Побратими Поліксінгіса підбігли до краю прірви, щоб зробити кілька пострілів і тим привернути увагу обложених.

— Тримайтеся, брати! — вигукнув капітан Поліксінгіс і, витягнувши пістолет, звернувся до товаришів. — Шліть братам привіт так, щоб жодна куля марно не пропадала! Стріляйте в турків!

З монастиря долинули вітальні вигуки: «Ласкаво просимо!» А старий Іларіон, глухий дзвонар, схопив вірьовку й заходився бити в дзвони.

Підвівши голови, турки побачили військо, що стояло півколом на виступі скелі.

— Аллах, аллах! — зарепетували вони. — До гяурів прибуло підкріплення!

Перші їхні лави лишилися на місці, щоб продовжувати облогу, а решта метнулася вгору. В цей час пустився рясний дощ, заливав нізамів, сліпив їм очі.

— З нами бог! — вигукнув капітан Поліксінгіс. — Цільтеся прямо в них!

Стоячи навколішки перед бійницею, ігумен бачив, як турецьке військо розділилося на дві частини, й вигукнув:

— Вперед, братове! Агаряни поділились! В атаку! Треба прорвати облогу!

Дзвонар схопив вірьовку й заходився завзято бити в дзвони.

Ченці й селяни повибігали на подвір'я з рушницями; ігумен рушив попереду, розчинив ворота, і всі разом, голосно вигукуючи, кинулися за ним.

Опинившись між двох вогнів, турки на якусь хвилину розгубилися. Спробували кинутись на захисників монастиря, щоб загнати їх назад за ворота, та потім відступили в ущелину. Ченці погналися за ними.

— Христос перемагає! Христос перемагає! — вигукнув ігумен.

Він зовсім забув про свої літа й стрибав через чагарники, через олеандрові кущі, переплигував через ями, на мить зупинявся, цілюся, стріляв і знову кидався на ворогів. Запах пороху зовсім сп'янив його.

Раптом озвалися звуки сурми.

— Турки оточили нас! — вигукнув якийсь чернець. — Ми потрапили в пастку! Назад, святий ігумене!

— Турки вдерлися до монастиря! — кричав інший.

Засунувши пістолет за пояс, ігумен вихопив кинджал і мовчки побіг назад, до воріт монастиря.

Помітивши небезпеку, капітан Поліксінгіс скотився із своїми хлопцями вниз. Дощ припустив, сонце сховалось за хмари, навкруги стемніло. Турки й християни зчепилися в рукопашному бою.

— Віруючі, за мною! — вигукнув ігумен, пробиваючи собі дорогу кинджалом.

— Тримайтеся, брати! — крикнув Поліксінгіс і теж кинувся із своїми хлопцями до воріт.

Кілька турків прослизнули у ворота і метнулися до церкви, розкидаючи праворуч і

ліворуч клоччя та ганчірки, щоб підпалити монастир.

За хвилину турків було приперто до церковного муру і вбито.

Бій за ворітьми вщух, капітан Поліксінгіс попрямував до свого загону, важкі ворота зачинились. Настала ніч. Небо й землю огорнули хмари, линув рясний дощ.

Тільки-но благословилося на світ, турки й греки посхоплювалися на ноги. Ченці теж зайняли свої місця. Голова в ігумена була перев'язана; рани від ударів шабель не затягувалися, і з них текла кров. Сива борода його почервоніла. Проте ще до світанку він став на коліна перед бійницею і орлиним поглядом окидав турків. І як тільки помічав якусь голову, цілюся в неї. «Гріх убивати людей, хоч це й агаряни, — думав він. — Але ж ми невинні, боже, ми невинні. Пошли нам свободу, і ми вгамуємося!»

Обійшов своїх хлопців і капітан Поліксінгіс. Вони маскувалися за великим камінням і цілилися у червоні фески. Капітанові Поліксінгісу соромно було нагинатись, і він переходив від одного до іншого на повен зріст.

Тим часом бій унизу розгорявся, нізами весь час прибували, монастир опинився під загрозою.

— Уставайте, Христос перемагає! — вигукнув капітан Поліксінгіс. — В атаку, хлопці!

Сміливці вискочили із-за каменів і кинулися вперед.

Спершу вони орудували рушницями, та потім повиймали короткі ножі, й почався рукопашний бій. Тієї ж миті з монастиря перестали стріляти, бо кулі не розрізняють ні турків, ні християн; ігумен вибрав групу найсміливіших, які змогли б вийти з монастиря і кинутися в атаку, а інших залишив біля бійниць.

Та християн було мало, а турків багато — на одного християнина припадало семеро турків. Ігумен і капітан Поліксінгіс, закривавлені, кидалися то в один бік, то в інший, підбадьорюючи товаришів. До заходу сонця було ще далеко, і турки могли захопити монастир і спалити його.

І раптом біля виходу з ущелини пролунав рушничний залп. Християни спрямували туди очі: звідти виплив чорний прапор капітана Міхаліса, а за ним, стрибаючи з каменя на камінь, ішло його грізне військо. Попереду на коні, суворий, з чорною хусткою на голові, їхав капітан Міхаліс.

— Добридень, брати! — вигукнув він і вистріляв з пістолета. Потім звернувся до турків: — Радий вас бачити, собаки!

Настала ніч. Прихильники Христа й Магомета розійшлися. Християни розклали багаття на схилі гори, а турки — під мурами монастиря, який поринув у темряву. Двоє капі-

танів домовилися про те, як і звідки вони завтра вранці ударять по ворогові.

Залишившись біля багаття сам, капітан Міхаліс скрутив цигарку й поринув у похмури роздуми. Ні, душа у нього не була чиста. Він, звичайно, воював, убивав турків і першої-ліпшої хвилини заради Криту міг пожертвувати собою. Та думав він зовсім не про Крит, навіть тоді, коли, сідаючи на коня, гукнув: «Хто в бога вірує, за мною!» Його думки заповонило зовсім інше...

— Ганьба! Яка ганьба! До чого ти докопився, капітане Міхаліс! — прошепотів він, плюнувши у вогонь і поринув у гіркі роздуми.

Раптом він почув позад себе легкі кроки й уривчасте дихання. Обернувся. Перед ним стояв Вендузос. Воювати з ворогом він явно був нездатний, і капітан Міхаліс дозволив йому одвезти в яке-небудь село свою родину. І Вендузос щойно повернувся звідти стомлений.

— Що сталося, Вендузосе? — запитав капітан Міхаліс.

А Вендузос, який давно вже відчував, що саме не дає спокою капітанові Міхалісу, нахилився й прошепотів йому на вухо:

— Капітане... капітане... Еміне...

Капітан Міхаліс схопив Вендузоса за руку й посадив поруч себе.

— Розповідай, та тихо!

— Сьогодні ввечері турки напали на Ка-стелі... І забрали її.

Капітан Міхаліс простяг над вогнищем руку і припік її до болю... Якусь хвилину обидва мовчали. Нарешті капітан Міхаліс повернув до Вендузоса голову.

— Куди повели?

— В бік Мегалокастро.

— Коли?

— Сьогодні ввечері.

Капітан Міхаліс рвучко підвівся.

— Ходімо разом, тільки заткни свою пельку!

Але Вендузос не міг стримати себе.

— Ти хочеш покинути табір? — спитав він. — А що, коли турки вночі розпочнуть атаку?

— Замовкни!

Капітан Міхаліс зібрав групу з десяти найбільш відчайдушних хлопців.

— За мною! Влаштуємо засідку! — Потім звернувся до решти: — До світанку я повернуся. Пильуйте!

І пішов попереду. Незабаром уся група щезла в темряві.

Минула північ. Знесилені християни виставили вартових і поснули. А в монастирі священики, упавши ниць на церковні плити, благали бога, щоб зглянувся на них і врятував монастир. Ігумен перев'язав собі рани й згорнувся калачиком на посту біля вузької

бійниці. Він стежив за нізамами, що снували коло багаття, і дослухався до брязкоту зброї.

«Не сплять, собаки... Певно, щось замишляють...»

Небо було чисте, наче підметене, весело сяяли зорі, з гір спускалася прохолодна свіжість і проймала людей. Покотилася і згасла велика зірка. Ігумен перехрестився.

— Це віщує якусь велику втрату, — промимрив він. — Дай боже, щоб не монастир...

Тієї ж миті озвалися сурми, вдарили барабани й ущелиною прокотився крик: «Аллах! Аллах!» Турки хвиля за хвилею кинулися хто на монастир, хто на сплячих хлопців капітана Поліксінгаса.

Земля здригнулася, турки й християни люто зчепилися на схилі гори, нізами почали приставляти драбини до монастирських мурів. Світало.

Ігумен покликав до себе ченців і сказав їм:

— Брати, монастир ми, видно, не врятуємо, отож слухайте, що я вам скажу! Монастир ми не врятуємо, і в цьому моя вина. Турки хочуть спіймати мене й помститися. Тому я вирішив піти і здатися їм. Прощайте!

— Вони ж тебе вб'ють, святий ігумене! — вигукнув знахар-чернець Фотіос.

— А що ж вони ще можуть зі мною зроби́ти, отче Фотіос? Звичайно, що вб'ють! Але ж монастир буде врятовано!

— І тебе вб'ють, і від монастиря не підуть.

— Я виконаю свій обов'язок, а там нехай буде, що буде. Господові все видно, нехай він робить, що хоче!

Ігумен прив'язав до своєї ігуменської па-териці біле полотнище, виліз на мур і почав вимахувати ним. Один із турків помітив це й запитав:

— Чого тобі треба, чортове опудало?

— Хто у вас за начальника? Піді й скажи йому, що ігумен здається в полон, нехай він робить зі мною, що хоче, але раніше нехай дасть слово, що монастиря не зачепить.

Ігуменів голос пролунав над обома таборами, ряди турків опустили рушниці, і в раптовій тиші на монастирському дворіщі за-співали півні.

— Кинь зброю і виходь сюди. Монастир я не чіпатиму! — відповів Хасан-бей, начальник турецького війська.

— Поклянися! — крикнув ігумен і підняв над головою руку.

— Клянуся Магометом!

Ігумен зійшов із муру, його оточили з усіх боків ченці, прощалися. Навколо нього з'юрилися також селяни — захисники монастиря — й цілували йому руки.

— Прощай, великомученику, прощай...

І оплакували його, як небіжчика.

Ігумен підійшов до церкви, впав ниць і поцілував поріг.

— Прощай, святий Ісусе, — прошепотів він і обвів очима подвір'я, церкву, келії, комори, стайні. — Прощайте! — ще раз повторив.

Тільки-но він вийшов за ворота, як його тут же схопили турки й, зламавши своє слово, вдерлися до монастиря.

— Стріляйте, хлопці! Вони порушили клятву! — крикнув капітан Поліксінгіс. Голова в нього була розсічена ударом ножа. Побратими перев'язали його, та він насилу перемагав біль.

— А де капітан Міхаліс? — запитав він і, стиснувши коня острогами, рушив до монастиря.

Та капітан Міхаліс ще не повернувся. Загін очолив прапороносець Тодоріс, і повстанці вдарили на турків з тилу. Монастир уже палав, охоплений вогнем, а з ущелини вичовувалися все нові й нові хвилі червоних фесок. Молоді ченці перелізли через мур, приєдналися до повстанців і разом рушили вгору схилом.

— Де капітан Міхаліс, брате Тодоріс? — запитав капітан Поліксінгіс, коли вони вдерлися на гірський хребет. Обличчя, шия і груди в нього були закривавлені.

— Не знаю. Вночі пішов у засідку.

— В яку засідку?

— Не знаю, кажу ж тобі!

Християни глянули вниз, на монастир, охоплений полум'ям, яке високо шугало вгору. Дим закривав сонце.

Капітан Поліксінгіс заціпеніло стояв на місці, його поймав глибокий смуток. Він забув навіть про свій біль і не втирав крові, яка текла з його ран.

— Ходімо, капітане, — казали йому повстанці. — Не дивись на монастир, його вже немає. Так захотів господь. Ми виконали свій обов'язок.

— Якби з нами був капітан Міхаліс... — прошепотів капітан Поліксінгіс і зітхнув.

Його повели майже силоміць; незабаром усі спустилися в ущелину. Капітан Поліксінгіс із своїми хлопцями попрямував на Кастелі. Сумна звістка випереджала їх, і де б вони не проходили, скрізь стояв плач.

Повстанці, які залишилися на хребті, щоб стежити за пересуванням турецького війська, близько полудня наздогнали загін капітана Поліксінгіса, що, підкріпившись, відпочивав у затінку платанів біля висохлого річища. Всі ледве дихали, такі були стомлені. Капітан ліг під платаном, а старий чернець Фотіос заходився промивати і перев'язувати йому рани. Помітивши гурт хлопців, капітан Поліксінгіс крикнув:

— Які новини, Якумісе?

— Видужуй, капітане, — сказав Якуміс. —

І не журися. Ми зазнали поразки, але скоро знову піднімемось, будь певен!

— Що там з монастирем?

— А як по-твоєму, капітане? Його нечистий вхопив!..

— Ну, ну, прикуси язика, богохульнику! — grimнув на нього отець Фотіос і перехрестився.

— Я хотів сказати, що від нього й сліду не залишилося.

— А собаки?

— Забрали ігумена й пішли. Згадаєте мої слова: з його шкіри вони собі кисетів нароблять. Небіжчик був гладкий, отож кисетів вийде з нього чимало!

І справді, в той час, коли повстанці отак жартували, нізами штрикали ігумена монастиря святого Ісуса Христа ножами, ведучи його до Мегалокастро. Вони оточили ігумена щільним кільцем, щоб часом його не вбили місцеві турки, які прагнули розправитися з ним. Та нізами дістали наказ привести його до паші живим.

Сонце стояло ще високо, коли вони під звуки сурм і барабанів входили в Мегалокастро. Зраділий паша вийшов на балкон, щоб привітати прибулих.

— Падай на коліна, гяурський попе, і вклоняйся! — крикнув паша, помітивши, що ігумен стоїть перед ним, гордо підвівши голову. Давні й свіжі рани в нього роз'ятрились, і з них текла чорна, густа кров, але погляд його очей залишався ясним. Він дивився на пашу й на турків, які оточували його; дивився на небо й сонце, що схилюлося над обрієм, і відчував якусь дивну полелкість; йому здавалося, що в нього виростають крила, що він от-от набереться сили й злетить у височинь.

— Невже ти не боїшся? — гаркнув паша. — Чому твоє лице таке спокійне? Як тобі здається, де ти стоїш?

— В раю! — відповів ігумен.

Паша розлютився. Не вперше йому доводилося здібатися з такими твердими, мов скеля, крітянами, яких ніщо не брало.

— Ні, ти стоїш не в раю, чортів ченчику! — зарепетував паша. — Ти стоїш під платаном.

— Це одне й те ж саме, — спокійно відповів ігумен.

— На платан гяура! — наказав паша, і на губах у нього виступила піна.

Арап і кілька нізамів накинулись на ігумена, схопили його й потягли подвір'ям. Попереду йшли тутешні турки й свистіли. На дорозі зібралася сила-силенна люду. А платан стояв за кілька кроків од воріт паші, поруч венеціанського фонтана з мармуровими левами.

Заходило сонце, і на платані весело щebetали птахи; вони гніздилися серед його затісного гілля, ладнаючись на ніч.

Принесли стілець і звеліли ігуменові сісти.

Потім покликали турецького перукаря. Він прийшов із своїми бритвами, ножицями та бронзовим тазиком. Глянув на ігумена й зареготав.

— Ти витривалий чоловік, я поголю тебе й без мила!

І, схопивши ігумена за бороду, заходився голити її. Ігумен закусив губи, щоб не крикнути від болю, а турки, які стояли довкола, аж лягали з реготу. Тим часом Сулейман спустив з платана вірьовку й намилив її. Християни, що стояли за віконницями своїх будинків спостерігали все це, затамувавши подих.

Паша вмотився в кріслі навпроти ігумена, мов на якомусь видовищі.

Перукар поголив ігумена, і на обличчі в нього стало видно давні шрами від шабель. Турок схопив ножиці й коротко обстриг його.

— Гяурський попе! — крикнув паша. — Вірьовку намилено, арап стоїть у тебе над душею. Прийми нашу віру, і ти врятуєш своє життя!

Поголеного ігумена майже не можливо було впізнати. Він підвівся, вихопив з рук арапа вірьовку й накинув собі на шию зашморг.

— Чого ти мовчиш? — заревів паша й схопився з крісла.

— Я вже відповів! — озвався ігумен і показав на вірьовку, що висіла в нього на ший.

— Прокляття на твою голову! — крикнув паша, синіючи від люті. — Прокляття на голови всіх крітян! Вішай його!

Ігумен скочив на стілець. Арап перекинув вірьовку через товсту гілку. Ігумен перехрестився, глянув довкола, і перед ним раптом постали численні борці, що померли тут, на цьому платані; на голові в кожного, як у Христа, був терновий вінок. Вони розкривали обійми, ніби запрошували його до себе.

Ігумен радісно скрикнув: «Гряду!» і, відштовхнувши ногою стілець, повис у повітрі.

Коли капітан Міхаліс повернувся опівдні назад, щоб приєднатись до товаришів і знову розпочати бій, то не знайшов ні товаришів, ні монастиря. Монастир святого Ісуса Христа палав, охоплений вогнем, церковна баня була зруйнована, старий, з тонкою різьбою, іконостас палахкотів, мов смолоскип, на попіл перетворилися оздоби, аналої, ікони. З погребів текло вино й олія; клубочився густий задушливий дим й осідав в ущелині.

Розлючений капітан Міхаліс схопив себе за бороду й прикипів очима до охопленого полум'ям монастиря.

— Я не повинен був туди їхати... не повинен був!.. — розпачливо вигукнув він і висмикнув з бороди кілька волосинок.

Він пригадав учорашню ніч, скажену гонитву. На світанку вони досягли широкої пересохлої річки, чоловік із двадцять турків гнали поперед себе річищем коня, на якому сиділа загорнена в покривало жінка...

Як вони накинулись на турків, як билися з ними, як ревли! Годину, дві? Йому здавалося, що це тривало всього якусь хвилину! Долина кружляла навколо нього, звужувалась і, зрештою, перетворилася на тік, а посеред току — дерево, а під ним — загорнена в покривало жінка. Вона нерухомо сиділа на коні й чекала, хто переможе, щоб піти з ним. Одвернулася й чекала.

І раптом турки скрикнули, покинули пістолети та кинджали й пустилися тікати до Мегалокастро. Капітан Міхаліс одвернувся, щоб не бачити жінки, від якої линули такі звабливі пахощі, і зробив знак Вендузосові:

— Цю жінку швидко відвези до моєї тітки Кальо в Коракійос. Нехай вона нагодує її й напоїть, а там побачимо, що й до чого.

— А може, одвезти в Каstellі? — спитав Вендузос, лукаво підморгнувши: — Бідолашний капітан Поліксінгіс лусне від злості!

— Ну й нехай!

Капітан Міхаліс узяв за вуздечку свого коня, на мить завагався, не знаючи куди їхати. Вибирати він тут не міг, тому зціпив зуби, стиснув коня острогами й помчав у напрямі монастиря господа Ісуса Христа. І ось він стоїть, здивовано витріщивши очі, й дивиться на полум'я...

— Я не повинен був туди їхати... не повинен був... — шепотів він, висмикуючи з бороди волосинку за волосинкою.

Потім зіскочив з коня і взяв жменю гарячого попелу. Йому хотілося посипати собі ним бороду, вуса, чуприну, в розпачі натерти ним обличчя, та він стримався. Розтиснув пальці, і попіл повільно висипався із жмені й розвіявся по вітру.

— Ось так нехай спопеліє й розвіється по вітру той, хто в цьому завинив! — прошепотів він і скочив у сідло.

Цього разу Кріт запалав з усіх чотирьох кінців. Люди раптом перетворилися на звірів, ревли, кусались і вбивали один одного. Колишні воїни згадували свою молодість і теж рушали в гори, а найстарші, покалічені в боях, похилого віку, що не могли вже втримати в руках зброю, сиділи в таборах коло нових капітанів та давали їм поради. Вони згадували, воскрешали в пам'яті хитрощі старих воїнів — Коракаса, Мастрапаса, Яннаріса, те, як вони влаштовували засідки, як обдурювали турків, оточували їх, а потім уночі пробиралися в турецькі села.

Капітан Еляс теж переїздив на старому мулі від одного табору до іншого.

— Старість не радість, хлопці, — казав він, зітхаючи. Руками воювати я не можу, і тому воюю головою, поки вона не впаде на землю й сама не стане землею!

Сьогодні він теж спустився в Родники — мальовниче село, через яке протікало багато струмків, — і сів під старезним дуплявим платаном. Жінки з дітьми, діди зібрались навколо нього і, розтуливши рота, слухали його розповідь.

Раптом озвався цокіт кінських копит. Усі повернули голови й крізь віття маслинових дерев та платанів побачили, що наближається вершник у чорній хустці — капітан Міхаліс.

— Капітан Міхаліс! — схвильовано вигукнули всі.

Капітан Еляс сумно похилив голову й почав колупати палицею землю.

— Він повертається сам-один! — скрикнула жінка, що годувала груддю дитину, й квапливо застібнула блузку.

— А де ж наші чоловіки? Їхня смерть на його сумлінні!

— Кажуть, він покинув монастир напризволяще й кудись поїхав собі. Щоб він сам згорів таким вогнем, — докинула друга й, підвівшись, пішла геть, щоб не бачити його.

— Не жалій його, капітане Еляс, — сказав один із дідів. — Так не кидають свій пост, скажи йому про це в вічі.

Капітан Еляс підняв палицю.

— Годі! — сказав він, розгнівавшись. — Я не хочу слухати ваших порад!

— Ось він! — загомоніли селяни й посідали на землі, розширивши коло навкруг капітана Еляса.

Капітан Міхаліс був спітнілий, похмурий. Від коня й вершника, як від розпеченого каміння, йшла пара; побачивши під платаном капітана Еляса, капітан Міхаліс насупився — йому не хотілося зустрічатися з ним, та було вже пізно. Тому він вирішив прибрати привітного вигляду й зіскочив з коня.

— Добридень, капітане Еляс! — мовив і простяг йому руку.

Старий капітан удав, ніби не помітив цього, нахилився і знову почав колупати палицею землю.

— Добрий день, капітане Міхаліс, хоч він і не зовсім добрий! — відповів він.

В жилах у капітана Міхаліса закипіла лють. Він стояв, тримаючи коня за вуздечку, і на мить йому схотілося сісти на нього й поїхати геть. Капітан Міхаліс глянув на присутніх: «Мабуть, звістка докотилася вже й сюди», — подумав він, і його розлютоване обличчя ще більше спохмурніло.

— На війні всіляко буває, капітане Еляс, — сказав він, — ти це добре знаєш сам. І за твоїх часів християни не раз терпіли поразки! Згадай хоча б Аркаді!

— Не смій згадувати про Аркаді! — вигукнув капітан Еляс, і його очі — скляне й живе — люто блиснули. — В Аркаді ми билися, мов леви, а під монастирем господа Ісуса Христа... — Він не докінчив, повернувшись до жінок з дітьми й дідів:

— Залиште нас самих! — сказав він. — Ідіть додому!

Всі підвелися, не приховуючи свого обурення, кидаючи на капітана Міхаліса люті погляди. Молодиця, що годувала дитину груддю, не побоялася й підійшла до нього.

— Де наші чоловіки? — спитала вона й глянула йому в вічі. — Нехай господь покарає тебе за них!

— Ідіть собі! — повторив капітан Еляс.

Коли вони залишилися самі, капітан Еляс сперся на палицю й важко підвівся.

— Капітане Міхаліс, я не потис тобі руки тому, що ти зганьбив сьогодні своє ім'я!

— Хоч ти й старший за мене, хоч ти й ветеран двадцять першого року, але добре запам'ятай собі, що я зараз скажу, — відповів капітан Міхаліс. — Той, хто розмовляє зі мною, мусить зважувати свої слова, капітане Еляс!

— А я ось що тобі скажу: ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс!

Кров прилила капітанові Міхалісу до голови. Але перед ним стояв дід, найстаріший учасник повстання 1821 року — він не міг ударити його...

— Чому ти вночі покинув монастир? Мовчиш? Куди ти ходив? Хіба ти не знав, що турки бояться тебе і як тільки дізнаються, що ти покинув свій пост, одразу ж розпочнуть наступ? Вони дізналися про це, собаки, не знаю тільки, хто їм сказав, і монастир загинув!.. Загинув, і винен у цьому ти!

Капітан Міхаліс похнюпив голову.

— Я не винен... — прошепотів він.

— А хто ж? — спитав капітан Еляс, спершись на дуплявий платан. — Хто?

Капітан Міхаліс мовчав.

— Не питай мене, капітане Еляс! — ревновав він. — Це справа моя! Я ні перед ким не маю наміру звітувати!

— Ти мусиш звітувати перед своїми дідами, перед моїми дідами, що стали вже землею, по якій ми ходимо! Хіба ти не кріт'янин? Хіба ти не часточка крітської землі? Як же після цього ти можеш говорити: «Я ні перед ким не маю наміру звітувати?!» І тобі не соромно?

Капітан Міхаліс схопився руками за дерево. З ним уперше розмовляли так сміливо й з таким презирством. Він задихався від люті, не міг нічого відповісти. Можливо, старий мав рацію. Та капітан Міхаліс не здавався.

— Я ні перед ким не маю наміру звітувати! — повторив він уперто. — Прощай, капі-

тане Еляс, я хочу лишитися на самоті й подумати про те, що мені робити далі!

— Те, що ти надумаєш, покаже, що ти втратив і що в тебе ще лишилося, капітане Міхаліс. Іди з моїм благословенням і з прокляттям господа Ісуса Христа. Одне тільки скажу тобі, капітане Міхаліс, і ти це добре собі затам: ти ще потрібний Кріту! Розумієш, що я хочу сказати?

Капітан Еляс раптом злякався, щоб той часом не наклав на себе руки.

— Розумію, — відповів капітан Міхаліс і одним стрибком опинився на коні.

Замість того, щоб поїхати праворуч, до Петрокефало, він звернув ліворуч, до Селени. Сонце вже зайшло, насувалася ніч; з гір повів свіжий вітерець, і капітан Міхаліс розхристав гарячі груди, щоб трохи охолодити їх.

— Вона винна... вона... — раптом прошепотів він і зупинився.

Зняв з голови хустку, витер піт і глибоко зітхнув. Думки його враз прояснилися, він усе зрозумів. Зрозумів, чому замість того, щоб їхати до Петрокефало, повернув до Селени. Старий капітан Еляс мав рацію. Йому захотілося повернутись, взяти його чесні руки, що все життя вбивали турків, і поцілувати їх: саме так повинен розмовляти мужчина з мужчиною — суворо, різко!

Блідий півмісяць зайшов за хмару; по небу одна за одною котилися зірки. Північна зоря стояла нерухомо, мов чабан, і підганяла решту.

Хатина тітки Кальо стояла на околиці. В таку пору стара, певно, вже спала; все життя вона прокидалася разом з курми і спати теж лягала разом з ними; вийшла заміж, народила дітей, мала онуків і правнуків, висохла, згорбилась, оглухла, але очі не втратили свого колишнього блиску, і смерть, певно, забула про неї.

Капітан Міхаліс зіліз з коня, сів край дороги на камінь і обхопив руками голову. Слова капітана Еляса знову й знову бриніли в його вухах, ранили, як ніж, серце. «Ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс! — повторював він, щоб підбадьорити себе на той учинок, який він задумав. — Ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс!»

В селі жалібно завив собака, наче зачув поблизу смерть.

— У тітчиному дворі нема собаки, мене ніхто не почує, ніхто... — прошепотів капітан Міхаліс.

Та думки його в ці хвилини витали десь далеко. Десь дуже далеко... Він зітхнув, потім підвівся, глянув на село: вже майже ніде не світилося, хатини й люди поринули в сон. Капітан Міхаліс скочив на коня, перехрестився.

— З богом... — прошепотів він і почав підніматися вгору, до Коракьоса.

Була вже пізня ніч. Капітан Міхаліс прив'язав коня до кільця біля напівзруйнованих воріт, зайшов у двір.

Тут йому було все дуже добре знайоме: праворуч — давяльня, діжка, барило на вино, ліворуч — стійло для мула й віслюка та стайня для волів. Але тепер тут було порожньо: скотина вся поздыхала, виноградники поділили між собою сини й дочки.

Він ступнув кілька кроків, просунув руку в щілину над дверима, обережно потяг за сук, відчинив двері. Затамував подих і хвилину прислухався: з дивана доносилося спокійне дихання; щось зарипіло, хтось ворухнувся уві сні. Серце капітана Міхаліса закалатало — хто б це міг бути?

Він навшпиньках підійшов до дивана і вийняв з-за пояса кинджал; роздув ніздрі, але не відчув ніякого запаху.

«Певно, тітка, — подумав він і заспокоївся. Відтак нахилився, побачив розкидане на подушці сиве волосся і зморщену, запалу щоку й випростався. — Черкеска, мабуть, у бічній кімнаті, що з божницею». Серце в нього знову шалено закалатало.

Він простяг перед собою руку, штовхнув двері; бічна кімната була тьмяно освітлена маленькою лампадкою, що горіла перед старою іконою богоматері; дві інших ікони — архангел Михаїл і свята Катерина — освітлювалися тільки частково.

Капітан Міхаліс сперся на одвірок; на старому залізному ліжку, під простирадлом, вимальовувалось розпростерте тіло; чорне, як вороняче крило, волосся розсипалося на подушці; в кімнаті пахло мускусом.

В очах у капітана Міхаліса потьмарилося. Він жадібно вдихав повітря і ніяк не міг заспокоїти своє серце; раптом він одним стрибком опинився посеред кімнати і затамував подих; зіп'явся навшпиньки, простяг ліву руку, відкинув простирадло; у світлі лампади блиснули груди. Капітан Міхаліс прикипів до них очима, але розум лишався холодним і вимагав крові.

Черкеска зітхнула, поворухнулась, їй, певно, снився гарний сон; вона щось шепотіла, усміхалася.

Капітан Міхаліс нахилився; в тьмяному світлі лампади блиснув кинджал, розітнув повітря й по руках увійшов у білі груди.

Жінка скрикнула, на мить розплющила очі, побачила капітана Міхаліса й упізнала його. Здивування, радість, біль і докір — усе було в цьому останньому її погляді.

— Ох! — простогнав капітан Міхаліс від болю, витяг з грудей кинджал, та було вже пізно: очі Еміне погасли навіки...

Капітан Сіфакас часто сидів на порозі й напучував онука; навчав, як набивати рушницю, як класти її на плече, як стріляти в

ціль. А сьогодні розповідав йому про Велике повстання та подвиги дідів.

— Головний ворог — не турок, — казав він онукові, — не вір тим, хто таке каже! Головний ворог — страх, щоб він згинув! Коли я був ще молодий та недосвідчений і вперше потрапив на війну — чого мені від тебе критися? — я місця собі не знаходив від страху, та потроху зрозумів усе.

— Що ти зрозумів, діду? — допитувався Трасакі, який жадібно слухав, спершись дідом на коліна.

— Зрозумів, що коли ти когось боїшся, — нехай то буде лев, людина чи привид, — треба стрімголов кинутися на нього, і ти побачиш, як страх ту ж мить де й дінеться від тебе: він перейде до твого супротивника, і той кидається навікача. Ось тобі й весь секрет!

Одного разу, коли дід і онук отак собі гомоніли, на гірській стежці раптом почувся шурхіт камінців, і з-за скелі вигулькнуло чоловік десять, які квапливо спускалися вниз.

Дід приставив до очей долоню: починало сутеніти, і він не міг як слід роздивитись на них. Повз них ішов дід Маврудіс, сільський оповісник.

— Які новини, капітане Крикун? — звернувся до нього дід. — Що то за люди спускаються?

— Кажуть, у бухті святої Пелагії кинув якір корабель капітана Стефаніса, а на ньому повно зброї та всякого продовольства.

Дід перехрестився.

— Сердешна мати, сама голодуєш і все ж таки одриваєш у себе від рота, щоб дати й нам... — прошепотів він. — І що ж?

— Ото вони і йдуть тепер із табору твого сина з мулами, щоб перевезти це добро... Та ось і вони! Зустрічай їх!

— Ласкаво просимо! — вигукнув дід і розчинив ворота.

Вершники під'їхали до воріт. Попереду — гордий Вендузос. «Користі від тебе на війні ніякої, — сказав йому якимось капітан Міхаліс, — але ти хитрий і верткий, та й ноги у тебе витривалі. Тому призначаю тебе гінцем загону». Так Вендузос очолив десять молодців і їхав оце розвантажувати корабель Стефаніса.

— Здоров був, капітане Сіфакас! — привітався він і зістрибнув з коня. — Якщо це тобі не завдасть клопоту, ми переночуємо в тебе, а рано-вранці, бог дасть, поїдемо до моря.

— Прошу, хлопці, чим багаті, тим і раді! — відповів дід і простяг прибулим свою руку.

Чорні від пилуки, схудлі повстанці в'їхали на подвір'я. Поприбігали жінки і нетерпляче почали розпитувати про своїх чоловіків; потім розклали вогнище, подали вечерю. Коли

смеркло, засвітили лампи, і за ситною вечерею жорстокі, суворі обличчя трохи проясніли.

Наївшись і напившись, повстанці перехрестились.

— А тепер ідіть спати! — сказав їм дід. — Лягайте на постелі, бо ви потомлені! Ех, коли б я був молодшим, то теж поїхав би з вами! А ти, капітане Вендузос, — додав він, — командир, ото ж ляжеш останнім, хоч тобі, може, теж хочеться спати; я маю до тебе розмову.

— До твоїх послуг, капітане Сіфакас, — відповів Вендузос, намагаючись перебороти позіхи. — Треба виправдати звання командира, яке ти дав мені сьогодні.

Повстанці полягали покотом, не роздягаючись, і не встигли ще жінки прибрати з столу, як оселя заходила ходором від їхнього хропіння.

Вечір був холодний, і жінки затопили грубку. Дід сів з лірником біля вогню й грівся.

Він не одривав очей від вогню і довго мовчав. Та по його бровах, які то піднімалися, то опускалися, було видно, що якась неспокійна думка снує у нього в голові й хвилює його. Нарешті він не витримав.

— Я хочу спитати тебе про одну річ, Вендузосе, — мовив він, знизивши голос, — вона давно не дає мені спокою. Але скажи мені правду про все, що знаєш, бо мені сто років, і брехню я слухати не люблю.

Вендузос здогадався, про що питатиме дід, і замислився.

— Я скажу тобі правду, капітане Сіфакас, — одказав він нарешті, — щирю правду.

Дід ще дужче притишив голос:

— Чому тієї ночі, коли загинув монастир господи Ісуса Христа, капітан Міхаліс десь щез?

Вендузос поворушив вогонь у грубці й сів на ослін.

— Облиш вогонь! — сказав дід і схопив його за руку. — Куди він їздив?

Вендузос затнувся. Якщо він почне, то треба буде розповісти геть чисто все, тому він вагався.

— Капітане Сіфакас, це не моя таємниця...

— Кажі! — звелів дід, стиснувши йому руку. — Кажі і не крути хвостом! Чому він звідти поїхав? І куди? Він зганьбив мене! Тому в нього не вистачає сміливості спуститися з гір і глянути мені в вічі. Боїться, щоб я часом не спитав його. Мені хочеться коли-небудь, можливо, навіть завтра, піднятися до нього в табір, скликати хлопців і в їхній присутності запитати його про це! І якщо ти зараз не даси мені відповіді, я так і зроблю завтра, клянуся оцим вогнем! Побачимо, якої він мені заспіває, цей капітан Міхаліс!

Від цього діда можна було чекати чого завгодно, і Вендузос злякався.

— Не гнівайся, діду Сіфакас, я все тобі поясню, тільки трохи потерпи.

— Потерплю, звісно ж!

— Тобі відомо, що в Нурі-бея була черкеска?

— Ох, — голосно зітхнув дід і вдарив себе кулаком у груди. — Ох, яка ганьба, тут заплутано жінку!

— Авжеж, що жінку, — сказав Вендузос, остаточно вирішивши нічого не приховувати, — ти ж хотів знати правду? Оце тобі й уся правда!

— Тихше говори. І стіни мають вуха. Боронь боже, щоб нас хтось підслухав! Ну, й що ж далі?

— Її звали Еміне. Яюсь увечері капітан Міхаліс побачив її в Нурі-беєвому домі і втратив розум. Другого дня під час землетрусу її побачив капітан Поліксінгіс і теж утратив розум. Ходив туди й сюди по квартилу, де вона живе, ніби божевільний. Отак ходячи та зітхаючи, він забрався до неї в господу, а потім і в ліжко, і вирішив повінчатися з нею, йолоп, — вона нібито збиралася стати християнкою... Хрестини й весілля мали справляти разом, післязавтра, на здвиження...

— Далі, далі!.. Не розумію, яке відношення до всього цього має мій син!

— Зараз зрозумієш. Нехай простить мене всевишній, але мені здається, що краса черкески збаламутила капітана Міхаліса ще більше, ніж Поліксінгіса. Ця падлюка затмарювала навіть світло самого сонця, така вона була гарна...

— Далі! Облиш торочити про красу, лірнику! Чому він покинув свій пост, ось що мене цікавить!

— Тієї ночі, коли він бився під монастирем господи Ісуса Христа, я приніс йому звістку: родичі Нурі-бея вдерлися до Кастелі й викрали черкеску! Капітан Міхаліс скочив на коня, нас чоловік десять за ним, і на світанку ми наздогнали турків за Мегалокастро, під Лихою Горою. Накинувся твій син на турків, бився, як лев, — ніколи в житті не бачив я такої мужньої людини, капітане Сіфакас, ти можеш пишатися, що маєш такого сина... Турки розгубились, кинули жінку і дременули так, що тільки курява знялася!

— О боже! — простогнав дід і затулив обличчя долонями. — Виходить, через жінку він покинув пост свій, безсоромний! Ганьба йому, ганьба й на мою голову!

— Твій син, капітане Сіфакас, навіть не обернувся, щоб глянути на черкеску, можеш не стогнати так! Далєбі, клянусь кістками батька, навіть не поглянув на неї! «Вендузосе, — наказав він мені, — візьми цю жінку й одвези до моєї тітки в Коракьос; нехай вона нагодує й напоїть її. А там побачимо...» — Вендузос замовк і втупив очі у

вогонь. За якусь хвилину він додав: — А що було потім, ти, певно, знаєш, діду Сіфакас... Але той мовчав. Обличчя в нього пожовкло, як віск.

— Одного ранку її знайшли мертву... З ножем у серці...

Капітан Сіфакас схопив зі столу пляшку з вином, ковтнув і трохи заспокоївся.

— Хто ж це вбив її? — запитав він тихим голосом, який наче виходив з глибокої пещери.

Вендузос похилив голову. Сказати чи ні? Адже він давно вже здогадується...

— Мабуть, сама заподіяла собі смерть... Взяла ніж... Так подекують...

— Мене це не цікавить! Яка твоя думка? Хто вбив її?

Вендузос підвів голову. «Он як? Значить, з ножем до горла? Ну, то слухай!»

— Твій син! — сказав він рішуче. — Твій син, капітане Сіфакас!

На душі в Вендузоса раптом полегшало. Тепер він розповів усе...

— А за віщо?

— Він ревнував її.

Дід нахилився, підкинув у вогонь полінце й замислився.

— Добре зробив, — озвався він нарешті. — Погано почав, добре скінчив. Он який черв'як точив його. Добре зробив!

— А тобі не здається це злочином, капітане Сіфакас?

— Він вчинив тільки один злочин, тільки один, — покинув свій пост. Але він поплатився за нього і досі карається.

— Чим же завинила ця жінка?

— Ти думаєш про жінку? Думай про Кріт, лірнику! Ну, йди вже спати. І візьми рот на замок, чуєш? Якщо про це довідаються, загинуть два капітани, а для Кріту це велика втрата. На добраніч, іди собі! А я ще трохи посиджу біля вогню.

За вікном почало сіріти. Дід усе ще сидів перед грубкою; вогонь уже давно погас, і він, схиливши голову на груди, куняв. Вендузос і його хлопці підкріпилися й рушили в дорогу. Вони поспішали розвантажувати корабель. Коли дід розплющив очі, від них лишився тільки дим і запах винного перегару.

Близько полудня, коли жінки виймали з печі хліб, а дідові вдалося нашкрябати на грифельній дошці три перших великих букви й він гордо показував їх онукові, у ворота ввійшов молодий чоловік у фустанеллі¹, в гамашах, евзонських черевиках та фесці з довгою китичкою. На плечі в нього висіла рушниця, а широкі груди були навхрест оперезані стрічками з набоями.

— Ляпіс! Ляпіс!¹ — напівзлякано, напівзраділо закричали жінки.

Дід підвів голову.

— А, заходь, будь ласка, молодче! — крикнув він. — Заходь, орлятко!

— Ти капітан Сіфакас?

— Як бачиш. Колись був капітан, а тепер дід Сіфакас. Яким вітром занесло тебе до нас?

— Я з корабля капітана Стефаніса, а звуть мене Мітрос Румельот. Я дізнався, що Кріт повстав, от і приїхав, щоб боротися разом з вами. У Сіросі якийсь чоловік, європеець з виду, сказав, що він твій онук і передав тобі листа.

Дід узяв лист й зраділо помацав — лист був від найулюбленішого онука, первістка — першого сина Костароса; його першого гойдав він у себе на колінах, він перший назвав його дідом.

— Дай тобі боже здоров'я, добрий чоловіче, за твої турботи, — сказав він і заховав листа у пазуху. Потім глянув, усміхаючись, на Трасакі. — Я дам його прочитати другому грамотному онукові, побачимо, що він там пише. Та це потім. А зараз готуйте, жінки, на стіл — у нас гість, справжній грек, у фустанеллі. Принесіть йому гарний стілець.

Гостеві принесли старий стілець з двоголовим орлом на спинці.

Якусь хвилину панувала мовчанка. Молодість милувалася старістю, старість милувалася молодістю, між ними стояв Трасакі й милувався обома, довкола, згорнувши руки на грудях, застигли жінки.

Нарешті дід розтулив уста.

— Які новини ти привіз нам, молодче, з Греції? — спитав він і показав на північ. — У вас уже нема турків!

І, зітхнувши, сів на лаву; гість сів на різьбленому стільці. Трасакі сів поруч діда і жадібно дивився на албанця в фустанеллі.

Жінки вийняли з печі хліб, і Румельот мало не зомлів: з самісінького ранку він не мав і ріски в роті. Дід перехопив його жадібний погляд й засміявся.

— Мерщій, жіноцтво! — крикнув він. — А то ми тут помremo з голоду. Несіть нам гарячого хліба, бринзи та глек вина, щоб трохи підкріпити сили!

Наївшись і напившись, ляпіс притулився до одвірка й заснув.

Як тільки дід почув, що гість хропе, він дав знак Трасакі, і вони посідали під старим лимонним деревом; жінки кинули поратися і собі пішли в господу відпочити.

У дворі не було ні душі, і дід, розпечатавши листа, дав його Трасакі прочитати. Він догадувався, що цей лист буде невтішний, бо дуже рідко, тільки в хвилини великої скрути онук згадував про нього і писав

¹ Форма грецьких партизанів XVIII ст., а після повстання 1821 року — форма грецьких евзонів (гвардійців).

¹ Албанець, що проживає на території Греції.

йому. І коли він написав зараз, значить, чогось потребує.

— Хай благословить тебе господь, Трасакі, — сказав він, — читай, та тільки не поспішай, щоб я міг розібрати.

Лист був написаний акуратним почерком, і Трасакі читав не запинаючись:

«Дорогий діду, я повернувся на святу землю, може, невдовзі приїду й на Крит і поцілую твої благородні, прославлені руки...»

— Цей теж підлабузник, — прошепотів дід, хитаючи важкою сивою головою. — І що воно за листи тепер пишуть? Нема ні «в перших рядках хочу запитати», ні «ми теж, хвалити бога, здорові...» Ну, та гаразд! Читай далі, Трасакі!

— «...Та поки це станеться, діду, я пишу тобі цього листа, і коли ти його прочитаєш, передай через надійну людину моєму дядькові капітану Міхалісу. До мене дійшло, що він підняв прапор і воює з турками в горах. Я хочу йому дещо повідомити, щоб він не йшов наосліп, а там нехай робить так, як його напутить господь».

— Надто вже він крутить і намагається позолотити пілюлю... А втім, побачимо... Тільки повільніше, Трасакі, будь ласка!

— «Отже, на Грецію нема жодної надії: вона слабосила, бідна, не має флоту і, найгірше, її не підтримують держави Західної Європи. Крит багатий, і сильним світу сього вигідно, щоб він лежав у султановій тарілці. А коли той здохне і дійдеться до поділу, кожна велика держава має надію, що Крит дістанеться саме їй; якщо ж він об'єднається з Грецією, його не вирве в неї ні бог, ні чорт».

— Ти ба, який філософ... — зітхнув дід. — Читай далі!

— «Отож, щоб ви знали: Крит приречений і цього разу. Ми можемо добитись тільки одного — виторгувати в султана певні привілеї... Хоч на цьому маслаку й небагато м'яса, ми гризтимемо і його, поки прийде наш час!»

— До чого ми дожилися — собаками стали, голодними собаками, яким кидають кістки... — знову зітхнув дід. — Читай далі!

— «Я розмовляв з багатьма офіційними особами і в Західній Європі, і в Греції, а післязавтра виїжджаю до Афін, щоб зустрітись з відповідним начальством. Якщо буде потреба, приїду й на Крит, аби врятувати те, що можна ще врятувати. І цього разу, на жаль, перо переможе меч. Мечоносці виконали свій обов'язок — розчистили шлях, але самі дійти до кінця не змогли. Тепер черга — тільки не сердься, діду, — пероносців...»

— Окуляри, штанці, капелюхи... Верти-

хвости, тьху! — І знову плюнув з досади. Потім обернувся до Трасакі: — Все чи ні?

— Ще один рядок, діду: «Схиляюсь перед тобою і цілую твою руку: благослови мене! Твій онук Козмас».

Дід похилив голову — на душі в нього стало невимовно гірко. Він заплющив очі й побачив перед собою жінку в чорному, забризкану кров'ю і в розпачі. Він не міг точно сказати, чи ця жінка — уособлення їхньої батьківщини, чи богородиця, яка поверталася від розп'ятого сина...

Близько полудня Мітрос, зіпрілий від крутого підйому вгору, заходив до табору капітана Міхаліса, розташованого на високому плоскогір'ї. Далеко внизу, в долині, наче муром оточеній горами, білили села; кілька з них палало; вітру не було, і дим висів над ними густою хмарою.

Капітан Міхаліс дивився у бінокль, якого йому подарував філеллін¹, що минулого місяця прийшов був до його табору й не хотів вертатися в долину.

Йому здавалось, ніби крізь дим він бачить фески турків, які цілими полчищами наближаються з Мегалокастро й ладнаються атакувати гору.

— Ніяк не вгамуються, собаки, — прошепотів він. — І місце вузьке, і нас мало. Капітан Поліксінгїс теж щось запізнюється... Треба послати до нього нового гінця...

В ту мить, коли він опустил бінокль і хотів піти перевірити, чи не повернувся часом із берега Вендузос, перед ним, як з-під землі, виріс Мітрос у своїй фустанеллі.

— Добридень, капітане, я з корабля капітана Стефаніса! — сказав він і, вийнявши листа, подав йому.

— Дуже радий, земляче, — відповів капітан Міхаліс і потис йому руку. — Іди до моїх хлопців, а я тим часом прочитаю листа.

Капітан Міхаліс розірвав конверт, у якому лежав лист і клаптик паперу. Він упізнав почерк сина, і його похмуре обличчя на мить засяяло: «Я, Трасакі, шлю тобі свій привіт і пишу те, що диктує дідусь: «Прочитай цього листа й роби так, як тобі підкаже всевишній; надії в нас нема ніякої. Отож порадься із своїм серцем і вирішуй сам, що робити».

Капітан Міхаліс нахмурич чоло.

— Кепсько буде, коли я почну радитись із своїм серцем. Тоді весь світ злетить у повітря! — І розгорнувши небожевого листа, склад за складом читав він, долаючи слово за словом, наче піднімався на круту гору.

¹ Так називали європейців, які допомагали грекам у боротьбі проти турків.

Раз по раз зупинявся і стогнав, потім читав далі. Дочитавши до кінця, він подер його на дрібненькі шматочки, витер сірника й підпалив їх.

— Щоб про це, крім мене, не знав більш ніхто! — сказав він і розвіяв попіл вітром.

— Нема, каже, ніякої надії! Мати — слабосила, європейці — падлюки, крітян мало... Ні, я не зрушу з цього місця, не покину скелі, на якій укріпився, щоб там не було. Навіть якби сам бог спустився і наказав мені: «Здавайся!» — я не здамся!

Він знову взяв бінокль і глянув униз; турків ставало дедалі більше, з ущелини виповзали все нові полчища. Паша поклявся будь-що скинути загін капітана Міхаліса з орлиного гнізда — скелі, на якій він укріпився. Кріт, стомлений, змучений від ран, поволі заспокоювався, все рідше й рідше лунали рушничні постріли, і тільки поодинокі сміливі трималися ще на укріплених місцях і не хотіли здаватися. Султан розлютився на пашу й прислав йому корабель з кайданами, наказавши виловити всіх повстанців, закувати їх і привезти до Стамбула. Якщо він цього не зробить, то нехай сам надіне на себе всі кайдани й приїжджає до столиці!

У паші кров захолола в жилах від цього наказу; він вирішив очолити військо нізамів і вирушити на табір гяура капітана Міхаліса. Довідавшись про це, митрополит таємно прислав до капітана Міхаліса гінця, щоб той якнайшвидше сідав у баркас і тікав. Та капітан Міхаліс відмовився: «Ні, я не тікатиму! На моїй душі лежить тяжкий гріх, я ніяк не можу забути палаючий монастир і хочу спокутувати свій гріх! Нехай навіть усі повтікають, я залишусь тут, на цій скелі, сам і спалю себе — обіллю гасом голову і згорю, як монастир Ісуса Христа!»

Він дивився у бінокль на долину, яка червоніла від фесок, бачив розкидані на косогорах християнські села, охоплені полум'ям, чув звуки сурм, барабанів і вигуки деревішів.

— Капітан Поліксінгіс щось запізнюється, — знову прошепотів він, пильно оглядаючи всі проходи в горах. — Та він прийде, він дав мені слово, зараз війна, а на війні я йому довіряю!

Відтоді, як він встромив ножа в серце черкески, капітан Міхаліс думав про капітана Поліксінгіса уже без ворожнечі, спокійно, навіть з деяким співчуттям. Капітан довго не міг отямитися від страшного удару — смерті Еміне, він мало не наклав на себе руки; потім одягся у все чорне і кидався в самісіньку гущу турків. Він був упевнений, що черкеску вбили турки, щоб вона не вихрестилась, і поклявся спорудити башту з турецьких трупів у неї на могилі...

Зима. З засніжених гірських вершин зринається крижаний вітер, тремтить від холоду Кріт. У великій печері на схилі гори Селени неподалік від табору капітана Міхаліса повно жінок і дітей. Колись тут протікала річка, та згодом вона зeszла і на її дні в печері під час повстань не раз переходувалися жінки з дітьми, рятуючись від турків. Під час Великого повстання агаряни закидали печери вогнем, і всі біженці загинули; їхні кістки ще й досі лежать у вологій сутині печери; на них тепер влаштувалися жінки й діти, щоб теж лягти кістками.

Вдень біженці виходять із печери, щоб назбирати трави, коріння, жолудів; вони підводять угору голови й дивляться на скелі, за якими укріпився капітан Міхаліс; поки він тримається, вони нічого не бояться... Кілька днів тому нізами трохи не дійшли до печери; зчинився плач і лемент; і раптом з'явився капітан Міхаліс і накинувся на нізамів. Ніч розборонила їх, але як тільки благословилося на світ, битва розгорілася знову. Жінки плакали, благали бога допомогти їм, а найхоробріші хапали ножі й палиці і кидалися на турків.

Християн було мало, і всі вони були виснажені голодом, а з долини весь час прибувало турецьке військо. Паша оскаженів. Він поклявся будь-що прислати в Стамбул у подарунок султанові забальзамовану голову хороброго капітана Міхаліса. О другій годині дня християни почали послаблювати опір; ущелини відлунювали радісні вигуки нізамів; у печері залементували жінки.

Та раптом над християнами зглянувся сам бог, і з гірської ущелини, за спиною в нізамів, виринув загін капітана Поліксінгіса. Опинившись між двох вогнів, турки розсипалися; одних наздогнала караюча рука повстанців, інші скотилися в долину. Обидва капітани верхи кинулись переслідувати втікачів. Обоє їх було поранено, та в запалі бою вони цього навіть не помітили і тільки ввечері, повернувшись до укріплення, попереув'язували рани. Капітана Міхаліса було поранено в плече, а капітана Поліксінгіса в стегно. Обидва страшенно зголоділи, і хлопці капітана Міхаліса вийняли хліб, маслини, цибулю, вино.

Двоє капітанів заходилися вечеряти, всівшись на долівці в хатині, над якою майорів чорний прапор капітана Міхаліса з написом червоними буквами. Крізь щілини у стінах дув крижаний вітер, надворі лютувала метелиця. Тодоріс приніс оберемок сухого хмизу — йому стало шкода двох поранених — і, розпаливши вогонь, вийшов: він зачув краєчком вуха, що вони розпочали серйозну розмову, і свідок їм не потрібний.

— Дай тобі боже здоров'я, капітане По-

ліксінгіс, — мовив капітан Міхаліс, — сам бог прислав тебе; ще хвилина — і ці собаки здолали б нас!

Він говорив і дивився на свого соратника з неприхованою симпатією. Блідий, одягнений у все чорне, капітан Поліксінгіс здавався передчасно постарілим. В опущених кутиках губ залягли гіркі складки, а щоки, що цвіли раніше, мов троянди, змарніли, й заросли.

— За твоє здоров'я, капітане Поліксінгіс! — сказав капітан Міхаліс і підніс до рота флягу.

— Це тобі треба мати здоров'я, капітане Міхаліс, а мені вже байдуже!

Капітанові Міхалісу стало гірко на душі. Не те, щоб він жалів за жінкою, яку вбив, — вона мусила померти, щоб не стояти між двома мужчинами. З тієї ночі, коли він убив її, з серця у нього наче камінь зсунувся, він більш не докоряв собі, коли залишався на самоті, розум у нього прояснився, і тепер він з чистою душею бився за Кріт. Але йому було шкода капітана Поліксінгіса, що сидів зараз перед ним, пригнічений утратою коханої жінки.

— Капітане Поліксінгіс, я хочу щось тобі сказати, — мовив він. — Це ганьба, що Кріт залитий кров'ю, а ми з тобою думаємо про жінку. Клянуся тобі, що коли б яка жінка заважала мені виконувати мій обов'язок, я ось цією рукою вбив би її. — І високо підніс руку, якою вбив черкеску.

— Ти звір, капітане Міхаліс, а я звичайна людина, — відповів капітан Поліксінгіс і поклав скибку хліба, яку тримав у руці, — хліб не ліз йому в горло. Його раптом кинуло в дрож, і він підійшов до вогню.

Капітан Міхаліс став поруч нього; якийсь час обидва мовчки дивилися на полум'я. Знову зайшов Тодоріс, підкинув у вогонь хмизу і, побачивши, що капітани про щось думають, навшпиньки вийшов.

— Ти знаєш, хто вбив її? — спитав капітан Міхаліс глухим, здушеним голосом.

Він раптом вирішив поставити все на карту — або пан, або пропав.

Капітан Поліксінгіс здригнувся і глянув на нього; він не знайшов у собі сили спитати, хто це зробив, і чекав.

— Знаєш? — знову пролунав глухий голос.

— А ти знаєш?

— Знаю.

Капітан Поліксінгіс схопив капітана Міхаліса за руку.

— Хто?

— Не поспішай і не лютуй — у нього ані волосинка не спаде з голови, він — непідвладний смерті.

— Хто?

— Не поспішай, кажу тобі! Спочатку я

хочу розкрити тобі іншу таємницю, ще страшнішу. Сідай і слухай, коли ти мене вислухаєш, тобі стане соромно, клянуся, і ти перестанеш думати про ту жінку й про її вбивцю!

— Хто? — знову повторив капітан Поліксінгіс, і очі його люто блиснули.

— Я отримав листа, дуже важливого, від небожа Козмаса. Капітане Поліксінгіс, ми й цього разу марно проливали свою кров, Кріт і цього разу не побачить свободи. Греція безсила щось удіяти, європейці про нас не дбають, а в султана ще вистачить сили розправитися з нами.

Та капітан Поліксінгіс не слухав його і, підвівшись, ударився головою об кам'яну стелю.

— Хто вбив її? — знову вигукнув він. — Про все інше потім!

— Я! — відповів капітан Міхаліс і теж підвівся, спокійний, рішучий, і подивився йому просто в вічі. — Я, капітане Поліксінгіс!

Капітан Поліксінгіс сперся на кам'яну стіну, в очах у нього потемніло.

— Ні, цього не може бути! — вимовив він нарешті. — Ні, ні! Справді ти?

— Я мусив був це зробити, інакше довелось б убити тебе. Коли я вбив її, мені стало легше. Полегшає і тобі. Не хапайся за ніж! Якщо хочеш, можеш зачинити двері, погасити ліхтар і стати зі мною на поєдинок тут, у цій кам'яній хатині. Але подумай про жінок і дітей у печері — від нас залежить їхнє життя. Подумай про наших дідів, про Кріт і тоді вирішуй.

Капітан Поліксінгіс звалився на долівку, затулив обличчя долонями, груди в нього почали прискорено здійматись і опускатись — він більше не міг стримувати ридання.

— Коли я прочитав небсжевого листа й побачив, що всі надії загинули, — вів далі капітан Міхаліс, не звертаючи уваги на ридання друга, — на мене щось найшло, у мені прокинувся якийсь диявол, я відчув у собі ще більшу лють і силу! Значить, он як, великі держави! Ви відмовляєтесь визволити Кріт! Ну то тьху на вас, повіі! Непотрібні ви мені, капітанові Міхалісу, маленькому їжакові з острова Кріту! Ні, непотрібні! А Кріт я не покину навіть тоді, коли бог зовсім забуде про нього! — Він нахилився до капітана Поліксінгіса й торкнувся його плеча.

— Капітане! І тобі не соромно?

Але той уже не плакав, очі в нього були сухі, він слухав, що каже вбивця Еміне, і його слова одне за одним ранили йому серце.

— Відтоді, як я втратив усяку надію, капітане Поліксінгіс, — немов у маячні, вів

далі капітан Міхаліс, — мені здається, — клянусь святою землею, — що я безсмертний! Хто тепер може мені щось зробити? Що тепер для мене смерть? Нехай навіть уся Туреччина прийде сюди й оточить мене — я на це чхаю! Мені здається, що я — мов той монастир Аркаді, і коли я побачу, що порятунку нема ніякого, я підірву себе. Зрозумів?

І справді, відтоді, як капітан Міхаліс убив Еміне, що відволікала його від боротьби за свободу Криту, ще більше відтоді, як він прочитав небожевого листа й зрозумів, що справа безнадійна, в ньому прокинувся якийсь диявол — він став дуже гордий і впертий... Капітан Міхаліс добре знав тільки одне: що б не сталося, він не плакатиме й нікого не проклинатиме, не радитиметься ні з сатаною, ні з богом, ні з султаном — він злетить у повітря, як монастир Аркаді.

Капітан Поліксінгіс підвівся і туго зав'язав чорною хусткою голову.

— Я не можу спати з тобою під одним дахом, капітане Міхаліс, — мовив він, дивлячись убік. — Я також не хочу, щоб ми вбивали один одного, поки батьківщина наша в ярмі. В небезпеці тебе я не кину. Але в нас серйозні рахунки, і ми поквитаємося, коли Крит визволиться, бо ти смертельно поранив моє серце, капітане Міхаліс!

І, навіть не глянувши на вбивцю, капітан Поліксінгіс щез у хуртовині...

Паша сидів у себе в конаку й то заплював, то гасив люльку; в нього було три вожно на душі: із Стамбула прийшли невтішні новини, і з Селени теж. На Криті ці гяури трохи охололи й почали радитись, що їм робити, бо переконались, що європейці й московити покинули їх напризволяще.

«Я взяв Крит за горло, — заявив султан, — на острові не чути жодного рушничного пострілу, і привілеї, що їх із своєї ласки надав крітянам, я забираю назад, бо ці негідники виявились клятвoporушниками».

Проте на вершині Селени рушниці ще стріляли, капітан Міхаліс усе ще не здавався; луна пострілів докотилася до Стамбула, і, розлютившись, султан прислав паші торбину.

— Пришли мені в ній або голову капітана Міхаліса, або свою власну!

Паша повісив торбину собі на шию і поклявся:

— Клянусь аллахом, я посічу цього гяура на фарш. Так, на фарш! Своєму кухареві я звелю наробити з нього голубців і нагую ними християн і насамперед їхнього митрополита-ефенді, цього гяурського попа.

Він почепив до пояса шаблю, підійшов до вікна і глянув удалину, на прокляті ласіф-

йотські гори. Гяура оточено щільним кільцем, регулярне й добровільне турецьке військо відрізало його від хліба, води й боєприпасів. Дізнавшись про його скруту, паша послав до нього гінця, щоб той переказав йому: «Тікай, капітане Міхаліс, бери своїх гяурів разом із зброєю, прапорами й тікай, я вас і пальцем не торкну, клянусь Магометом!» Та капітан Міхаліс відповів йому через того ж гінця: «Поки я дихаю, нікуди звідси не піду. Навіть якщо весь Крит схилиться перед вами, я не схлюся і чхаю на бороду твого Магомета!»

— Нехай буде проклятий весь Крит! Нехай будуть прокляті всі крітяни! До чого я дожив! — простогнав паша і зняв з пояса шаблю. — Де вже я годен дертися по горах серед такої лютої зими! Де вже я годен ганятися за цим гяуром! Пошлю краще нізамів.

Він підійшов до мідної жаровні, в якій жевріло вугілля, і плеснув у долоні. З'явився арап.

— Принеси-но мені, Сулеймане, каштанів і чарку ракі, я сьогодні дуже злий. Ти чув, що наказав мені султан?

Арап приніс склянку ракі й каштани. Ставши на коліна, він укинув каштани в гарячий присок. Паша, розстебнувши халат, ліг на дивані...

Вечоріло, а схвильований митрополит усе ще дивився в бінокль на розбурхане море. Він чекав, що сьогодні на кораблі, який мав прибути до Мегалокастро, приїде таємничий посланець із Греції. Він мав привезти вказівки, який шлях повинна вибрати нація в цю тяжку годину. Адже капітани зброї ще не складали. «Заради всього святого згнітімо своє серце, заховаймо зброю, — кричали найбільш розсудливі, — а коли наберемося сили, коли набереться сили й наша сердешна Мати, тоді, дасть бог, знову піднімемо прапор. Якщо ти не наважуєшся відрізати собі руку, вдавай, ніби цілуєш її!» — «Ні! — протестували найбільш відчайдушні. — Свобода або смерть!» А Греція то погрожувала Туреччині, тремтячи перед нею, то падала до ніг Європи й благала про поміч. Митрополит вагався, не знаючи, до якого берега пристати. Розум підказував йому: «Треба скоритись!» А серце кричало: «Свобода або смерть!» Та сьогодні, дякувати богам, приїжджає посланець із Греції: він і покаже йому вихід. Цілісінький день митрополит вдивлявся у море, але настав вечір, знялася буря, а пароплава не було.

— Треба потерпіти, завтра обов'язково будуть якісь новини... — сказав він уголос і спустився до церкви попросити бога, щоб заспокоїлося море.

Минула ніч, море вгамувалось, і з пароплава видно вже було Кріт. Світало. З гір долинав тонкий запах чебрецю. Стоячи на кормі, перший онук капітана Сіфакаса Козмас глибоко вдихав пахощі рідної землі. Дикі скелі, де-не-де видніють дерева, вдалині рожевіють гірські вершини. Справжній весняний день серед зими — бог зглянувся над птахами й людьми і знову спрямував на них життєдайне сонячне проміння. Козмас дивився і не міг надивитись на свою батьківщину. Він виїхав звідси двадцять років тому, зовсім молодий, з пушком на щоках. І ось тепер він повертається! Поруч із ним стояла невисока на зріст бліда жінка й зляканими очима дивилася на Кріт.

— Кріт! — вигукнув Козмас і, всміхнувшись, ніжно торкнувся її плеча.

Жінка здригнулася.

— Тут ти народиш нашого сина, — мовив він тихим голосом. — Тепер це й твоя батьківщина; ту, що лишилася позаду, забудь...

— Так, любий Козмаса... — відказала жінка й замовкла.

Раптом вона схопила чоловікову руку і рвучко стиснула її.

А Кріт з його горами, оливковими гаями й виноградниками з кожною хвилиною наближався. Вдалині залите сонячним промінням біліло Мегалокастро. Пахощі чебрецю ставали дедалі сильніші. Сонячне світло спустилося з вершин на гірські схили, спокійно розлилося по долинах. Ранкову тишу порушило кукурікання півнів. Острів прокидався...

Зачувши вранці гудок пароплава, митрополит перехрестився.

— Дай боже, щоб він привіз гарні новини, — прошепотів він.

Козмас квапливо ішов вулицями міста. Він жадібно дивився навколо і з жалем помічав, що рідне місто постаріло, змарніло й почало потроху руйнуватися. Колись над цим містом виросте, мабуть, нове, та це вже буде не його рідне місто... «Кохане Мегалокастро, — подумав він з ніжністю, — кохане Мегалокастро, як ми постаріли з тобою...»

Дійшовши до церкви святого Мини, Козмас завернув у двір і привітався зі старим лимонним деревом, під чиїм квітучим віттям щороку стояв митрополит і повідомляв про воскресіння Христове... Довго роздивлятися навколо в Козмаса не було часу, і він піднявся східцями до митрополита.

Митрополит нетерпляче підвівся йому назустріч.

— Заходь, Козмаса, — привітав він його,

— сам бог посилає тебе в таку тяжку годину. З чим ти прийшов до нас?

Козмас поцілував митрополитову руку.

— Ось лист, твоя превелебність, — відповів він, виймаючи з-за пазухи таємне послання.

Митрополит узяв листа, сперся на підвіконня і квапливо розпечатав. Спочатку жадібно перебіг його очима, потім прочитав повільніше; якусь хвилину стояв, схиливши на груди свою важку благородну голову; нарешті, відійшов од вікна й безсило сів на диван, затуливши обличчя долонями.

— Нещасний Кріт... — прошепотів він. — Нещасний Кріт!..

«Надії нема ніякої, — писалося в листі, — європейці не хочуть псувати з султаном стосунків, а той знахабнів і хоче відібрати навіть ті незначні привілеї, що їх свого часу надав Крітові. Турецьке військо, послане на Кріт, дістало наказ усе палити, вбивати і знищувати християн. Отож заховайте зброю і потерпіть, щоб не потопити в крові Грецію, — вона, бідолашна, рада б допомогти, та не може...»

— Ти знаєш, про що тут написано, Козмаса? — запитав митрополит.

— Знаю, ваша превелебність.

— Я напишу відозву до всіх капітанів, щоб вони склали зброю; ми не можемо чинити, як нам заманеться. Одного тільки капітана боюся я — твого дядька Міхаліса: у нього буйна душа, його не так легко умоти. Я вже давно переказав йому, щоб він забирав свою зброю і прапори і йшов, куди сам хоче; паша поклявся, що й пальцем його не торкне, але він, знаєш, що відповів мені? «Я ж не втручаюся до твоїх справ, твоя превелебність, отож не втручайся і ти до моїх. Я не схилю голови перед турком; краще вб'ю себе!» Ти мусиш, любий Козмаса, піти до нього й поговорити з ним віч-на-віч.

— Піду, ваша превелебність, але надії великих на це не покладаю — він такий же впертий, як і мій батько.

Озвалися звуки сурми, почувся важкий тупіт кінських копит. Митрополит тривожно глянув на Козмаса.

— То нізами, — пояснив той, — вони приїхали разом зі мною, пароплав узяв їх у Ханії. Вони мають наказ усе грабувати й нищити.

— Нещасний Кріт... — мовив митрополит і звів руки до неба. — Доки ж? — вигукнув він. — Доки?..

У Петрокефало біля затопленої грубки сидів дід Сіфакас і грівся. Щоки у нього позападали, коліна підламувалися. Він дивився на вогонь і думав про своє життя.

Увійшов погонич мулів.

— Бажаю тобі щасливої зустрічі з онуком, діду Сіфака! — весело сказав він. — До Мегалокастро приїхав з Європи твій онук Козмас. Подейкують, він тримає в руках перо й папір і пише!

Дід стрепенувся.

— Що ж він пише? — крикнув він і підняв палицю.

Та погонич уже вийшов.

«Настала моя година», — подумав дід і підвівся.

— Візьми велику драбину, Харідімосе, і йди за мною, — звелів він слугі.

— Куди, діду Сіфакасе?

— Я тисячу разів казав тобі, щоб ти ніколи не допитувався! Мерщій.

Харідімос узяв драбину; дід пішов попереду. Він ніс бляшанку з фарбою й пензель і раз у раз спотикався. Діставшись до сільського майдану, дід показав на невеличку побілену дзвіницю.

— Пристав її до стіни, — наказав він. — Тільки як слід, щоб я часом не впав. А де Трасакі?

— Він узяв свій загін та самопал і кудись подався!

— Хай допомагає йому бог! Добре зробив!

Чабан приставив драбину, підпер її двома каменями і почав притримувати обома руками. Дід став на перший щабель і, важко дихаючи, почав підніматися вгору. Харідімос з жахом стежив за кожним його рухом.

Дід дістався на верхній щабель, ступив на кам'яний виступ дзвіниці, вмочив у фарбу пензель і почав одна за одною виводити здоровенні літери С В О... СВОБОДА АБО СМЕРТЬ! Серце його радісно калатало.

«Хто б колись міг мені сказати, що я скінчу отак своє життя!» — подумав він. Написавши все гасло, старий відкинувся, щоб краще роздивитись і помилуватись ним, зовсім забувши, де він стоїть. Тієї ж миті він утратив рівновагу й упав вниз.

Харідімос скрикнув: збіглися сусіди й підняли старого на руки. Він був весь закривавлений; у нього тріснув череп, але старий зціпив зуби і навіть не стогнав.

— Його перший онук повернувся на Крит, — сказав Харідімос, — він довідався про це, і в нього запаморочилося в голові...

Прийшли знахарки, почали прикладати старому до голови мазі; в Мегалокастро послали по дядька Мустафу — він знався на травах і лікував усіх підряд — і турків, і християн, і євреїв. «Усе це хворі бідолахи, — казав він. — Хіба не однаково, хто він: грек чи турок? Насамперед він — хворий!»

Дядько Мустафа приїхав другого дня вранці. Він повиймав свої мішечки, відкор-

кував пляшечки і, оглянувши старого, заходився його лікувати...

На третій день дід розплющив очі, глянув довкола, побачив невістку Катерину й подав їй знак.

— Що в горах? — спитав він. — Які новини від Міхаліса?

— Не здається, — відповіла та.

— Молодець! Підклади мені подушку під спину, я хочу трохи підвестись, набридло вже лежати. І поклич з кошари Костандіса.

За годину здоровенний чолов'яга, напівлюдина-напівцап, увійшов до господи і, спершись підборіддям на щіпок, мовчки став біля диванчика, на якому лежав дід Сіфакас.

Незабаром Сіфакас розплющив очі й, побачивши Костандіса, зрадів:

— Піди до Мегалокастро, знайди садибу мого найстаршого сина. ти знаєш, де вона. Візьми з собою дві голови сиру і найкраще ягня — однеси невістці, кірі Хрісулі. Кажуть, ніби приїхав мій перший онук Козмас, подивися сам, на власні очі, помацай руками — чуєш? — і перекажи йому: «Вмирає твій дід і запрошує, щоб ти прийшов — хоче тебе поблагословити...» Зрозумів?

— Зрозумів, діду Сіфакасе.

— Ну, то йди...

Діставши митрополитове послання, капітан Міхаліс покликав капітана Поліксінгіса, і вони обидва зачинились у кам'яній хатині.

— Я не здамся нізащо! — заявив капітан Міхаліс.

— Мати ж просить, — сказав капітан Поліксінгіс, — ми ж не можемо не послухатися її!

— Яка мати? Я не довіряю головам, які нею правлять!

— Ти що, довіряєш більше своїй власній?

— Чого ти глузуєш з мене? Я довіряю не голові, а серцю! Воно підказує мені не здаватись, і я не здамся; роби і ти так, як велить тобі твоє серце.

— Воно велить мені скоритися.

— Тоді бувай здоров і йди собі! Кидай мене й ти, як покинули вже інші. Мені ніхто не потрібний! Щастя тобі!

Капітан Поліксінгіс стояв і не знав, що йому робити:

— Ти загинеш зовсім даремно, капітане Міхаліс!

— На війні не гинуть даремно! — вигукнув капітан Міхаліс. — Ти мене часом не жалієш?

— Ти вбив жінку, яку я кохав, одну-єдину. Ні, я не жалію тебе, капітане Міхаліс, але й не хочу, щоб ти теж загинув: Крітові, нехай йому грець, іще знадобиться твоє життя!

— А мені воно більше непотрібне! — вигукнув той. — Іди собі!

— Ти що, забув, що в тебе є дружина і Трасакі?

Кров прилила до обличчя капітанові Міхалісу, жили на шиї в нього набрякли.

— Якщо тобі дороге життя, — заревів він, — то йди геть!

І, відкинувши ногою хмиз, який лежав під порогом, майже виштовхав капітана Поліксінгіса надвір. Потім став на дверях і покликав Вендузоса.

— Вендузосе, бери ноги на плечі й чеши до Мегалокастро. Зайди до митрополита і передай привіт його превелебності. Скажи: «Капітан Міхаліс дістав твоє послання, але повертає тобі його назад. Він не здається!»

— Слухаю, капітане Міхаліс! — сказав Вендузос і засунув послання за пазуху.

— Біжи швидко, і якщо тобі дороге твоє життя, назад більш не вертайся, бо тут уже ходить смерть!

Тим часом Костандіс дістався до дому Козмасового батька, став посеред двору й приклав до спітнілих грудей руку.

— Пошли вам, боже, довгий вік! — вигукнув він мекаючим голосом — все своє життя він прожив серед кіз і овець, — пошли вам, боже, довгий вік! Доброго здоров'ячка, жіночки; ви, здається, снідаєте — то смачного вам!

— Заходь, Костандісе! Ласкаво просимо! — мовила мати. — Заходь до господи, сідай і випий з нами чарку... Що нового в селі?

— Вмирає капітан Сіфакас, твій тесть, кіро Хрісуло, порятунку для нього вже немає. Сам дідько і той не допоможе! — сказав Костандіс.

Почувши внизу голоси, Козмас спустився із своєї кімнати вниз. Костандіс з цікавістю оглянув його з ніг до голови.

— Це ти будеш перший онук старого Сіфакаса чи, може, я помиляюся?

І витяг шию, щоб краще роздивитись на нього. Потім підвівся і поторкав його, виконуючи наказ старого Сіфакаса.

— Я, — відповів Козмас.

— Ну, то слухай: дід твій наказує тобі прийти до нього, але тільки швидко. Швидко, кажу тобі, інакше не застанеш його живим. Він стільки років чекав тебе і, перш ніж віддати душу архангелові, наказав мені: «Візьми з собою мула, щоб онук не йшов пішки. Я, каже, тримав у руках сокиру, син мій рушницю, а тепер я довідався, що онук тримає перо. Отож пішки він не зможе йти». Мул чекає на тебе коло корчми, ходім!

Козмас побіг до митрополита. Той був дуже збентежений.

— Щойно отримав відповідь від твого дядька, ослячої голови, — мовив він. — Переказав, що не здається і щоб ми не втручалися у його справи... Нехай бог благословить тебе — іди й знайди його. Скажи, що Крітові через нього загрожує небезпека. Переконай цього упертюха. Зроби все, що можеш, сину мій, це конче потрібно.

— Я зроблю все, що зможу, ваша превелебність.

Коли Козмас і Костандіс вибралися за мури фортеці й пірнули в оливкові гаї та виноградники, — Козмас попереду, верхи на мулі, а за ним Костандіс пішки, з гирлигою на плечі, — уже вечоріло. Довкола розкинувся жовто-пурпуровий, мов тигряча шкура, краєвид; позаду, освітлений променями сонця, здіймався засніжений Псілорітіс, спокійний, поважний, як старий дід; попереду височіли ласіфйотські гори; навколо розстилися свіжовиорані лани, коричневі, чорні. Подекуди виднілися самотні кипариси...

Нарешті Козмас і Костандіс побачили в долині село. З Африки подув теплий вітерець, і море збрижилось.

Двері в оселі капітана Сіфакаса були розчинені навстіж — навідати старого, який уже стільки днів боровся із смертю, приходили односельчани. Його невістки й онуки тим часом лічили глечики з олією, з вином, овеці й баранячі шкури на бантинах, бурдюки з бринзою і сиром і вголос підраховували, скільки припадає на кожного. Вони ділили майно старого Сіфакаса ще за його життя.

Дід розсердився.

— Винесіть мене на подвір'я, щоб я не чув вашого крику!

Невістки й онуки підняли ліжко з дідом і винесли на подвір'я.

— Покладіть мене на землю під лимонним деревом, — наказав він. — І принесіть палицю. Я хочу померти, відчуваючи під собою землю, торкаючись її. Та підніміть трохи мені голову, аби я міг бачити, що діється навколо!

Йому підмостили під голову ще одну подушку, поклали поруч палицю й поставили чашку з водою на випадок, якщо він захоче пити.

— А тепер залиште мене самого! — гримнув він. — І покличте Трасакі!

Дід глянув довкола — на подвір'я, на стайні, на давильню, на колодязь, на два кипариси, втягнув у себе повітря, в якому змішався запах лимонного листя й гною, і задоволено погладив широку бороду.

Жінки тим часом понакривали на подвір'ї столи, винесли печеню й закуски, розставили

глички з вином і мідні чашки. Старий Сіфакас стежив за їхніми рухами.

— А де ж капітани? — нарешті запитав він.

— Ідуть, діду, ось вони!

Дід насилу повернув обважнілу голову. Мандакас, Кацірмас і вчитель у сукняних шароварах, в чорних черевиках, в збитих набакир фесках ішли подвір'ям, спотикаючись на кожному кроці.

Посідавши, вони налили собі в чашки вина. Учитель зняв з плеча дзвінку ліру й поставив на коліна; відтак узяв із столу шматок м'яса, щоб трохи підкріпитись перед тим, як ударити по струнах.

Тієї ж хвилини у воротях з'явився Козмас. Перед ним на ліжку, під лимонним деревом, лежав дід, а троє капітанів сиділи за столом, і кожен тримав у руці по шматку м'яса. Він озирнувся довкола. Дід помітив його, зсунув брови, щоб краще роздивитися на нього.

— Хто ж це там такий стоїть у вузьких штанцях?

— Твій онук, діду.

Козмас підійшов ближче.

— Який же це?

— Син капітана Костароса, твого першого сина.

— Он воно що! Ну, то підходь ближче, — сказав дід і простяг йому своє ручисько. — Підійди, я поблагословлю тебе... Де ж ти блукав стільки років? Чого шукав у тій Європі? І що знайшов? Ех, якби в мене було хоч трохи часу розпитати про все тебе! Та в моїй лампадці вигоріла вже вся олива, темрява от-от насунеться на мене!

Козмас підійшов ближче і нахилився, щоб дід поблагословив його. Старий Сіфакас поклав йому на голову свої руки.

— Кажуть, що ти пишеш. Скажи мені, що ж ти пишеш? Певно, книги й вірші, як тобі не сором? Ти що, хочеш докотитися до того, що й Кріарас, стати віршомазом, ходити по селах і старцювати?

Козмас почервонів. А й справді, що він писав? Усі поети в світі видалися йому раптом жалюгідними й нікчемними.

Дід пильно дивився на нього своїми маленькими проникливими очима й оцінював: чи вартий він доброго слова, чи нічого не вартий, і дивувався, звідки в його роду міг узятися такий писака.

— Одружений? — спитав дід нарешті.

— Так.

— І, кажуть, з єврейкою?

— Так, — potwierдив Козмас і нерішуче глянув на діда.

— Зрештою, це не має значення! Вони теж люди, усіх нас один бог сотворив! Ти вчинив правильно: вона припала тобі до серця, і ти побрався з нею. Зробив, як

справжній мужчина! Аби тільки вона була порядна господиня, добра дружина тобі, вродлива жінка і щоб народжувала хлопчиків — це все, що можна вимагати від жінки!

— Вона вихрестилася, діду. В неї добра душа, вона тобі сподобається.

— А тіло на ній є, скажи мені? Самої тільки душі мало. Щоб прийнялося насіння, потрібен ґрунт. Ви давно побралися?

— Років два, либонь.

— А діти є?

— Ні, ще нема...

— Зволікаєте, зволікаєте! Я хочу, щоб у мене були правнуки міцні, як сталь! Скажи їй, щоб народила справжніх крітян!

— Вона вже вагітна, діду... Сподіваємося сина...

— Благословляю його. Дайте йому ім'я Сіфакас, чуєш? А тепер відійди! Заграй нам, учителю! — звернувся він до вчителя і заплющив очі.

Небо спохмурніло, почав накрапати дощ. Кілька краплин, великих, прохолодних, упали на щоки, на заплющені повіки й густі дідові вуса.

Вчитель узяв смичок, притиснув ліру до грудей, весь злився з нею і провів смичком по струнах. Смичок застрибав, затанцював на них, і темний двір сповнився сміхом, немов на шкільне подвір'я вибігли на перерву діти й почали одне за одним ганятися, гратись і сміятися... Немов у густому листі сріблястої тополі прокинулися пташки: їх розбудило сонячне проміння, і вони, сп'янівши від нього, застрибали з гілки на гілку, защебетали...

Дід слухав і відчував, як його тіло поволі втрачає вагу, повільно піднімається вгору, пливе над лимонним деревом, над кипарисами, легке, як хмарка. Він не пам'ятав, щоб іще коли-небудь почував себе так легко й радісно, хіба що уві сні. Уві сні і ще давно-давно, коли він повернувся з війни, — саме була неділя, — викупався, змив із себе кров, надяг чисту білизну, пішов до церкви й причастився... Тоді він теж відчував себе легким, ефірним, як хмарка...

Та поступово голос ліри змінився. Він почав гніватися, дзвіночки голосно задзеленчали, мов на шиї в дресированого сокола, який кидається з-під хмари на здобич. Смичок стрибав по струнах, які несамоовито почали кричати. Капітани труснули головами, згадали молодість, битви, крики помираючих, плач жінок, іржання коней, що звелися дибки, закривавлені, без вершників.

— Або поверни мені мою молодість, або перестань грати, вчителю! — хотів крикнути капітан Мандакас, та вчитель знову змінив мелодію — ліра притихла, немов заспокоїлась, перейшла на м'якші тони;

капітани нашорошили вуха і слухали, усміхаючись...

Учитель грав з натхненням, смичок у його руці злітав, мов шабля, і ранив груди ліри, і з її ран вихоплювалися пристрасні, жалісливі голоси. Постать учителя розтанула, його ніхто вже не бачив, ліра неначе перетворилася на людську істоту, стояла під лимонним деревом і плакала. Ні, не плакала, а кликала, вабила...

Широка усмішка лягла на губи старого Сіфакаса. Його невагоме тіло піднімалося все вище над лимонним деревом, воно почало втрачати свою матеріальність, розсіюватись, наче хмаринка, щоб потім упасти на землю дощем, напоїти її...

«Оце і є смерть, — подумав дід, — оце і є рай; я вхожу до раю, уже зайшов, добридень, господи!!!»

О другій годині онуки підняли на плечі домовину з небіжчиком і вийшли за ворота. Спершу обійшли свій куток, щоб дід попрощався з ним, потім усі сільські вулички; зупинялись на кожному перехресті, з вікон висувались дівчата й посипали діда базиліком та майораном.

Діда проводили усім селом; ішли повільно, щоб дід устиг з усіма попрощатися. І раптом, коли процесія вийшла за околицю, небеса розверзлися, мов із відра, линув дощ, ударила гроза.

Селяни радо загомоніли: вони вже кілька місяців чекали дощу, боячись за долю майбутнього врожаю. І ось, слава тобі господи, з неба полилася вода, і вони підвели вгору засмаглі обличчя й, наче спрагла земля, жадібно ловили життєдайну вологу.

— Дід розсіюється дощем і знову повертається до нас, — прошепотів літній селянин.

Нарешті процесія дійшла до кладовища. Двоє дужих онуків засукали рукави й заходились копати могилу; земля була червоною, масною, пересипана устричними черепашками, немов на місці цих гір було колись морське дно. А дощ не переставав. Діда повільно опустили в могилу, кожен кинув на нього жменю землі, відтак усі майже бігцем подались до оселі покійного, щоб швиденько сісти за стіл і з'їсти чорного барана, якого Сіфакас залишив на свої поминки, випити вина за упокій його душі.

На столі на великій таці парував баран, якого щойно вийняли з печі. Він лежав на спині, розчепіривши ноги, з головою, з рогами, як живий; селяни жадібно накинулись на нього. Онуки принесли кілька глечиків вина, й почалися веселі поминки. Випили по склянці, потім по другій, весело загомоніли. Усіх звеселяло не тільки вино, а й рясний дощ, що напував спраглу землю, те, що смерть цього разу обминула їх, забрала тільки старого Сіфакаса, нехай господь

прийме його душу! І селяни пили, їли, розважались. Сільський співак Ставрұльос, забувшись, де він, затягнув пісню, та сусіди вчасно затулили йому рота. А піп, щоб якось зам'яти це, сполоснув рот вином і почав співати заупокійних псалмів.

Козмас устав з-за столу й одвів убік тітку Катерину.

— Тітко Катерино, я сьогодні йду до дядька в гори. Може, ти хочеш щось переказати йому, попросити?

Тітка зітхнула.

— Що його просити, сину! Коли вже він забрав щось собі в голову, то хоч би й світ завалився, а він свого допне! Нехай буде воля божа!

— Навіть сина не пожаліє, тітко Катерино?

— Пожаліє... одного його тільки й любить на цьому світі... пожаліє... проте рішення свого не змінить — зробить те, що задумав. Нема чого сподіватися жалю від людини, яка сама себе не жаліє.

Вона витерла очі й більше не сказала ні слова.

Козмас підійшов до Харідімоса, який саме наминав баранячу нирку.

— Харідімосе, ти, либонь, вже наївся і напився, і разом з усіма пом'янув діда. А тепер уставай — треба йти.

Старий наймит сумно зітхнув.

— Але ж надворі справжній потоп, — відповів він, — я носа власного не бачу!

— Ходімо! — владно звелів Козмас. — Треба!

Непевно ступаючи, старий Харідімос невеличким потайним ліхтариком освітлював звивисту стежку, що зміїлася вгору. Хміль у нього ще не розвіявся, він кілька разів падав, засоромлено підводився і йшов далі.

— Кляте вино! — бурмотів він. — Чортів напій!

Козмас поспішав, він хотів дістатися до табору капітана Міхаліса ще затемна, щоб його не помітили турки з долини. Дощ не вщухав, навколо вигравали дзюркотливі струмочки води. Небо раз по раз панახала голуба блискавка, грім перекочувався від одного схилу до іншого, потоки каламутної води, зливаючись в один великий потік, бігли в долину.

— Якщо ти віруєш у бога, хазяїне, то скажи мені, що робиться там, у тому світі, звідки ти повернувся? Чи європейці такі ж люди, як і ми, чи м'о скидаються на чортів? — запитав Харідімос.

Та Козмас не мав ніякісного бажання починати розмову. Він мовчки йшов у темряві і не хотів гаяти час на порожню балаканину. Якось дивна свіжість охопила його тіло, душу, він спокійно мокнув під дощем,

разом із спраглою землею радів потокам води, що ринули з неба.

На Криті почалася зима. Увесь острів мкнув під дощем. Немов співчуваючи людському горю, дощ гасив грецькі села й монастирі, які підпалили нізами, гасив він і турецькі села, підпалені християнами. Турки і християни повертались до руїн своїх домівок, намагалися знайти хоч який-небудь притулок і помалу розпочати будівництво нової хатини.

Кріт так і не визволився з ярма. У печерах і монастирях знову збиралися капітани, щоб вирішити, як діяти далі, по кілька разів перечитували послання митрополита, кляли Грецію, кидали погрозові погляди на небо, стискували кулаки, та кінець кінцем покірно схиляли голови, ховали кинджали в піхви, закопували зброю і поверталися до своєї роботи.

Похмурі, мовчазні городяни відчиняли крамниці, в полі селяни орали, сіяли... Важке колесо щоденних буднів знову закрутилося. Спустився з гір і капітан Поліксінгіс у пов'язаній чорним крепом фесці; поставив свічку перед капітаном міста, святим Миною, хвилину постояв перед його іконою, в думці дорікаючи йому, потім пішов відчиняти свою крамницю. Сівши якнайдалі від входу, щоб нікого не бачити і щоб його теж ніхто не бачив, він замовив наргіле, палив і дивився на все байдужими очима.

«Не треба було слухати ні Греції, ні митрополита, — думав він. — Правильно вчинив капітан Міхаліс, Вепр! Мені теж треба було лишитися там, нагорі, й загинути, — навіщо воно мені таке життя?»

А Козмас тим часом мовчки піднімався все вище на гору...

Харідімос раптом зупинився — він не міг більше мовчати.

— Куди ти так квапишся, хазяїне? Хочеш побачити капітана Міхаліса? Та нехай йому грець! Краще було б, щоб ти його взагалі не бачив; але якщо вже тобі так кортить, то не треба поспішати. Позавчора дід послав мене переказати йому, що вмирає і просить його прийти попрощатися з ним. Та він тільки люто глянув на мене й нічого не сказав. Я з переляку схопився за щелепу, боячись, щоб вона часом не відпала!

— Не турбуйся, Харідімосе, він мій дядько, в мені тече така сама кров, як у нього, я не боюся його, — відповів Козмас.

Козмасові не хотілося розмовляти. Він думав не тільки про діда, про давність свого роду-дерева, коріння якого глибоко сягало в землю Криту — його цікавила також одна із сукуватих гілок цього дерева — капітан Міхаліс, що, можливо, тримав у своїх руках долю всього острова! З усіх капітанів тільки він один не погоджувався скласти зброю, поставити свій підпис

під указом про покору й відновлення спокою на Криті... Який диявол вселився в нього?

— Через нього загинув монастир господи Ісуса Христа, — сказав Козмасові митрополит, — отож він хоче тепер змити із себе ганьбу й не здається; можливо, хоче навіть загинути, спокутувавши в такий спосіб свою провину.

— А може, цього вимагають інтереси Криту? — спитав Козмас.

Митрополит мовчав; він щось обмірковував і зволікав з відповіддю.

— Нехай господь простить мене, але мені здається, що в твоєму дядькові сидить диявол, який нічого спільного не має з Критом, — прошепотів він нарешті.

— У нього є якась таємниця, пов'язана з капітаном Поліксінгісом і якоюсь турецькою, — сказав дядько Тітірос.

— Він позаздрив монастирю Аркаді й вирішив будь-що-будь злетіти в повітря, щоб і про нього складали пісні, — мовив карлик Харілаос.

«Можливо, кожен з них має рацію», — думав Козмас, деручись угору й раз по раз сковзаючись на мокрому камінні. Що він скаже дядькові? Як умовить його підкоритися наказові паші й піти звідси, куди очі світять, разом із зброєю та прапором?..

Коли Козмас входив до табору капітана Міхаліса, що був розташований на схилі високої гори, вже світало. Харідімос зупинився.

— Іди, хазяїне, сам, — сказав він, — а коли зробиш свою справу, гукнеш мене, додому підемо разом. Я не хочу зустрічатися з твоїм дядьком, пробач мені!

Тієї ночі капітан Міхаліс стояв на варті й ні на хвилину не склепив очей. Тільки-но почало світати, він узяв бінокль і обвів поглядом усі турецькі пости. Нізами посувались угору помалу — щодня піднімалися на кілька метрів і укріплювалися. Вони не поспішали: в християн майже не залишилося вже свинцю і пороху — це видно було з того, як рідко вони стріляють, — хліба теж було обмаль; їх оточили з усіх боків і нікого не пропускали до них; тільки зрідка вночі, якоюсь потаємною гірською стежкою до табору міг прослизнути той, хто добре знав місцевість.

Паша раз по раз посилав до капітана Міхаліса посланців, щоб він скорився. В інтересах Туреччини, — так переказали йому із Стамбула, — всі заколотники мають скоритися, а не загинути: тільки так Кріт добровільно надягне на себе ярмо, а європейцям буде перепинено на острів дорогу. Ще вчора ввечері паша послав до капітана Міхаліса нового гінця: «Попереджую тебе востаннє; здайся по-доброму завтра до полудня і йди собі, куди хочеш, я тебе не

чіпатиму. Інакше нарікатимеш потім на себе!»

Цілу ніч капітан Міхаліс зважував, який обрати шлях, не для себе, звичайно, — для себе він уже давно обрав його, а для товаришів. Порятунку не було, і він не хотів брати на душу їхню загибель; нехай кожен вирішує, як йому краще. Тому вчора ввечері він ознайомив їх з посланням паші, щоб вони добре все обміркували і на світанку дали відповідь.

Ніхто з повстанців не склепив очей; і як тільки перше сонячне проміння освітило гору, вони прийшли до капітана. Невмивані, неголені, обідрані, вони посідали навколо капітана Міхаліса й чекали, поки він заговорить перший. Але той, опустивши очі, чекав, коли вгамується його серце, щоб спокійно заговорити з товаришами по зброї. Думки про Кріт, Трасакі, про черкеску, про монастир Ісуса Христа одна за одною зникли у нього в голові.

На якусь мить обличчя його пожвавішало; він глянув на товаришів, що сиділи кружком, потім униз, на турків... «Свобода або смерть! — подумав він і похитав головою. — Свобода або смерть... Бідолашні крітяни! Свобода і смерть! Ось що треба написати на своєму прапорі, це справжній прапор кожного борця! Свобода і смерть! Свобода і смерть!»

Він повернувся до товаришів і, спокійно дивлячись на них, почав:

— Ви добре знаєте, що сказав нам той пес паша; ви дорослі люди, розумієте, що ми боремося за волю, отож кажіть, хто як вирішив. Свинцю і пороху в нас нема, хліба нема, надії нема, турків — ціле військо, нас — жменька. Хто з вас хоче піти геть, ми відпустимо його, нехай іде собі, тут немає ніякого сорому! Я не гніватимусь на нього, але сам звідси нікуди не піду. Оце і все, що я хотів вам сказати.

Якийсь час усі мовчали. Внизу загупали барабани, нізми лагодились до атаки.

— Кажіть, хто як вирішив! — повторив капітан Міхаліс. — Швидко!

Один із повстанців, худий, смуглявий, що тримав у руках стару рушницю, перев'язану мотузками, озвався перший:

— Ви всі мене добре знаєте; знаєте, що я ніколи не тремтів перед турком, отож не боюся, що ви назвете мене боягузом, і відверто висловлюю свою думку. Капітане, ми даремно накладемо головами, від цього не буде ніякої користі ні нам, ні християнству. Незабаром Кріт повстане знову, але ми вже не зможемо допомогти новому повстанню... Тому Крітові вигідніше, щоб ми не вмирили.

Капітан Міхаліс слухав, похнюпивши голову, і коли сухорлявий повсталець замовк, спитав:

— Ти скінчив, Яннаросе?

— Так.

— Твоя черга, Фурогатосе, — повернувся капітан Міхаліс до сусіди.

Фурогатос підкрутив вуса й відвернувся. Можна було подумати, що він не хоче зустрічатися з капітановим поглядом.

— Цілісіньку ніч два дияволи боролися в мені, — мовив нарешті він. Один казав: «Іди, бо порятунку нема»; а другий — «Лийся, бо порятунку немає». На світанку один із них переміг.

— Котрий, перший чи другий? — спитав капітан Міхаліс і вп'явся очима в Фурогатоса.

— Ти, капітане Міхаліс. Нехай буде проклята та хвилина, коли я зустрів тебе!

— Отже?

— Залишаюся!

Капітан Міхаліс повернувся до іншого повстанця:

— А ти, Каямбісе?

— Нещодавно я одружився, в мене є дружина, і я ще не натішився нею! Ось що болить мені!

— Ну? — підганяв його капітан Міхаліс. — Облиш жінок. Що ти скажеш?

— Нехай буде проклята та хвилина, коли я познайомився з тобою, капітане Міхаліс! Я пішов би, але мені соромно перед тобою. Залишаюся!

— А ти, Тодорісе? — звернувся капітан до свого небожа, який чистив рушницю. — Що скаже твоя безвуса милість?

Тодоріс розсердився і гнівно глянув на дядька:

— Ти гадаєш, що тільки в твоєї вусатої милості доволі мужності? Я залишаюся!

— І я! І я теж! — схопилися двоє чоловіків із сивими скронями.

Решта, чоловік двадцять, мовчали. Похнюпили голови й мовчали.

— У нас нема часу, сонце підбилося вже на два аршини над землею, — озвався капітан Міхаліс. — Кажіть: хочете йти геть? Якщо хочете, то йдіть собі з богом!

Красойоргіс нахилився до сусіда, щось шепнув йому на вухо, відтак підвівся і приклав до грудей руку.

— Простіть нас, брати, — мовив він придушеним голосом: — у нас незаміжні сестри, малолітні діти, а наша смерть не принесе вже ніякої користі. Ми підемо.

— Простіть нас, брати, — сказав Мастраспас. — Ми підемо.

— Щастя вам! — відповів капітан Міхаліс і встав. — Бог свідок, я на вас не гніваюся. Вклоніться від нас земному світові! Швидко спускайтеся вниз по одному, щоб вас часом не помітили!

— Простіть нам, а вам нехай бог простить! — сказали в один голос двадцять повстанців.

Капітан Міхаліс обернувся, глянув на кожного із шести повстанців, які залишилися разом з ним.

— Нас семеро. Цілком вистачить! Розум підказує нам, щоб ми теж пішли, але серце — спасибі богові, що він дав нам його! — не пускає. Ми нікуди не підемо. Помремо тут, ми — жертви Криту. Йому потрібні не тільки господарі, а й такі відчайдушні, як ми з вами. Саме відчайдушні й роблять його безсмертним!

Товариші зайняли свої місця, капітан Міхаліс став цілитися з-за скелі в турків. Раптом позаду зашурхотіло каміння. Капітан Міхаліс обернувся. Перед ним стояв незнайомий чоловік.

— Ти хто такий? Нагнись, а то тебе встрілять турки! Ти хто? Нагнись, кажу тобі!

— Твій небіж Козмас, капітане!

Капітан насупив брови; він зрозумів, яким вітром принесло його сюди.

— Що ж, дуже радий, — сказав він сухо. — Тільки не треба було сюди пертися. Нам ще тільки тебе тут не вистачало!

— Ти маєш рацію, капітане Міхаліс! Мене справді тут не вистачало. Я теж мужчина і, до того ж, твій небіж!

— Мужчина той, хто б'ється. Лягай поруч і кажи, чого прийшов! Тільки швидко, бо нема часу! — Він обернувся до товаришів. — Приготуватися, хлопці! Набийте рушниці, я дам знак!

Внизу, на схилі гори, почулися голоси турків. Козмас крізь щілину в скелі побачив тьму-тьменну червоних фесок.

— Кажи швидше, хто прислав тебе? — повторив капітан Міхаліс, вп'явшись очима в турків.

— Кріт! — відповів Козмас.

Капітан Міхаліс спалахнув.

— Облиш гучні слова, вчителю! Кажи ясно! І не повторюй, що тебе прислав Кріт, чуєш?

Козмас дивився на нього й мовчав. Він переконався, що в його дядька вперта голова і нема чого тут сидіти й принижуватись перед ним. Дядько вирішив залишитися тут, і навіть сам бог тепер не відмовить його від цього.

— Ну, що ти від мене хочеш? — знову спитав капітан Міхаліс, не обертаючись.

— Нічого! — різко відповів Козмас.

— Прийшов побачити свого дядька? — ущипливо спитав капітан Міхаліс. — Я тобі за це вельми вдячний!

— Так, я прийшов побачити свого дядька і сказати, що помер його батько, царство йому небесне!

Капітан Міхаліс перехрестився.

— Царство йому небесне! — повторив він. — Добрий був вояка, не марно прожив своє життя і тепер пішов на заслуже-

ний відпочинок... Ну, іди собі з богом, бо ми зараз почнемо воювати!

— Ти нічого не хочеш переказати?

— Кажу тобі, йди вже!..

— Жінці, синові...

Жили на чолі в капітана Міхаліса здулися, в очах потьмяніло. Він закрив небожеві рота і вигукнув:

— В ім'я бога, брати, свобода або смерть!

Прицілившись, він вистрілив, і луна покоїлась від гори до гори.

В ту ж мить засвітили турецькі кулі й з косогору гримнула гармата.

— Ой! — нестямно скрикнув хтось із повстанців.

Усі обернулися.

Із скелі скотився Каямбіс і скорчився біля капітанових ніг. Він розтулив рота, намагаючись щось сказати, та з горла у нього ринула кров.

Внизу озвалися сурми, прокотилися воювничі вигуки нізамів, дєрвіші з зеленим прапором пророка рушили вгору.

— Бийте їх, хлопці! — крикнув Тодоріс. — Бийте собак!

Та тупіт ворожих ніг дедалі наближався.

Капітан Міхаліс кинувся до Каямбіса, щоб перев'язати його, і спіткнувся об Козмаса, який лежав поруч.

— Ти ще тут, учителю? Геть звідси, тут тобі нема чого робити!

Та Козмас навіть не ворухнувся; весь у пилюці, закривавлений, він дослухався до поклику свого запального серця. В ньому прокинулася батькова, дідова відвага, відвага хороброго воїна...

Капітан Міхаліс квалливо обмацував Каямбіса, шукаючи рану; очі пораненого на мить пожвавішали, але тут же оскляніли й, закотившись, застигли. Капітан обережно поклав Каямбіса на землю.

— Згадайте Аркаді, брати! — крикнув він. — Помремо всі, як справжні мужчини!

Дедалі виразніше чулося уривчасте ди-хання нізамів.

— Ми загинули! — скрикнув Фуругатос.

— Заткни пельку! — гримнув на нього Тодоріс.

Витерши обличчя ліктем, він побачив турків і пошпурив рушницю. — Тепер рушниці вже ні до чого, хлопці! Виймайте ножі!

І, вихопивши батьківський кинджал, кинувся на дєрвіша, що біг попереду своїх товаришів і в запалі вимахував у повітрі ятаганом; та добігти до дєрвіша він не встиг — упав навзнаки, прострелений ворожою кулею.

— Доброго здоров'я, хлопці! — почувся згори дужий голос. — Добридень, капітане Міхаліс!

Капітан Міхаліс обернувся.

— Це ти, Вендузосе? — Очі в нього радісно засяяли. — Таки повернувся?

— Я Вендузос, ото ж і поведжуся, як личить Вендузосам. Проби пробачення, капітане!

— Вибач мені, брате! Ставай поруч мене!

Вендузос стрибнув до капітана Міхаліса і ту ж мить упав мертвий — турецька куля влучила йому в голову.

З очей у капітана Міхаліса викотилося дві сльозини, він нахилився до вбитого й поцілував його в чоло. Обернувшись, він побачив, що Козмас ще досі тут.

— Тікай, поки ще можна! Ну, швидко!

— Я нікуди не піду!

І, підбігши до вбитого Каямбіса, схопив його рушницю, набої, витяг з-за пояса ніж.

Капітан Міхаліс сторопило дивився на нього.

— Не підеш?

— Не піду!

Капітан Міхаліс раптом усе зрозумів, обличчя його засяяло, і він обняв Козмаса.

— Отепер я бачу, що ти мій небіж! — вигукнув він. — Значить, ти теж жертвуєш собою? Слава Кріту!

По небу прокотився грім. Вітер ущух, хмари, що з самісінького ранку затягали небо, розсіялися. Почувся клекіт хижих птахів — вони летіли на поживу.

Фуругатос перехрестився, вихопив кинджал і, вигукнувши: «Свобода або смерть!» — відважно кинувся на турків. Його ту ж мить оточили п'ятеро чи шестеро здорованів, але він запекло відбивався; та за хвилину наспіли ще кілька турків, збили його з ніг, і якийсь дерев'яний, налігши коліном на груди, зарізав його, як барана.

Серце в капітана Міхаліса облилося кров'ю.

— Не смійте ніхто виходити з укріплення! — наказав він. — Добре цільтеся!

Та з повстанців у живих залишилося тільки двоє; заховавшись за скелі, вони старанно цілилися у ворогів.

Уклякнувши за виступом скелі, капітан Міхаліс спокійно цілювався кожному нізамові, що витикав голову, просто в лоб; одна ворожа куля розірвала йому щоку, друга вп'ялася в стегно; з ран текла кров, та болю він не відчував, тільки час від часу поглядав на небожа, що непорушно лежав поруч і стріляв.

— Я дуже радий за тебе, небоже! — казав він. — Мені здається, що воскрес твій батько, мій брат Костарос!

— Я теж радий, дядечку! — відповідав Козмас, пройнятий якимсь незрозумілим піднесенням.

Його важко було впізнати: ним опанувала дивна радість, він відчував, що на душі йому стало легко, спокійно, в нього було

таке враження, ніби він тільки зараз повернувся на батьківщину. Козмас ні про що не думав: він забув про всі свої клопоти, про матір, дружину, майбутнього сина, він пам'ятав тільки про давній свій обов'язок.

— Свобода або смерть! — ревів він, уп'явшись очима в турків. — Свобода або смерть!

Небо раптом потемніло, почав падати густий лапатий сніг.

— Ось де нам довелося зустрітись, капітане Міхаліс! — озвався раптом дужий голос, і з-за протилежної скелі висунулась голова муедзіна в зеленому тюрбані.

— Яка приємна зустріч, ходжа! — вигукнув капітан Міхаліс і вистрелив.

Куля влучила муедзінові в самісінький кадик. З рани бризнула кров; вона біла цівкою, наче вино з бурдюка, що несподівано розв'язався. Нізами кинулися вперед, схопили двох повстанців з посивілими скронями й зарізали їх. Потім поглянули на вершину гори й побачили там останніх двох нескорених.

— Вперед! Порізати цих гяурів! — загорлав турок із золотими галунами. З вигуками: «Аллах! Аллах!» нізами кинулися вгору.

— Не бійся, небоже! — повернувся капітан Міхаліс до Козмаса. — Порятунку все одно нема! Хай живе Кріт!

— Так, порятунку все одно нема, дядечку! Хай живе Кріт!

І, вихопивши кинджали, обидва кинулися на ворогів.

У розпалі бою дядька й небожа роз'єдали. Козмаса оточила купа нізамів; в повітрі заблискотіли ножі. Капітан Міхаліс обернувся і, побачивши, що небіж у небезпеці, кинувся йому на поміч. Він прорвав вороже кільце й поклав кількох нізамів.

— Тримайся, небоже! Я їду тобі на поміч!

Та капітан Міхаліс запізнився.

— Він їде тобі назустріч, капітане Міхаліс! — зареготавши, крикнув турок і кинув йому голову Козмаса.

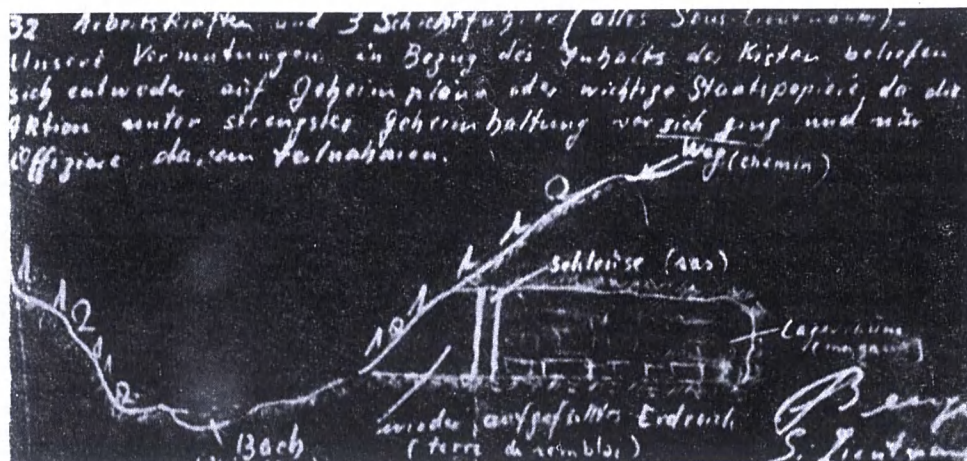
Капітан Міхаліс упіймав за чуприну відтату небожеву голову і підняв її високо, як прапор; на обличчі у нього з'явився якийсь дивний вираз. Важко сказати, чи то була гордість, рішуча впертість, презирство до смерті, чи, може, палка любов до рідного краю.

— Свобода або...

Та закінчити капітан Міхаліс не встиг; одна ворожа куля влучила йому в рот, друга в праву скроню; він упав навзнаки, і мозок його бризнув на каміння.

ШТЕХОВІЦЬКА

Доповідна записка «лейтенанта В» з відомостями про таємну шахту в горі Градіштіко.

ТАЄМНИЦЯ

Німецькі монополії і СС вивезли в роки другої світової війни з окупованих країн Європи майже на 90 мільярдів марок цінностей. На початку 1945 року в руках невеличкої купки нацистських бонз виявилися незліченні скарби. Було зроблено все можливе, щоб затаїти шляхи транспортування награбованого золота, валюти і зброї за кордон, замаскувати і приховати учасників цих операцій. Чимало нацистських тайників, створених в кінці другої світової війни, розмістилися на території Чехословаччини і Австрії, особливо в районі Бад-Аусзее, в серці так званої нацистської «альпійської фортеці». В наші дні пошуки замаскованих шахт і піднімання металевих ящиків з золотом, валютою та гестапівськими документами з дна гірських озер перетворилося на Заході на предмет інтриг та шпигунства, бізнесу та вбивств. Сьогодні ми хочемо розповісти читачам про історію тайника в Штеховіце поблизу Праги (Чехословаччина).

«11 лютого 1946 року загін воєнної поліції американської окупаційної армії в Німеччині перешов на територію Чехословаччини із завданням вивезти нацистський архів, що знаходився в штольнях на південь від Праги. Загону вдалося знайти документи, що проливали світло на підготовку другої світової війни нацистсь-

кою Німеччиною. Незважаючи на те, що американський загін ступив на територію Чехословаччини з перепустками, виданими чехословацькими офіційними представниками, уряд Чехословаччини заявив протест проти цієї акції. Уряд Сполучених Штатів Америки, віддавши розпорядження про повернення архівів, висловив глибокий

жаль з приводу того, що трапилося, президентові Бенешу».

Ця заява, опублікована держдепартаментом США 23 лютого 1946 року, була офіційним визнанням розбійницької операції, яка ніколи раніше не мала місця у відносинах між суверенними державами. Але що ж в дійсності сталося 1946 року?

2 лютого 1946 року майор Б. Дж. Уїлер, заступник помічника командуючого американськими окупаційними військами в Європі (USFET), підписав таємний наказ про склад групи офіцерів розвідки відділу Г-2 при штабі USFET, відряджених до Чехословаччини. Завдання групи було настільки делікатним, що навіть самому генералу Ейзенхауеру довелося звернутися за благословенням до Вашингтона. Благословення надійшло, і 10 лютого американський загін під командуванням капітана Стефена М. Річардса вирушив в район міста Штеховіце. Цій операції американської розвідки передували такі події:

13 жовтня 1945 року французьке посольство у Празі секретним листом чехословацькому міністерству закордонних справ сповістило, що колишній офіцер СС Гюнтер Ахенбах, який перебував у французькому таборі для військовополонених у Мюльхойзі (Західна Німеччина), начебто знає про існування на території Чехословаччини нацистського тайника з важливими документами і може показати, де він знаходиться.

Інших подробиць в листі французького посольства не було. На жаль, тодішній міністр внутрішніх справ Чехословаччини Карел Заваділ, усунений незабаром із своєї посади, не надав цьому повідомленню ніякого значення. Французам навіть не відповіли.

Через три місяці військовий ата-

Група капітана Річардса готується до операції.

Перша сторінка американської газети «Пітсбург прес» із статтею та знімками Л. Шаніро про «питеховіцьку операцію».

ше Франції в Чехословаччині, бригадний генерал Фліпо знову звернувся до чехословацького уряду. Тепер до листа додавалася не лише заява Ахенбаха, але й план розташування тайника в покинутих штольнях горба Градіштво, поблизу Штеховіце. План тайника був також складений колишнім офіцером СС, а на той час — в'язнем табору в Мюльхойзі. Прізвище його залишилося невідомим. Він підписав свою доповідну записку табірному начальству лише літерою «Б» і зазначив свій чин лейтенанта. А в цей час у Франкфурті-на-Майні капітан Річардс вже споряджав свою експедицію. До її складу ввійшов і Гюнтер Ахенбах!

10 лютого Річардс і його команда на чотирьох вантажних і одному легковому автомобілі, маючи перепустки, видані чехословацькою військовою місією в Західній Німеччині, перетнули кордон Чехословаччини. Прибувши ввечері до Праги, члени групи Річардса розташувалися в номерах готелю «Алькрон», заброньованих для них американським віце-консулом Кінгом Кіні.

Серед багатьох незвичайних подій, що супроводили «штеховіцьку аферу», впадає в очі таке: через кілька днів після експедиції Річардса про неї знав увесь світ. Журналістом, прикріпленим до групи, був Лайонель Шаніро, то-

Гюнтер Ахенбах у штольні.

дішній кореспондент американського прес-синдикату НАНА («Норт амерікен ньуспейперс еллајенс»). Саме його статті пролили вже в 1946 році світло на деякі подробиці, за його власним визначенням, «драматичної експедиції американських солдатів, які вивезли з-за залізної завіси нацистський архів на Захід». Шапіро розповідає, що загін Річардса прибув на місце призначення в понеділок 11 лютого і перебував там 38 годин. Дані про розташування тайника, переказані «лейтенантом Б» і Гюнтером Ахенбахом, повністю збіглися.

У штольнях поблизу Штеховіце було знайдено 32 ящики. 13 лютого о 4-й годині ранку «операція» закінчилася, а вантажні машини Річардса з гасмничим вмістом вирушили до Франкфурта-на-Майні. І лише тоді органи державної безпеки в Празі вдарили на сполох.

Та з самого початку слідство пішло невірним шляхом. Слідчі органи ввела в оману та обставина, що поблизу спустошеної шахти знайшли кілька печаток «імперського протектора» і уряду «імперського протекторату»¹. Виходячи з цього, празькі органи вважали, що «штеховіцький архів», викрадений американцями, складався із секретних документів вищих ор-

ганів «протекторату». Цю саму версію в кінці лютого ствердив і Л. Шапіро.

Ян Масарик, тодішній міністр закордонних справ, заявив американському послу Штейнгарту рішучий протест з приводу порушення суверенітету Чехословацької республіки. Посол, висловивши «глибокий жаль», заявив, що він нічого, буцімто, не знав про «штеховіцьку операцію». Лише після найрішучіших протестів Чехословаччини, держдепартамент США повідомив про повернення архівів. До Праги вони прибули 2 березня. У ящиках дійсно виявилися документи «уряду протекторату».

Але вже тоді в пресі висловлювалися сумніви, чи дійсно спершу там були архівні папери. Адже ніхто, крім членів групи Річардса і їх франкфуртського начальства, не бачив вмісту ящиків, вивезених із Штеховіце. І, нарешті, чи зважилися б американські власті йти на серйозний дипломатичний інцидент через якісь ящики «протекторської» макулатури? Що ж все-таки було в штольнях поблизу Штеховіце?

Недавно чехословацькі журналісти Марія Коцікова і Карел Беран спробували відтворити події тих днів. Вони запевняють, що в ящиках, вивезених із Штеховіце, знаходилися зовсім не документи «імперського протектора» і «уряду протекторату», а щось інше.

Чехословацькі журналісти виходять з повідомлення найбільш обізнаної в цій справі людини, останнього «протектора» Чехії Карла Германа Франка. На судовому процесі у Празі, що відбувся навесні 1946 року, Франк, якому були пред'явлені деякі документи із «штеховіцького архіву», «повернутого» американцями, заявив, що йому нічого невідомо про штеховіцький архів. А папери, пред'явлені Франку на суді, були насправді з його архіву, який він взяв з собою, коли в перших числах травня 1945 року тікав з Праги на захід, назустріч американським військам, сподіваючись документами улестити переможців. На той час це свідчення Франка залишилося непоміченим.

На підставі цього чехословацькі журналісти пишуть, що нема необхідності наводити нові аргументи на доказ причетності документів, «повернутих» американцями, до архіву Франка. Печатки ж, знайдені поблизу штеховіцької шахти, були залишені групою Річардса навмисне, з метою спрямувати увагу чехословацьких органів на невірний шлях. Отже, є підстави вважати, що в штеховіцькій шахті таки були сховані не документи. На таку думку наводить в першу чергу сам характер шахти, де не було передбачено нічого для захисту її від води. Шахта будувалася лише з розрахунку, аби не завалилася стеля. На фотознімках добре видно, що штольня була затоплена водою і ящики явно промокли. На документах же, повернутих американцями, нема жодного сліду води чи вологи.

Відомо також, що ящики, добуті з шахти, були дуже важкі. Люди Річардса вантажили їх за допомогою лебідки, до того ж, під час погрузки обірвалося кілька тросів. Лайонель Шапіро зазначає в своїх статтях, що окремі ящики важили від 600 до 800 фунтів (270—360 кг). Марія Коцікова і Карел Беран провели дослід, заповнивши папером ящики такої ж величини. Вони важили близько 126 кілограмів. Вага у 270—360 кілограмів відповідає вазі вантажу із сталевих або інших металевих предметів без упаковки.

Настали довгі пошуки і порівняння. Чеські журналісти, зібрав-

¹ Уряд протекторату — маріонетковий чеський уряд, створений нацистами, який, фактично, не мав ніякої влади.

ши докупи всі факти, висунули таку версію таємниці Штеховіце:

1. Наприкінці квітня 1945 року Адольф Ейхман з награбованими ним цінностями перебував у Празі. «Скарби Ейхмана» склалися з 32 ящиків золота, дорогоцінностей та інших предметів, що важили, зрозуміло, більше за папір.

2. Востаннє Ейхмана бачили в Празі 22 квітня 1945 року. Роботи на будівництві штеховіцької шахти були закінчені в ніч з 22 на 23 квітня.

3. Штеховіцький гарнізон військ СС підтримував постійний зв'язок

з вищими нацистськими властями в Празі, Ейхман теж.

4. Про долю «скарбів Ейхмана» досі нічого невідомо.

5. Восени 1945 року, на підставі свідчень полонених офіцерів СС, що перебували в американських таборах, можна було дістати відомості про всі, навіть найсекретніші операції. В той час в американських таборах були як найближчі співробітники Ейхмана (і навіть сам Ейхман), так і есесівці з штеховіцького гарнізону.

Отже, є підстави гадати, що в шахті горба Градіштко знаходилася

ся хоча б частина цінностей, награбованих Ейхманом. Саме їх і вивезла команда Річардса.

Звичайно, це лише вірогідне припущення. Ніхто не почне стверджувати версію чеських журналістів, як остаточну. Вони й самі не наполягають на цьому. Проте реакція західної преси на статті Марії Коцікової та Карела Берана немов би підкріплює її. Найбільш дивно реагували на них ті читачі, котрих «штеховіцька операція» торкалася безпосередньо, тобто американські учасники цієї незрозумілої історії. Їх відповіддю на опубліковані в пресі матеріали було цілковите мовчання. І наче для того, щоб заплутати сліди, в газетах з'явилася маленька замітка про те, що колишній офіцер СС Вільгельм Хеттль, який живе тепер у Австрії і відомий як «спеціаліст» з нацистських тайників, у березні 1965 року почав пошуки «скарбів Ейхмана» в районі Бад-Аусзее (Австрія), в серці так званої «альпійської фортеці».

Так виглядає історія «штеховіцької операції». Поки доведено лише, що в ящиках з Градіштко не було документів «протекторату». А про те, що в них було в дійсності, людство рано чи пізно дізнається.

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ

Американська колона під командуванням генерала Кеніра у Празі. Вона привезла 2 березня 1946 року ящики з документами «протекторату».

ШЛЮБ НЕ КУПІВЛЯ.
Роберт Ногє з Марселя звернувся до суду з проханням розлучити його з молодю дружиною: через шість тижнів після шлюбу він зробив відкриття, що всі зуби у його дружини штучні. Суд відмовив Ногє на такій підставі: «Шлюб не договір про купівлю, коли можна висловити претензію щодо якості товару».

ЧЕМПІОН БАРАБАНЩИКІВ. Новий рекорд з барабанного бою встановив Міхель Гвінн з Гонулуду. Протягом вісімдесяти дев'яти годин лупцював він по барабану. Щасливого переможця одразу ж відвезли в лікарню.

ПРИМХИ ЕКСПОРТУ.
Це звучить як жарт, але Англія експортує пісок в Єгипет (пісок Сахари дуже мілкий і не годиться для гідротехнічних споруд); воду з озера Лохнесс до Сполучених Штатів (шотландці, що живуть в США, вживають цю воду в урочистих випадках) і старовинні меблі у французькому стилі до Франції.

НАЗВИ НА «А». З 295 кінотеатрів в Афінах 144 мають назви, що починаються літерою «А». Причина проста: репертуарні оголошення в газетах друкуються в алфавітному порядку, і всі власники хочуть, щоб їх кінотеатри стояли в списку першими.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НОВИЙ ЗАКОН. Власні штату Флоріда (США) видали спеціальний закон, що забороняє мавпам-шимпанзе водити автомобілі. Підстава: кілька місяців тому поліція затримала автомобіль якогось Білла Словєра, за факхом дресирувальника звірів. За кермом машини сидів молодий шимпанзе, якого Словєр саме навчав шоферського мистецтва. Оскільки до того випадку закон штату не забороняв мавпам водити машини, Словєра відпустили. Але прецедент врахували — і народився новий закон.

Краковська брама — одне з визначних місць Любліна.

Як не любити це місто!

Люблін — старовинний і новий, Люблін — колиска народної влади, Люблін — науковий центр, Люблін — промисловий...

Отже, коротко кажучи, Люблін — одне з найцікавіших польських міст.

18 років тому я вперше побував у цьому місті. І от я знову тут. Спочатку здивувало те, що на привокзальній площі майже нічого не змінилося. Ті самі будинки, той самий далеко не краший брук, дрібні крамнички...

А потім приголомшили різючі зміни. Повністю відбудоване Ста-

ре М'ясто — люблінська «старушка», ця справжня перлина європейської архітектури.

Вузькі вулички надзвичайно вражають своєю неповторністю. З-під Краківської брами, увічненої барочним шоломом, відкривається романтичний світ старовини. На першому плані «Чортова лапа» — одна з найчарівніших кав'ярень. Про неї переказують таку легенду. Жила собі колись в Любліні удовиця. І ось на неї подав позов якийсь багатій. Суд, звичайно, виніс вирок на користь багатія. І тоді вдова вигукнула

спересердя: «Краще б мене чорти судили». Наступної ночі перед її будинком зупинилась чорна карета, запряжена чорними кіньми. Жінку посадили в неї і повезли до багатія. Там відбувся другий суд. Цього разу справу виграла вдова. Наприкінці засідання голова суду із словами: «Хай буде так!» вдарив рукою по столу. Тієї ж миті пролунав страшенний гуркіт, кімната наповнилася димом. Коли він розвіявся, суддів вже не було, а на столі залишився чорний слід від долоні.

Кажуть, цей історичний стіл зберігався тут аж до другої світової війни.

Люблін засновано 810 року. Права міста він здобув у 1317 році від Владислава Локотка.

У XVII сторіччі Люблін стає одним з найкрасивіших міст Європи. Але потім починається його занепад. На кінець XVII століття місто, що нараховувало колись 40 тисяч жителів, мало заледве 12 тисяч.

З Любліном пов'язуються імена багатьох видатних діячів Польщі. Тут бував поет Миколай Рей і вождь повстанців Тадеуш Кос-

Куточок старого Любліна.

тюшко, письменник Болеслав Прус. Тут розпочинав свою революційну діяльність Болеслав Берут.

Великого відгону у місті набула революція 1905 року. 5 листопада 1918 року тут виникла Рада робітничих і селянських депутатів. А під час останньої війни Люблін був столицею найбільшого партизанського воеводства.

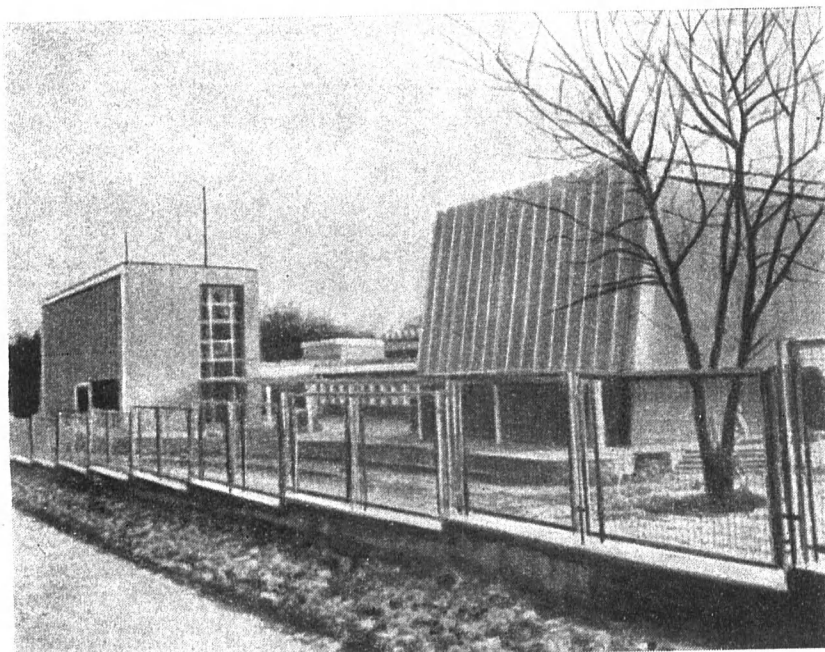
Влітку 1944 року прийшла свобода. З Хелма до Любліна переїхав Польський комітет національного визволення. Тут містилася резиденція Крайової Ради Народової, що вийшла з підпілля. Люблін стає на деякий час столицею Польщі.

До війни Люблін був адміністративним центром відсталого сільськогосподарського району. Тепер тут завод-гігант, що виробляє вантажні автомашини, 5 вищих учбових закладів.

В місті широко розгорнулося будівництво. На полях, де ще кілька років тому росла городина, вимальовуються стрункі силуети високих будинків. Сміливо запроектована артерія — Алея імені ПКНВ¹ справляє надзвичайно приємне враження. Привертають увагу оригінальні форми будов університету імені Марії Складовської-Кюрі.

Кожне місто має начебто свій клімат, свій аромат. Атмосферу Любліна створюють не лише контрасти. Її насамперед створюють люди. А вони тут милі і безпосередні, гостинні і щирі. Щоб це не звучало так банально, хочеться навести одну історію. Не так

¹ ПКНВ — Польський комітет національного визволення.

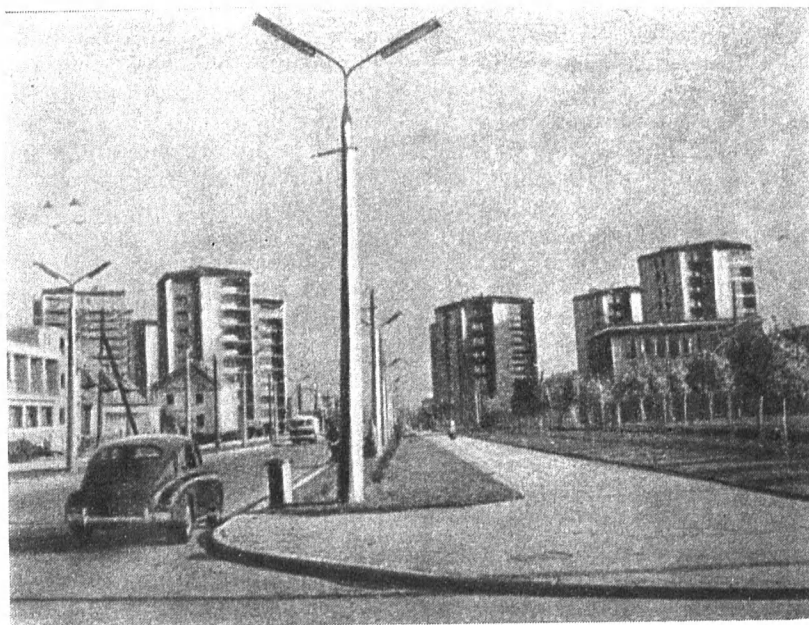

Будинок радіо. Таких будов сучасної архітектури багато в місті.

давно до Любліна з-за кордону приїхала відома актриса, що не була тут 20 років. Коли вона прийшла у кафе, до неї підійшов кельнер і спитав:

— Для вас, як завжди, два некрутих яйця і чашку кави без вершків?

Ну, подумайте самі, як можна не любити таке місто?

Алея імені ПКНВ. У цих будинках тисячі люблінських сімей одержали нові квартири з усіма вигодами.

ФЕРНАН ЛЕЖЕ

ПРО МИСТЕЦТВО

Надія Леже. Портрет Фернана Леже. 1955.

Фернан Леже (1881-1955), один з найвидатніших прогресивних художників ХХ сторіччя, був надзвичайно жвавою широкою людиною; він охоче говорив про живопис, любив ділитися своїми думками про мистецтво.

Наведені нижче висловлювання Ф. Леже взяті з різних досліджень про творчість художника.

Ф. Леже не був філософом. Його міркування не слід сприймати, як якусь узагальнюючу й послідовно продуману теоретичну концепцію. Цей уславлений французький митець був не стільки теоретик, скільки ентузіаст-практик, він шукав, розмірковував, мріяв, проєктував, помилявся, змінював і уточнював свої погляди, як правило, у безпосередньому зв'язку із своєю творчою працею в той чи інший період. Деякі його ідеї, безумовно, спірні, інші надто прямолінійні, але всі вони тісно пов'язані з прагненням, що пронизує всю діяльність, усі помисли Ф. Леже, — вивести мистецтво з музеїв і приватних колекцій, зробити його надбанням народу. Він хотів наповнити мистецтвом житлові будинки, заводи, дитячі садки, парки, пляжі — все, що оточує лю-

дину в житті. В багатьох мріях художника відчувається вплив ідей Великої Жовтневої революції, яка вже в 20-тих роках плідотно впливає на все світове прогресивне мистецтво. І це закономірно.

Активний антифашист Фернан Леже в 1945 році став комуністом.

Він був надзвичайно різнобічним художником. Крім живопису й найрізноманітніших галузей монументально-декоративного мистецтва, він захоплювався кіно, театром, книжковою графікою. Його творчість вплинула на мистецтво реклами, плаката, оздоблення вітрин. В 1934 році Ф. Леже разом з Д. Мюпрі зняв фільм «Механічний балет», в якому головними персонажами були речі: солом'яні брилі, пляшки тощо. Художник підкреслив дивовижну виразність речей в русі, в контрастах нескінченних динамічних ритмів. «Ейзенштейн бачив цей фільм, він був вражений і сказав мені, що фільм стане йому в пригоді», — згадував пізніше Леже. Художник оформив кілька театральних постановок, робив ескізи декорацій опер, балетів. В 1938 році Леже оформляв свято

робітничих профспілок на паризькому велодромі, а в 1948 році — приміщення, в якому відбувався Міжнародний жіночий конгрес у Парижі.

Фернан Леже приятелював з Маяковським, зустрічався з Вс. Вишневським, С. Ейзенштейном, І. Еренбургом.

В. Маяковський у своїх французьких щоденниках у 1923 р. писав:

«Леже... справив на мене найбільше і найприємніше враження. Кремезний вигляд справжнього художника-робітника, що вважає свою працю не божественним даром, а цікавим і потрібним ремеслом, рівним іншим ремеслам життя... В його ставленні до російської революції також відчувається відсутність естетизму, це робітничє ставлення. Радує, що він не хизується своїми досягненнями, великими і малими, не намагається художньо замилити вам очі своєю революційністю, а якось, відкинувши геть живопис, розпитує про революцію російську, про російське життя».

Нижче ми друкуємо ряд висловлювань Фернана Леже про образотворче і прикладне мистецтво.

ПРО РЕАЛІЗМ

Кожна епоха має свій реалізм. Один реалізм був у імпресіоністів, зовсім інший — у нас.

Подивіться: природа і вежі електропередач, — який контраст! Природа і метал! Однак вони пов'язані між собою і пластично живуть. Це пейзаж нашої епохи і для нас. Коли не було цих веж, він належав імпресіонізму. Переворот...

Новий реалізм знаходить себе і під лінзою наукового мікроскопа, і в астрономічних відкриттях, які щодня приносять нам нові форми, котрі можна використати і в кіно, і в наших картинах.

...Відкрито атомну енергію, винайдено реактивну авіацію — майбутнє не буде більше сірою світлотінню, але чимось свіжим, яскравим, піднесеним.

ПРО МОНУМЕНТАЛЬНО- ДЕКОРАТИВНИЙ ЖИВОПИС

Сучасна архітектура, злітаючи вгору площини, оптична реконструкція старої архітектури, яку пристосовують до епохи наукових і технічних відкриттів, чистий колір — усе це взаємопов'язане.

Із дискусій обміну думками з архітекторами виникла ідея, що деякі настанови щодо використання чистого кольору, які я здійснив між 1921 і 1925 роками, не входять у концепцію станкового живопису, але можуть бути використані для декоративного забарвлення архітектури. В 1925 році громадська реакція на проект «Французького посольства» і на павільйон «Нового Духу» була бурхлива й суперечлива, але це був перший сигнал до того, що так бурхливо розвивається тепер¹.

У 1925 році була здійсне-

на «революція білої стіни». До того — мережива, шифони, завіски, шпалери, та ще й які! — і враз... білі стіни.

Люди, які мали колекції картин, зустріли цю «революцію» схвально. Інші ж... якщо навіть вони й приймали зовнішні форми будівель, то абсолютно не хотіли жити серед суцільно білих стін. Казали, що такий аскетизм погано впливає на зір.

Білі стіни були, проте, надзвичайною революцією в архітектурі. Однак усі революції потребують часу...

Десь у той час я став зустрічатися з Корбюзье та іншими архітекторами. Ми подумали, що в інтер'єрі потрібні фарбовані стіни — голубі, жовті, наприклад, нейтральних тонів; ми гадали, що ці кольори розімкнуть «житловий прямокутник».

Якщо стіну пофарбувати, вона стає динамічною, здорово рухомою, «житловий прямокутник» трансформується.

Кімната, яку я називаю «житловим прямокутником», буде трансформуватися в «еластичний прямокутник». Світло-блакитна стіна

віддаляється, чорна наближається, жовта зникає. Руйнування стіни.

Можливості творчості тут уже невичерпні. Наприклад, чорне піаніно на тлі світло-жовтої стіни викликає зоровий шок, що послаблює відчуття масштабів.

При цій новій концепції асиметричне розміщення меблів може ще більше підкреслити виведення інтер'єра з мертвого застиглого стану, в якому неможлива ніяка гра фантазії... І знову тут виходить на перший план закон контрастів, якому я підпорядковую всю мою творчість, він буде керувати й тут... Новий закон!

Для екстер'єра, для фасаду житлового будинку проблема архітектури-живопису також цілком нова. Архітектурний об'єм може бути вагомий, може збільшитися чи зменшитися, в залежності від вибору кольору.

Він може взагалі бути невидимий, невагомий... завдяки колористичній оркестровці. Адже під час війни маскування показало, наприклад, дивні метаморфози в

Фернан Леже. Пейзаж. 1921.

¹ Проект приміщення «Французького посольства» арх. Р. Малла-Стівенса і павільйон «Нового Духу»! Корбюзье на виставці декоративного мистецтва 1925 р. у Парижі були декоровані спеціальними живописними панно Ф. Леже і Р. Делоне (Л. Ж.).

пристосуванні до навколишнього простору завдяки кольоровому камуфляжу. Я повторюю, гола стіна — це мертвий простір. Кольорова стіна — це живий простір. Трансформація стіни кольором стане настійною проблемою сучасної архітектури.

Але перш ніж запровадити цю реформу, необхідно було «звільнити» колір. Саме за це я вів боротьбу, починаючи з 1912 року, дати, коли я вперше знайшов чисті кольори, вписані у геометричні форми.

Старі заводи — брудні й похмурі, темні стіни. Новий завод — різнобарвний, веселий прозорий палац... Робітники і робітничі теж зміняться; вони стануть чистими, здоровими, веселими на самій роботі.

Повний переворот! Однак здійснення цього можливо лише при рішучих соціальних завоюваннях, при загальному розквіті економіки... Людина усвідомить свої масштаби, своє місце у всесвіті, своє земне призначення, вона не буде більше роботом, що механічно рухається серед машин.

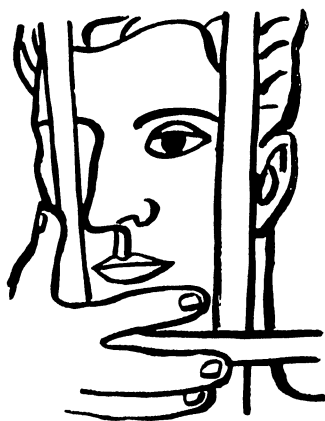
В деяких лікарнях уже почалися експерименти. Поліхромовані лікарні, лікування кольором — це захопило лікарів! Зелений і блакитний зали для нервових, жовтий і червоний для анемічних і пригнічених. Постають питання специфічного вибору кольорів та їх дозування¹.

Великі об'єми кольору на великому просторі... Настійно необхідно простежити за все зростаючим впливом простору і його звільненням у архітектурі майбутнього... Ідеалом стане будівництво великих монументальних будов для народу, в яких гармонійно зіллються три види мистецтв: архітектура, живопис і скульптура. Така монументальна будівля вже

давно не йде у мене з голови. Мені не хотілося б померти, не побачивши її здійсненою.

В майбутньому станковий живопис зазнаватиме все більшого впливу з боку синтезу цих трьох мистецтв.

Можна акомпанувати стіні, можна її руйнувати і можна створювати новий простір. Загалом настінний живопис служить для створення нового простору в житлових чи громадських будівлях. Я вважаю, що художники самі відчуватимуть дедалі більше бажання працювати на великих просторах. Станкова картина не задовольнятиме багатьох з

Фернан Леже. Апрі Мартен. 1952

них. Однак настінний живопис і живопис станковий — це дві зовсім відмінні галузі мистецтва. Єдину особистість художника, його стиль можна пізнати, звичайно, в обох галузях, але праця тут і там відмінна. Існують різниці між цими двома жанрами. Вони помиляються. Настінний живопис масштабний, він, так би мовити, не має меж, а станкова картина завжди лімітована певним простором, її можна пересунути, перевезти.

Мистецтво декоративного оформлення має одну мелодійну лінію, програмне ж мистецтво завжди має конт-

рапункт, дві теми, що протистоять одна одній.

Настінний живопис висуває проблему зв'язку з архітектурою. Техніка змінюється. Архітектор говорить мені: «Леже, я хочу, щоб ви зробили картину». Так, це замовлення, але ж архітектор сам обирає місце для настінної картини, визначає її місце в просторі, і праця сама собою стає колективною.

Дуже приємно працювати бригадою. Я не знав техніки мозаїки. Я вчився і радився з робітниками. Вони відкрили мені такі нюанси блакитного кольору — приголомшливо! І вони самі були щасливі допомогти мені у чомусь, щоб бути не лише виконавцями, але й учасниками створення картини. Вони мені телефонували час од часу: «Мсьє Леже, приходьте подивіться!» Вони знаходили то одне, то інше. Справді, завжди то було найкраще рішення. О, ці французькі робітники...

ПРО КЕРАМІКУ

Я почав обережно, беручи за вихідну точку мої станкові картини. А тепер тут ви-mальовується самостійне монументальне мистецтво як живопис, з усіма можливостями його використання і в екстер'єрі, і в інтер'єрі, і динамічно, і статично. Останнє моє досягнення на цьому шляху — «Крокуюча квітка». Я хотів би бачити мою «Крокуючу квітку» не в музеї, а в якомусь громадському місці — у парку, серед прекрасних нових будинків, які вбирають колір і дихання дерев. У мене є ідея створення високої поліхромованої скульптури з формами язиків полум'я, якими міг би гратися вітер.

І як би я хотів поставити її на березі моря, щоб діти могли бігати навколо неї.

¹ Якось Леже мав цілу дискусію-конференцію із студентами-медиками про благотворний вплив кольорового середовища на тих, що видужують. (Л. Я.)

Не монумент, який би лише споглядали, а необхідний, корисний у житті предмет, що водночас милує око. І, головне, ніякої охорони поряд.

ПРО ВІТРИНИ

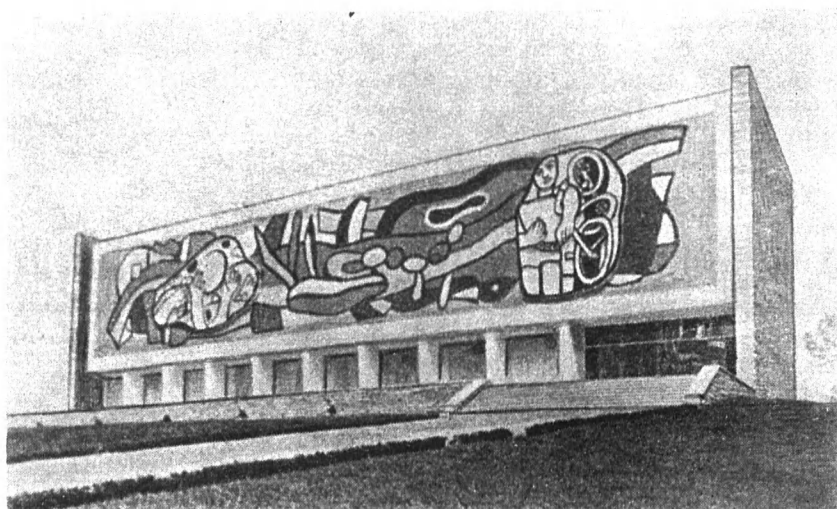
Мені кажуть: «Леже, це тобі сподобається. Це схоже на твої картини».

Вітрини — це предмети у просторі, вони рухливі, вони дійсно схожі на мої картини, написані десять років тому — «Об'єкти у просторі»¹. Багато разів, дивлячись на вітрини то там, то тут, я казав собі: люди це зрозуміли, Я довідався, до того ж, що двоє з моїх давніх учнів працювали в «Галері Лафайєт»².

Так само і з рекламами. Сам я їх не робив ніколи, але моя картина «Місто» (1919) задала тон. Вона надихнула людей. Художні критики писали, що «Місто» стало основою для визволення кольору в рекламі. Реклама повинна впадати в око, вона повинна грубо зупиня-

¹ Серія картин Леже під спільною назвою «Об'єкти у просторі», 2-а половина 30-х років. (Л. Ж.)

² «Галері Лафайєт» — фешенебельний універмаг в центрі Парижа (прим. ред.).

Фасад музею Фернана Леже в Біоте (Франція).

ти погляд на льоту, вона сама повинна нав'язуватись увазі людини, що простує вулицею, людини з усіма її турботами, з її поспіхом, з її неухважністю. Афіша — наче кольорове кіно, яке рухається, проходить, розриває екран, входить у повсякденне життя і яке не забувають. Через мої руки пройшло дуже багато учнів. З них вийшло лише п'ять—шість відомих сьогодні художників. Я часто сам себе запитую, що сталось з усіма іншими, з усіма тими дівчатами та

юнаками, котрі приходили працювати до мене. І якось один з моїх учнів сказав: «Ходімо, Леже, я вам покажу, що вони роблять». Ми поїхали на машині, і дуже довгий час мій колега мовчав. І враз: «Гляньте на цю рекламу. Її зробив А. А цю вітрину — З. Цю світлову декорацію виготовив У. Ви пам'ятаєте їх, вони хотіли бути художниками. І стали декораторами. Чуєте, Леже, на вулицях ви в себе вдома».

Публікація Л. ЖАДОВОЇ

3 ліричних поезій Рафаеля Альберті

Рафаель Альберті, Федеріко Гарсія Лорка, Антоніо Мачадо — імена, що знаменують другий «золотий вік» іспанської поезії.

Поезія Рафаеля Альберті ввібрала в себе багатства народної андалузської творчості, збагативши її своїми новаторськими соціальними, інтернаціональними мотивами. Іспанія періоду громадянської війни з інтербригадами, з багряними спалахами на обличчі землі і неба відображена в одній із книг бійця, комуніста, поета Рафаеля Альберті «Столиця слави». Ще в 1932 році Альберті з письменницею Марією Тересою Леон відвідали Радянський Союз. Повернувшись в Іспанію, вони заснують журнал «Онтубре» — «Жовтень», який проіснував, проте, тільки один рік. І хоч у творах Альберті того періоду і звучить туга за батьківщиною, вони словнені революційним змістом, драматизмом. В 1934 р. Рафаель Альберті був гостем Першого з'їзду радянських письменників.

Як невтомний борець за мир він бере участь у роботі Всесвітньої Ради Миру.

За видатні заслуги в справі збереження і зміцнення миру між народами Рафаелю Альберті присуджено Міжнародну Ленінську премію за 1964 рік.

Співець республіканської Іспанії, її боротьби, друг убитого фашистами великого поета Федеріко Гарсія Лорки, Рафаель Альберті один з незламних, мужніх співців братерської солідарності всіх чесних людей світу.

Четверте десятиріччя не гаснуть барви його поезій, під голубим небом Андалузії звучать його романсеро: «Моряк на суходолі», «Поет на вулиці», «Омріяна», «Столиця слави», «Між гвоздиною і шпагою», «Принмети дня», «Повернення живого минулого», «Весна народів».

Подружжя сподвижників Пасіонарії ми зустрічали на Міжнародному Шевченківському форумі.

Рафаель Альберті і Марія Тереса Леон були зачаровані київськими наштанами і Дніпром, а їхні полум'яні промови чарували всіх присутніх на святі Шевченківської весни.

— Не можу без хвилювання думати про цього борця з темрявою, бо в такому ж морозі живе і мій народ, — говорила Марія Леон.

І далі слова, звернені до молоді, до сучасного і майбутнього мистецтва та його творців:

— І ми повинні сказати сьогоднішній молоді, що не треба боятись новизни, бо сам Шевченко творчо змінював те, що чув од народних співців, він брав з кожної хвилини свого життя різні барви, наче його співвітчизник Дніпро, що тече, як поезія, невтомно і невпинно.

У цій добірці Рафаель Альберті виступає перед читачем, як тонкий, ніжний лірик.

Микола СИНГАЇВСЬКИЙ

ПОВЕРНЕННЯ ШКОЛЯРСЬКИХ ДНІВ

По зів'ялім суцвіттю жасмину,
по скошенім памороззю нічному цвіту,
у пам'ятний перший жовтневий ранок
я вернувся в далеке дитинство —
у срібну країну пісень-колисанок.

Хто ти, маленький привид,
так видимо схожий
з дитячою постаттю на світанку?
Ти бредеш по мостах
через річку до моря,
а в очах іще сні
запливають у сіті, як зорі.

Ти рукою гортаєш події і дати
і з журбою квартали напам'ять обходиш,
адже в кінці таких вулиць
сьогодні і завтра
той же печальний підручник тебе виглядає,
той же клас, твоя школа тебе пам'ятає.

Тільки там,
за вершиною піраміди,
за картинними колами земних півкуль —
виростає країна співучих зозуль,
арена під небом і буйність кориди.

І недільна прогулянка
до моря,
до лісу,
де сонце ранкове підпалить завісу,
де на бочках бездонних обручі золотяться
і в корабельні трюми
з гуркотом котяться.

На стіні розпросторене мертве море
барвисто цвіте островами і вабить.
Воно не чує, як справжнє море
голубим кулаком
у двері чиїсь барабанить.

І навіщо король на прадавній гравюрі,
що віддав королівство
за коня в доплату...
Там буремна ріка котить хвилі похмурі,
там і вітер,
і хмари не мають зладу.
Як невольник, прикутий ланцюгом до галери,
вільна парта
здається тобі такою милою...
і лягають рядки на білім папері,
і човни гойдаються під вітрилами білими.
Це в місяці жовтні мені уявилося,
у квітах-завітах,
у ранню годину,
в опалих пелюстках жасмину.

ПОВЕРНЕННЯ ЛЮБОВІ В ЛІТНЮ НІЧ

Торкаюсь, мов сліпий, тебе, Любове,
знаходжу і вчуваю в листі, в зорях
вологу всю — у сріблі повечірнім,
розгубленим у сутінках між трав,
всю в пахоцях чебрецю і магнолій.

Ти озиваєшся побіля мене.
Мій кожний нерв твоєю ніжністю обпалений.
Ти — як остання з вічності оселя,
в яку ще зможе серце повернутись.
Ти власного обвітреного тіла —
жива клітинка, трепетна й вогниста.

Любове,
ти вертаєшся до мене
в тривозі серця,

в повному осяянні...
Ти сіті моїх вен бунтуєш кров'ю
і в горлі перецвічуєш диханням.
А де ж слова?
Я не знаходжу слів
крізь оксамит глухої ночі-ненаситниці.
І крапля простору між нашими губами
замовкла,
запромінилась до зустрічі,
коли гвоздики поцілунків зацвітуть.

А їхні пахоці по берегах нечутно бродять,
обпалюють мені чоло і вії.
І знову очерети хтось тривожить:
то в ніч любові не засне ріка.

ПОВЕРНЕННЯ УБИТОГО ПОЕТА

Ти повернувся до мене старий і печальний
у фіалковій тиші весняного ранку.
Сірий попіл на скроні осів незвично,
і навіть нев'янучу бронзу оливків
помітно покряяли зморшки літ.
Наче ти надто рано з життям попрощався,
і прожив його день за днем по смерті.

Що хотів ти сказати, з'явившись неждано?
у строкатім костюмі, юнак ясночоллий,

а волосся,
обличчя і жовта краватка
у захваті вітру,
наче в давні студентські роки,
коли олеандри цвіли і тополі.

Я шукаю пояснень у дальніх мандрівках,
і за межами снів здогадатись не можу:
Певно, Ти і вважав,
що з'явитись повинен.

Ти насмів повернутись
із підземного царства,
де сплітаються ріки, дуби і коріння,
де, змішані глиною, —
твої рештки невітно сумують.

І все недомовлене ти сказав мені мовчки,
обійнявши по-дружньому, по-дитячому,
і підсунув стілець, не вагаючись,
сів поруч зі мною без церемоній.

Я твоє красномовне мовчання розгадував:
ми в житті не завжди один одного
розуміли,

а тепер ми єдині.
Ти пробач мене, друже!
Смерть зріднила нас так,
як життя не ріднило.
І якщо я на мить помиляюсь,
я певен: ти з'явишся знову,
Ти про все мені в снах розкажеш!

ПОВЕРНЕННЯ ЛЮБОВІ НА ПІЩАНИЙ БЕРЕГ

По двадцять літ сьогодні нам, Любове.
І наші босі тіні, переплівшись,
поволі бродять у садах духмяних,
де зелень схожа з голубінню моря.

Ти вся стоїш між тінями і світлом —
прозора сутін в сутінках вечірніх, —
коли по темних вулицях безжурно
гуляє з мріями замислений юнак.

Ти вся — моя. І ти зі мною
на прибережних дюнах піскових
загублені шукаєш косогори
і порослі тростинної когорту,
що відбиває наступи і стишує
піратські погляди морського вітру.

Я там з тобою, Любо.
З полум'я пісків
лечу у гомін хвиль, у радощі блакиті.
Дивлюсь, як серце моря вилітає,
на гострі гребні хвиль.

А потім, потім
в солонопінних бризках умирає.
А водорість на теплий берег нам
на спомин золотий вінки дарує.
Вклоняються нам зазубні фортець,
і білих птахів задимлені вітрила
у морі, наче зграї, нам тріпочуть.

Сьогодні нам, Любове, двадцять літ.

Переклав Микола СИНГАІВСЬКИЙ

Мудрість народна

ФІЛІППІНСЬКІ ЗАГАДКИ

Показати тобі він може,
але сам нічого не побачить.
[Палець].

Мертвий охороняє живих.
[Дерев'яний паркан].

Будинок невеличкий, та
галасливий.
[Дзвіниця].

На п'ятьох братів одна
подушка.
[Долоня].

ЗАГАДКИ НАРОДІВ С'ЕРРА-ЛЕОНЕ

Маю двох братів і двох
сестер, але я їх не бачу.
[Очі й вуха].

Дивитися на мене можна,
але спробуй доторкнутися!
[Вогонь].

ЗАГАДКИ АФРИКАНСЬКОГО НАРОДУ ЙОРУБА

Варений банан обійшов
увесь світ.
[Місяць].

Хоч вона має двісті оде-
жок, та йде на базар гола.
[Кукурудза].

Вона вогонь любить і сон-
це любить. А як скажуть:
«Йди купатися», — заплаче:
«Смерть моя прийшла!»
[Сіль].

Один листок, один корінь.
[Гриб].

Йй кажуть: «Купайся», —
вона купається. Йй кажуть:
«Досить!» — починає плака-
ти

[Губка, яку видушу-
ють після миття].

Хоч як би міцно її не
тримали, а дитина з її утроб-
и все одно втече од нас.
[Гвинтівка].

ТРИ ДОБИ В КАЇРІ

Звичайно, в кожному місті є певна кількість історичних пам'яток. Та Каїр в цьому відношенні стоїть поза всякою конкуренцією: навіть Рим не може йти з ним у порівняння. Історія—стародавня й нова, середньовічна й новітня—впадає в око буквально на кожному кроці. Вона і в отих руїнах, і в цій колоні, вона в непомітному камені, у сплесках нільських хвиль і в очах старого, що світяться віковичною мудрістю. Я вже не кажу про відомі пам'ятники і про музеї, яких тут безліч...

Якщо іноземець у Каїрі—явище звичайне, буденне, то Каїр для іноземця, який потрапляє сюди вперше,—місто, повне несподіванок. Передусім тому, що неможливо точно визначити для себе: де саме ти перебуваєш? Мій сусід по готелю, літній індієць, який вирушив у свою першу подорож до Європи, був цілком переконаний у тому, що цей континент розпочався в Каїрі. Європейцеві ж спершу здається, що він помилився і потрапив не в Африку, а в Азію. Насправді

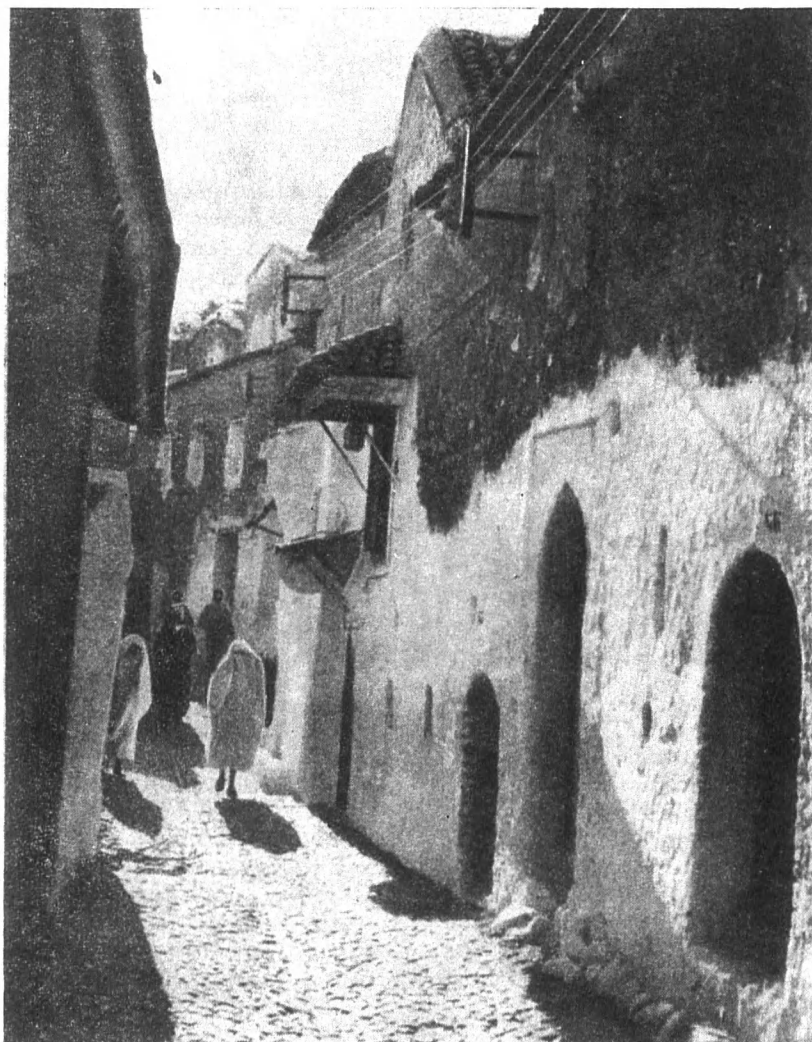
ж обидва ці враження правильні, бо в Каїрі зустрілися Захід і Схід. Звідси й усі несподіванки. Підеш ліворуч—потрапляєш в Азію з усіма її атрибутами, відомими ще з шкільної лави: мечетями, халатами, чалмами, базара-

ми. Підеш праворуч—і ти в Європі: бетон, скло, асфальт, потік автомобілів.

Я побував у каїрському Старому місті: кружляв його покрученими вуличками, проштовхувався крізь натовпи на базарних площах, ми-

Біля пірамід.

Такий вигляд має один з численних завулків міста.

лувався красою мечеті аль-Азхар; був я і в Новому місті, і в музеях і навіть біля пірамід.

Проте все це, так би мовити, офіційно-туристський бік мого каїрського візиту. А я зараз хочу розповісти про те, що не обов'язково було бачити і чого я взагалі бачити не хотів би.

Як відомо, Каїр — найбільше місто на африканському континенті: в ньому живуть понад три з половиною мільйони людей. Що означає ця цифра, добре відчуваєш на каїрських вулицях: штовханина тут не менша, ніж у часі пік в центрі Лондона. І ось що відразу впадає в око: в цьому натовпі дуже багато

цілком працездатних молодих людей, що явно не мають роботи. Вони вештаються по тротуарах або сидять групами чи поодиночі на лавах у парках, на порогах будинків, просто на землі. Їм нема куди поспішати.

Злидні породжують жебрацтво. Та справжніх, «класичних» жебраків у Каїрі порівняно не так уже й багато. Зате чимало людей, чия професія межує із старцюванням.

Це, насамперед, бродячі чистильники взуття й вуличні торговці.

Серед чистильників багато підлітків, а то й зовсім маленьких хлопчаків; слід зазначити, що працюють всі

вони віртуозно. Чудові фізіономісти, вони намічають собі клієнтів, дивлячись не на черевики перехожих, а на їхні обличчя, і, обравши жертву, переслідують її невідчепно. Від одного чистильника я тікав у новісіньких черевиках три квартали, але переміг все ж таки він.

Не менш, якщо не більш настирними є дрібні вуличні торговці. Від них також важко врятуватися, особливо поблизу базарів. Продають вони всілякі дрібнички: дешеві персні, кинджали у піхвах з гадючої шкіри, поштові марки, але здебільшого амулети, що формою своєю віддалено нагадують жуків скарабейів¹. «Візьміть, це принесе щастя!». «Щастя» коштує два-три піастри.

Проте і чистильники, і дрібні торговці просто ангели в порівнянні з дуже поширеним у Каїрі типом мисливця за грошима, так званими «вільними» гідами («вільними» — на одміну від службовців численних туристських контор).

Ви вирішили, скажімо, оглянути піраміди і, звичайно, думаєте, що найкраще буде зробити це самому: побути віч-на-віч з цими свідками сивої давнини, подихати пилом древності. Певна річ, ви вже підготувалися до цієї хвилюючої зустрічі за допомогою історичної літератури й доброго путівника.

Та не встигає ваша нога залишити автобусну сходинку і торкнутися священного піску пустелі, як ви потрапляєте в полон до «вільного» гіда. Він вам зовсім не потрібний, і ви на це відверто натякаєте, але гід іде поруч, тримаючи вас за рукав, він розпочав уже свою розповідь, і зупинити його неможливо. Тепер ви в його владі: даєте, за його порадою, подвійну платню білетерові, механічно блукаєте по руїнах і механічно слухаєте його базікання. Кожні дві хвилини на

¹ Жуки скарабейи вважалися в стародавньому Єгипті священними.

вас нападає погонич верблюдів, і хоч у вас немає ніякого бажання видряпуватися на спину двогорбого меланхоліка, гід умовляє зробити це, так само, як і сфотографуватися в його знайомого-фотографа на тлі голови сфінкса (адже без такого фото вас просто не пустять додому!).

Звичайно, все це грубі форми полювання на «перевантажених грошима іноземців». Є й інші, значно тонші.

Прогулюючись каїрською вулицею, раптом чуєш над вухом ввічливе: «Ви щось шукаєте, чи не можу я стати вам у пригоді?» Добре вдягнений молодий чоловік, люб'язно усміхнене обличчя. Ні, допомога не потрібна, запевняєте ви, але в ту ж мить, вам ставлять нове запитання: «Ви, часом, не швед?». Ви відповідаєте ствердно, і відразу виявляється, що молодий чоловік знайомий з багатьма вашими співвітчизниками, зокрема пілотами та стюардесами авіакомпанії, що всі вони — друзі його батька або брата. Може, ви завітаєте до його батька, який дуже любить шведів і є найгостиннішою людиною як у

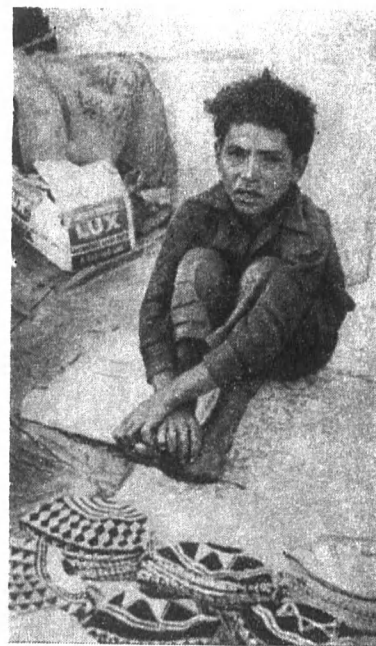
Мідник «вишиває» на металі дивні візерунки.

Каїрі, так і на всьому Арабському Сході? Його торговельна контора міститься зовсім недалеко. Чи бачили ви справжню єгипетську торговельну контору?

Дещо заінтриговані, ви йдете з молодим чоловіком і опиняєтесь у маленькій крамничці. Існують два види таких крамничок: парфумерні, де торгують справді дорогоцінними єгипетськими есенціями, та ювелірні, де також продають коштовні і оригінальні речі, виконані переважно у староегипетській манері. Ні, вас не примушують купувати якусь прикрасу, взагалі вас запросили не як покупця, а як дорогого гостя. Привітний хазяїн розпитує вас про вашу батьківщину, раз у раз пригадуючи імена своїх знайомих, пригощає доброю кавою. Нарешті починається головне: демонстрація рекомендаційних листів та книг. Під час перебування в Каїрі я встиг пройти крізь цей ритуал щонайменше п'ять разів.

І ви змушені читати ці листи (треба ж якось віддячити за гостинність), хоч, як правило, всі вони — або реклами, або повідомлення про виконання замовлень. Щоправда, мені пощастило, бо серед «рекомендацій» я знайшов одну, яка заслужувала на увагу. Якийсь сумлінний підприємець не полінувався сповістити відразу п'ятьма європейськими мовами, що «пан Ф. ель Г. — дуже привітна людина, він охоче покатає вас у своєму автомобілі і може добре познайомити з Каїром. Проте, якщо ви бажаєте щось купити, спочатку одвідайте інші крамниці й з'ясуйте, які там ціни, бо пан Ф. ель Г. — справжній шкурник». Попереджений у такий оригінальний спосіб, я вже стійко витримав фінал спектаклю — демонстрацію товарів та патетичну промову про «єдину щасливу нагоду у житті».

Звичайно, єгипетські пар-

Ну, як не купити в цього хлопчика тютюбейку!

фумери та ювеліри не відкрили нової ери в торговельній справі, але свіжий нюанс у цьому методі безперечно є. Чи ж не краще замість безголосої реклами пропонувати покупцеві приємну бесіду, чашку кави й прогулянку по місту в товаристві самого «боса» — хазяїна концерну? До речі, саме «концерну». Один з отих чемних молодих людей, що зупиняли мене на вулицях, доброзичливо пояснив мені, що супроводжує свого дорогоцінного гостя до батькової крамниці. А взагалі-то, мовляв, у нього є своя власна крамничка, у брата — своя, а отой парфумерний магазин належить чоловікові сестри.

«Нещодавно, — додав він, — все це належало батькові, але вийшов закон, який заборонив єгипетським ділкам володіти більш як одним підприємством чи торговельним закладом. Тим-то батько і поділився з нами».

Закон цей був спрямований передусім проти «великих босів», тих кількох сотень родин, що володіли

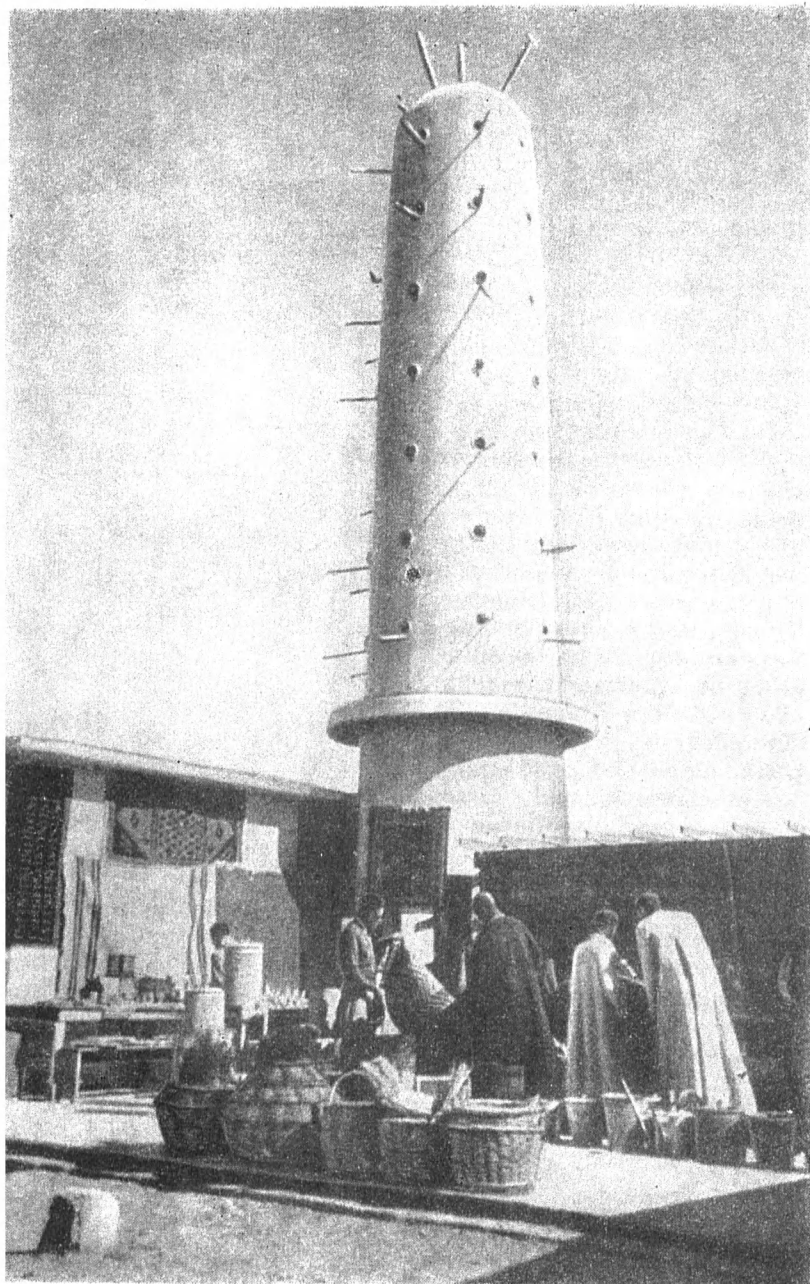
більшою частиною національних багатств країни і разом з королем експлуатували і гнобили єгипетський народ. Попервах після вигнання Фарука вони не постраждали. Більше того, успіх революції розв'язав руки національній буржуазії, відкрив перед нею нові можливості. Викликане революцією промислове піднесення посилює концентрацію капіталу в руках цієї купки.

Так було, доки червневий закон (1961 р.) не примусив магнатів «наздоганяти Фарука». Уряд наважився на дуже важливий крок: на повну або часткову націоналізацію численних промислових, торговельних та транспортних підприємств, всіх банків та страхових товариств. Закон обмежив права власників акцій та земельних магнатів. Акціонерним товариствам поставили за обов'язок відраховувати 25 процентів чистих прибутків на користь своїх робітників та службовців і скоротити робочий день (запровадити 42-годинний робочий тиждень) з тим, щоб збільшити кількість працюючих.

Таким чином становий хребет крупного капіталу було серйозно пошкоджено. А за кілька місяців стався другий нищівний удар: у жовтні уряд секвестрував майно 600 мільйонерів, 40 з них, політично небезпечних, опинилися за ґратами.

Після падіння мільйонерів нові обрії відкрилися перед єгиптянином-трудоарем.

Я не був на єгипетських заводах, проте я бачив безробітних на каїрських вулицях. Вони мріють про роботу. І це добре знає уряд. Керівні кола республіки розуміють, що єдиний спосіб вивести народ із злиднів полягає в індустріалізації країни. І в цьому напрямку робиться багато чого. З першого ж номера газети, купленої в Каїрі, я довідався, що виплавка чавуну на поки що

Голубник, подібного якому не знайдеш, мабуть, піде в світ.

єдиному в країні Хелуанському металургійному комбінаті зросла за рік з 420 до 550 тисяч тонн, що в області Асуан стали до ладу цукровий завод і фабрика по переробці тростини на папір, що завершується будівництво великого заводу фосфатних добрив.

А ось і ще одне свідоцтво. Американський студент-єгиптолог, який навчається у

Каїрському університеті і не дуже полюбить єгиптян за їх критичне ставлення до Заходу, похвалився переді мною своїм светром:

— Я купив його тут. І знаєте — це єгипетська продукція. Якихось п'ять років тому такі-от речі продавалися в Єгипті виключно з закордонними ярличками.

До відльоту залишалося ще з годину, і я пішов у бар.

Там не було нікого, за винятком сивоголового чоловіка, що сидів за стойкою. Я подумав, що він англієць, навіть якийсь англійський лорд, але виявилось, що передо мною — американець. Вибачившись за те, що він п'яний, американець назвав себе Уїлсоном.

— Ще віскі, — нетвердо вигукнув він, — для мене і для пана.

Потім, різким рухом перекинувши чарку, жалісно зітхнув і повернувся до мене:

— Ви любите Єгипет? — Він таки здорово встиг надудлитися, бо язик уже не слухався його. — А я ненавиджу! Так, ненавиджу! — Він навіть застогнав. — Я лише два місяці тут, не більш як два місяці, і з мене досить! Ви бачили Каїр? Бачили цю грязюку, жебрацтво,

злидні? Я ненавиджу Каїр! І головне — ніякої надії, що колись буде інакше! І ніхто їм не може допомогти, ніхто! Я теж не можу! І ви. Тож давайте вип'ємо!

Я відмовився. Бо ще відомий герой О'Генрі сказав: джентльмен не може пити з джентльменом, якщо не йме йому віри.

Переклад з німецької

Александр САКСТОН

Я С Н А
ПАВУТИНКА
В ТЕМРЯВІ

Роман

В 10—11 номерах журналу «Всесвіт» друкуватиметься роман відомого американського письменника Александра Сакстона «Ясна павутинка в темряві». Твір цей дає широку картину життя американського суспільства періоду другої світової війни. Герої роману — Саллі Каллела, Том О'Ріген, Джойс Аллен, Уолтер Стоун та ін. — проходять нелегкий шлях класової боротьби. Читач прощається з ними, твердо переконаний, що свого вони ще досягнуть. В романі розкрито й особисте життя американської робітничої молоді.

„МІСЦЕ ПОЕТА — НА ЛІНІЇ ВОГНЮ!“

На Кубі його називають «майором поезії», тобто першим, найстаршим серед поетів. Поряд з Ніколасом Гільєном, Мануель Наварро Луна — гордість і окраса літератур латиноамериканських країн. Його ім'я давно вже стало легендарним, а численні книжки не знають собі рівних за популярністю в народі. Понад тридцять років життя і діяльність поета нерозривно пов'язані з революційною боротьбою, з партійною роботою, і в перемозі кубинської революції — чимала частка його праці, його серця.

Нещодавно сімдесятидворічний патріарх кубинської літератури на чолі делегації Кубинського інституту дружби народів одвідав Радянський Союз.

Невисокий на зріст, худорлявий, з великою красивою головою Мануель Наварро Луна, або просто дон Мануель, як називають його друзі, з невтолимою жадібністю вдихався і вслухався у життя нашої країни. Він не хотів втратити марно жодної хвилини і, відмовляючись від такого необхідного у його віці перепочинку, залишав позаду навіть далеко молодших своїх супутників. За два чи три дні, проведені у Києві, дон Мануель побував на кількох підприємствах, у школах і музеях, вклонився могилі Невідомого солдата, одвідав Кобзарів заповідник у Каневі. Надзвичайно скромний і привітний, дон Мануель відмовився скористатися машиною, яку запропонували йому для поїздки в Канів, і поїхав туди автобусом разом з великою групою різномовних туристів.

Кілька годин тривала надзвичайно душевна і дружня розмова у Спілці письменників України. Дон Мануель зачарував усіх своїм ясным розумом, щирістю, світлою мудрістю.

Ховаючи під скельцями великих окулярів схвильований блиск очей, він говорив зовні спокійно, несподівано розважливо для кубинського темпераменту.

— Дорогі друзі! Тут, у Москві й Києві, ми знайшли немов продовження нашої вітчизни. Адже вона зовсім недалеко від вашої, вона поряд і, може навіть сказати, наші вітчизни — це одне ціле за своїми ідеями, за своїми мріями. Ось чому ми прийшли до вас, на землю Володимира Ілліча Леніна, як у свій рідний дім.

— У ці дні, — говорить далі поет, — ми як ніколи відчували близькість Тараса Шевченка. Він став для нас таким же рідним, як наш Хосе Марті. Ваш Кобзар належить нам так само, як Хосе Марті — вам. Вони обоє надихали нас на боротьбу.

Кубинський народ живе в умовах жорстокого ворожого оточення. Але це не лякає нас, бо з нами солідарна, нам допомагає наша велика посестра — Радянська країна.

Розповідаючи про роботу Асоціації письменників і митців Куби, віце-президентом якої він є, Мануель Наварро Луна говорить:

— Наша Асоціація перебуває в самому центрі ре-

волюційних подій і прагне бути тісно зв'язаною з народом, його боротьбою. Але нам слід ще чимало зробити, щоб наша організація стала загальнокубинською, а не виключно гаванською. Мистецька інтелігенція повинна зрозуміти, що успішно працювати можна лише згуртованими спільною метою.

Кілька років тому Фідель Кастро, виступаючи на установчому засіданні нашої Асоціації, сказав: творчі працівники можуть відображати у своїх творах те, що вони хочуть, і так, як вони сприймають дійсність. Але тільки не те, що може зашкодити революції. Однак дехто з митців невірно зрозумів ці справедливі слова. Вони твердили, наприклад, що, отже, можна пропагувати й порнографію, оскільки в цьому немає нічого контрреволюційного. Мені випало гостро дискутувати з одним таким «художником», доводячи йому, що розбещування, розкладання читача чи глядача — дія антиреволюційна. На щастя, кількість ревнителів подібної «творчої свободи» незначна.

На жаль, наші творчі працівники не завжди ще розуміють нинішній етап революції, не розуміють, що ми не маємо права робити того, що хоч найменшою мірою може послабити сили народу. Адже ми ті, хто мусить піднімати народ, підтримувати вогонь героїзму, який палає в народі, кров'ю свого серця жити це полум'я.

В людини немає нічого вищого й дорожчого, аніж честь і гідність своєї вітчизни й свого народу. І той, хто знехтує цю честь і гідність, тим самим зневажає і свою власну честь, честь всього суспільства.

Ми не можемо поділяти народи на малі й великі. Єдиний критерій — боротьба за мир і свободу. А якщо нам доведеться страждати за свою вітчизну, ми завжди згадуватимемо Тараса Шевченка і Хосе Марті. І тоді ми прийдемо не до смерті й руїн, а до життя й слави! Ми безсмертні, бо вміємо вмрати за батьківщину і народ!

— Перед нашим поглядом у лавах живих проходять безсмертні образи захисників вітчизни, — говорить далі Мануель Наварро Луна. — Жоден інший народ у світі не поніс таких жертв у другій світовій війні, як радянський народ. І як було б добре, коли б усі пам'ятали, що плодами перемоги, якими нині користується світ, ми завдячуємо саме цим незліченим священним жертвам!

Перемога радянського народу і його збройних сил над шалом фашизму належить усьому людству, яке ви визволило, і коли сьогодні народи, в тому числі й народи Сполучених Штатів, не стогнуть під ярмом гітлерівського варварства, то цим вони мають завдячувати радянському народові.

Л. КОПИЛЕНКО

Смерть Вели

Ще не проснулася вона, а чує
Ворожий голос: «Здавайся, Вело!»¹
І вибігла із сховища свого,
На дикій скелі стала,
Дивилась пильно...

З косою вітер бавився. Здавалось, ніби
скульптор

Тут виліпив її між деревами:
Струнка, стривожена стояла,
З револьвером в руці.

Ніде нікого... Помилилась.
Привидиться ж таке!
«Здавайся!» — чоловічий голос
Там, за дулистим буком, знов роздався.
«Здавайся!» — інший голос
З-за скелі долітає...

«Здавайся!» — крикнув третій
Над нею. І вона
Тут зрозуміла — оточили...
І русу голову ще вище підняла.
«Не здамся я живою в руки ваші.
Чому сховались? Де ви, боягузи?» —

За камінь кулю посила,
Із-за якого роздавався голос.
Від громолуння тріскалась гора.
Посипались кулі знов —
Дзижчать вони і зліва й справа,
Об скелю б'ються біля неї.
Над нею — сніг, вершини гострі,
Внизу, під нею — бачить — військо.

Кільце вже сходилось, все вужче...
Тікати нікуди із кручі...

І кинулась в нерівний бій
Із ворогами, що ховались.
Луна гірська змішалася з ясним,
Із кришталевим голосом дівочим.

«Ви зрадники, кати,
Для вас не прийде волі день жаданий,
О, ні!» — й стріляє.
В останній раз націлилась вона.
«Вам смерть, прокляті, не мені!»
...До рота дуло...

Востаннє котиться луна,
І стало тихо...
У світі надійшла
Хвилина щонайтихша.

Валили валом
Тепер солдати, що раніш боялись.
Багнети гострії
Пронизували жертву.
Роздягнена лежить на скелі, строга.
На грудях білих юнки-недотроги
Блудливі погляди недолюдків...
Лежить, немов жива.
Рука звисає ліва в білу прірву,
Правиця ж стиснута в міцний кулак...

Це було третього травня
Сорок четвертого року.

З болгарської переклав Олекса ЮЩЕНКО

¹ Вела Пеева (1924—1944 р.) — героїня болгарського народу. Загинула в нерівному бою з фашистами. Була поранена в бою з загonom жандармів. Але пробилась з оточення і жила в печері. Через місяць зрадник-лісник вислідив її. Оточена фашистами, Вела останню кулю пустила собі.

Після вибуху фашистської бомби у Бетховенському палаці.

сліді 20-річного фашистського лихоліття в Італії. Про нього дедалі частіше і зухваліше нагадує неофашистська нечисть, що раз у раз виповзає на вулиці італійських міст, кидає бомби в приміщення компартії, підпалює редакції демократичних газет, руйнує пам'ятники борцям Опору, зриває антифашистські вистави і демонстрацію антифашистських фільмів, вдирається в університетські аудиторії і розправляє з прогресивними професорами, одне слово, поводить себе як колишні «сквадристи» Муссоліні. Тільки тепер неофашисти замість чорних сорочок «сквадристів» носять зелені сорочки і куртки з сріблястими гудзиками на манір італійських моряків минулого сторіччя.

Подібно до своїх «сквадристських» попередників, зеленосорочечники обмінюються римським вітанням і славлять Муссоліні, який «повернув Італії велич світодержавної римської імперії». А де в чому зеленосорочечники навіть перевершують «сквадристів». Вони не обмежуються погромними вихватками проти демократичних організацій, а поширюють свою збройну активність також і на правлячу верхівку Італії. Одного дня клубки диму огорнули Бетховенський палац у центрі Рима, де міститься керівництво християнсько-демокра-

ЗЕЛЕНОСОРОЧЕЧНИКИ

Біблійний Самсон побив осяччою щелепою силу-силенну філістимлян. А нині мертвий Муссоліні загрожує знищити власною щелепою чимало автомашин...

Йдеться звичайно не про самого покійного дуче, а про його величезний скульптурний портрет. Як відомо, за час свого панування Муссоліні встиг так захарастити Італію пам'ятниками своїй персоні, мармуровими емблемами і афоризмами, що ще й досі не вдалося повністю позбутися того монументального паскудства. Ще й тепер на римській площі Форо Італіко можна прочитати вирізьблені в камінні фашистські запо-

віді. А над автострадою Фламініа й понині височить вирізьблений на скелі Фурло гранітний профіль дуче. Муссоліні дуже пишався своїм підборіддям, яке здавалося йому ультравольовим і сугубо імператорським. Придворний скульптор — автор портрета на скелі Фурло не поскупився і приділив квадратнобеагемотському підборіддю дуче аж цілих шість метрів граніту! Тепер це зображення вивітрилося, потріскалося і загрожує обрушитися на автомашини, що мчать автострадою Фламініа.

Та гранітне підборіддя і мармурові сентенції дуче — не єдині

тичної партії, цього станового хребта італійської реакції. Фашистська бомба мала на меті активізувати реакційний запал цієї партії монополії і церкви. А невдовзі вибух потряс й стіни Ватиканської обителі — то була неофашистська бомбова «критика» деяких спроб нинішнього ватиканського керівництва модернізувати замшлуду і окостенілу в середньовіччі католицьку церкву. Навіть «святий престол» здається зеленосорочечникам неблагонадійним!

Та незважаючи на тотожність лозунгів, емблем, програм і бандитських методів, між італійським

фашистським оригіналом і його неофашистською копією є значна різниця. Соціальною базою фашизму було міщанство, осатаніле від ненависті до революції і страху перед робітничим класом. А в сучасній Італії, що вийшла з гори Опору, зовсім інша соціальна обстановка. Нині легальна неофашистська партія — «італійський соціальний рух», або, як її скорочено звуть італійці, «міссіні» — збирає на виборах загалом 5 процентів голосів — вдсятеро менше за ліві партії!

Зеленосорочечники — це жалюгідна купка зайдиголів, що складається з «золотої молоді», з синків «патриціїв» і поміщиків, із завсідників нічних клубів і барів. Усі банди фашистських погромників — група «антикомуністичної дії», група «оновлення», група «нової республіки» та інші банди налічують разом щось близько тисячі членів. Кожна група має свого кандидата на роль «дуче». Одним з таких кандидатів є Романо Фассіо, небіж найбільшого генуезького судовласника Ернесто Фассіо. Він і був організатором вибуху в Бетховенському палаці. Цікава деталь — саме в Генуї, у цій столиці Опору, тепер улаштувався під захистом мільярдера Ернесто Фассіо штаб неофашистських головорізів.

Зеленосорочечники не раз відчували на своїй спині важку руку генуезьких докерів і міланських металістів. Вони не забувають про той урок, що його дали робітники у відповідь на фашистські вилазки у дні правління кабінету Тамброні. Тому вони вповзають із своїх щілин вночі, як таргани, підкладають динаміт або кидають бомби з розкішних автомобілів. А адень вони хизуються в зелених сорочках і виблискують срібними гудзиками,

залишаючись геть далі від робітничих кварталів і заводів, і поближче до ресторанів і барів на центральних площах. У Генуї вони демонстративно прогулюються після нічних вилазок на площі Феррарі, між кафе Капурро і управлінням поліції. У Римі вони вештаються по Віа Венето — вулиці розкішних магазинів. У Турині їх можна побачити на площі Кастелло, у Мілані — на площі Галереї. Їх опорними пунктами є найдорожчі ресторани. Їх ангелами-охоронцями є шикарні кокоти, які засвідчують в поліції та судах непричетність фашистських тарганів до терористичних актів, забезпечуючи їм потрібне алібі.

Дуже вражає явна розбіжність між розмахом фашистських провокацій і мізерністю фашистських кадрів. Але зухвалість неофашистських бандитів пояснюється передусім їх безкарністю. Вони мають не менш покровителів у державному апараті Італії, ніж куклукскланівці у США і гітлерівські душогуби в боннській державі. Характерний приклад: один з найлютіших фашистських катів Алессандро Карозі, який власноручно вбив 63 антифашисти, відрізував вуха своїм жертвам, служив у гестапо під час гітлерівської окупації Італії — після краху фашизму безтурботно жив у Римі мало не двадцять років. А його колега Натале Грассо з таким самим послужним списком, заочно засуджений до 30 років каторги, не менш безтурботно жив до останніх днів у Турині. Їх зеленосорочечній зміні навіть не доводиться вдаватися до конспірації і змінювати свої адреси. Неофашистські бандити або «залишаються нерозшуканими», або відбуваються сміховинними карами «за порушення громадського спокою», наче вони шпурляють не бомби, а новорічні петарди чи конфетти. Тільки тепер, після вибухів у Бетховенському палаці і у Ватікані, власті забили на сполох і заарештували групу зеленосорочечників на чолі з Романо Фассіо. Та ці молодики впевнені, що не затриматься довго за ґратами.

Головними покровителями і опікунами зеленосорочечників є італійські монополії, які не шкодують грошей на утримання своєї неофашистської гвардії. Саме на гроші монополій видається погромна фашистська література, фабрикуються фашистські фільми і фашистські бомби. Трудова Італія добре знає, що тільки тоді, коли зникне всевладдя Фассіо-старших, зникне бандитизм Фассіо-молодших. Тому вона дедалі рішучіше бореться за Італію, вільну і від монополістичних дядечок, і від їх неофашистських небожів.

ПСИХОПАТИ ЗА КЕРМОМ. У місті Детройті (США) лікарі перевірили нещодавно стан здоров'я десяти тисяч осіб, що мають права водіїв автомобілів. Яке ж було здивування медиків, коли вони пересвідчилися, що сто водіїв з числа перевірених — це душевнохворі люди, а ще вісімсот п'ятдесят — «розумово відсталі», тобто недоумкуваті! І кожен з них щодня водить машину на середній швидкості 100 кілометрів на годину!

«СОЛОДКА І РМА». Близько трьохсот поважних громадян англійського міста Бірмінгема отримали поштові листівки, зміст яких насторожив жіночу половину міста. В листівках було сказано: «Коханий! Незабаром я приїду в Бірмінгем і пробуду там кілька тижнів. Ми побачимося, правда ж? З любов'ю — твоя Ірма». Як виявилось, ці листівки були рекламним трюком групи власників кінотеатрів, які в такий оригінальний спосіб рекламували фільм «Солодка Ірма».

СЛІПУЧА ЗЕЛЕНА УСМІШКА. Одна з косметичних фірм в Японії випустила лак для зубів 25 різних кольорів. Мода на фарбування зубів — а японки колись фарбували їх у чорний колір, коли виходили заміж, — відроджується тепер в Японії в дещо змінній формі. Жінки лакують зуби й нігті під колір сукні.

НАЙКРАЩА МАШИНА. Лише три секунди на обмірковування мали кілька шведських жінок, які брали участь у телевізійному конкурсі. Їх запитали, яка машина найкорисніша в хатньому господарстві. Першу премію одержала Брітта Елкунд. Вона відповіла: «Мій чоловік».

Фашистський верховод —
Фассіо-молодший

С. ГРОНДА

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

„КОРНЮКОПІЯ“

СИЛА ЗВичКИ. Вісім років відсидів за ґратами Джеймс Дентон з міста Рено (США) за спробу пограбувати банк. Нарешті його випустили на волю. Та не минуло й кількох годин, як на руках безталанного бандита знов забряжчали наручники. Дентон напав на той самий банк, і той самий касир викликав поліцію, непомітно подавши сигнал тривоги...

ЦЕРКВА НА КОЛЕСАХ. «Якщо віруючий не йде до церкви, то церква повинна йти до віруючого», — такий висновок зробили, очевидно, керівники однієї з релігійних сект у США, які найняли залізничний вагон і переобладнали його під молитвню. Вагон курсуватиме на лінії Вашингтон — Нью-Йорк. «Якщо виникнуть фінансові труднощі, то ми завжди зможемо перепродати вагон іншій секті», — заявили проповідники перед першим рейсом.

«АМЕРИКАНСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО». Власті штату Вісконсін (США) відмовили у пенсії Білу Стентону, бо він не міг довести документально своє американське громадянство. Зараз Стентону 113 років, і вже 108 років він живе в Сполучених Штатах.

ЛИХО ВІД ГРОШЕЙ. Двадцятирічний студент Макдональд з Арізони (США) одержав спадщину в 120 мільйонів доларів і через кілька місяців після того заподіяв собі смерть. Він написав в прощальному листі, що ці мільйони позбавили його справжніх друзів. «Ніхто не цікавився мною, всіх цікавили лише мої гроші!»

Такого міста з дивною назвою «Корнюкопія», тобто «Ріг достатку», не існує в дійсності. Воно поки що зведено з пап'є-маше. Всі його будинки розбираються і складаються знову щовесни і щосені. Автомобілі в Корнюкопії роблять з легких пластмас. Пройшовши чотири тисячі миль, вони стають непридатними. Власники, що повертають свої старі машини в один із зазначених святкових днів — Новий рік, великдень, День незалежності, День праці — одержують винагороду в розмірі ста доларів за кожен автомобіль. Спеціальна додаткова оплата видається тим родинам, які в ці дні повертають одночасно чотири і більше автомобілів.

Чверть всіх підприємств Корнюкопії розташована за містом, на краю високої скелі. Їх конвейєри рухаються у двох напрямках — в напрямку міста і до провалля — в залежності від попиту населення на певні товари. Коли попит на той чи інший вид продукції знижується — стрічка конвейєра прямує до провалля, куди скидають різноманітні, вже непотрібні товари. А в день воєнно-морського флоту військовий корабель навантажують лишками пілососів, кондитерських виробів, одягу. Цей корабель виводять у відкрите море і разом з товарами затоплюють. У такий спосіб тут уникають перенасичення ринків.

В серці Корнюкопії розташований гігантський розмірів торговельний центр з електронним керуванням, що нагадує собою казкове місто. Населення провадить тут значну частину дня, роблячи необхідні покупки. В цьому раю надшвидкісного збуту товарів зовсім не чути звичного клацання електричних кас. Покупці штовхають перед собою візки з придбаними товарами, радо показуючи автомат-контролерові свої довічні електронні кредитні картки, навіть кожна дитина має тут свою власну кредитну картку, що видається їй при народженні.

На території торговельного центру Корнюкопії зручно розташовані сховища, де можна залишити

застарілі товари, придбані при попередніх відвідинах. У ювелірній секції весело оздоблений плакат закликає: «Кидайте свій старий годинник сюди».

Чи ж є ця Корнюкопія лише самим маренням, чи, може, вона стане прототипом Міста Майбутнього?

Американська статистика твердить, що зараз середній житель США споживає у два рази більше товарів, ніж перед другою світовою війною, що близько двох п'ятих всіх речей, якими він володіє, не є предметами першої необхідності. Але та ж статистика не може приховати того факту, що мільйони американських родин погано харчуються, бідно вдягаються і позбавлені нормальних житлових умов.

«Споживання повинно постійно зростати!» — закликають експерти. Вони попереджають, що у найближче десятиріччя середній американець повинен купувати товарів на 10 процентів більше, бо у протилежному разі занепаде економіка США.

Зменшення попиту, що стало особливо помітним наприкінці 1950-х років, примусило багатьох промисловців замислитися. Звичайно, зменшення попиту не новина для США. Та, як виявилось, цього разу воно було найжорстокішим з усіх трьох післявоєнних спадів. Численні фірми почали скорочувати виробництво. Безробіття стало великим лихом.

Впровадження автоматизації за останні три роки зробило безробітними один мільйон робітників, зайнятих у промисловості, і примусило їх шукати місця в сфері обслуговування. В той же час припускається, що до 1970 року в США виробництво на душу населення збільшиться приблизно на 40 процентів, а 1 мільйон нових робітників буде щороку звертатися до біржі праці. Проблема трудовлаштування їх буде найскладнішим завданням. Економіка Сполучених Штатів цілком залежить від змоги споживачів та держави витрачати щороку більше грошей, ніж в попередні. Деякі

економісти твердять, що коли населення США стане неспроможним збільшувати щорічне споживання на 4 проценти, знову виникне катастрофічне зменшення попиту. І, як наслідок цього, постійне збільшення запасів непроданих товарів, котрі через 10 років мають зрости вчетверо.

* * *

Експерти вважають, що у споживачів слід виховувати бажання купувати більше, ніж це могло б здатися розумним. Так, наприклад, власники панчішних фабрик почали випускати панчохи різних кольорів, знадливо засобами реклами переконуючи жінок, що вони повинні добирати панчохи у тон одягу чи окремим його аксесуарам. Представник однієї косметичної фірми визнав, що його підприємство домоглося успіху завдяки тому, що навчило жінок добирати лак для нігтів відповідно до настрою чи певного випадку. Це примусило жінок купувати більше лаку.

Компанії, що займаються виробництвом окулярів, теж поставили за мету продавати більше різних оправ. Один з представників цієї галузі дав таке пояснення: «Ми хочемо, щоб люди мали декілька пар окулярів, не лише про запас, а й відповідно до стилю. Є жінки, які купують нову пару окулярів до кожного нового туалету. Чоловіки, що не хочуть одставати від моди, також мають по декілька пар окулярів. Вони купують їх для роботи і для відпочинку, так само як і костюми».

* * *

У потворних картинах далекого майбутнього, змальованих письменником Хакслі у фантастичному романі «Хоробрий новий світ», діти народжуються у пляшках, а вулицями бродять у сомнамбулічному трансі похмурі люди. Кожен повинен купувати дуже багато, щоб підтримувати безупинну роботу виробничої машини.

Любов до новизни прищеплюється людям з дитинства. Вчителі виховують у дітей почуття нового, бо вони несуть відповідальність за шукання шляхів до збільшення виробництва. Диктатор цього утопічного суспільства Мустафа Монд пояснює: «...Ми не хочемо, щоб люди віддавали перевагу старим речам, вони повинні купувати тільки нове».

Хакслі написав цей роман 1932 року. Він змальовував суспільство далекого майбутнього, але вже через 25 років Сполучені Штати Америки спинилися перед явищами, які задовольнили б самого Мустафу Монда. Вже у 1960 році з екрана телевізора почав магнетично лунати голос диктора: «Використай це один раз і викинь».

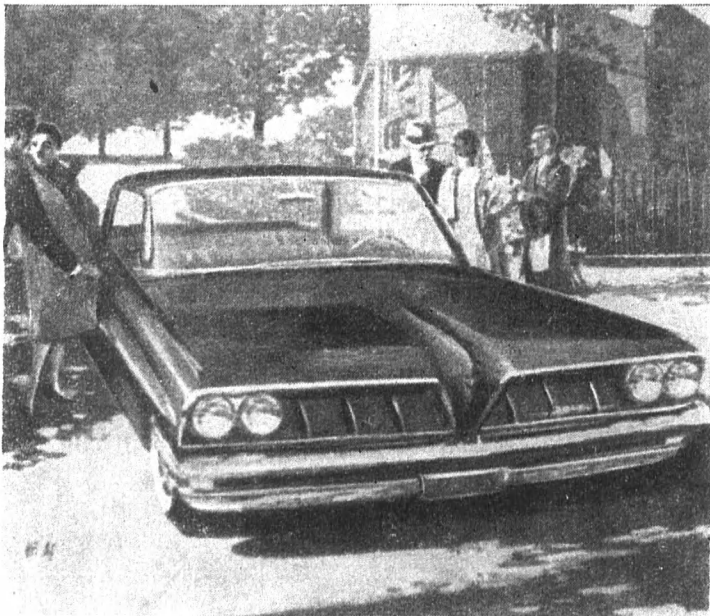
Кожна вітрина закликає перехожих: «Купуйте! Купуйте!»

Гляньмо ж, що має на увазі цей диктор. Біфштекс чи інші м'ясні страви продаються в США в алюмінієвих посудинах. Страву потрібно лише розігріти, а після того, як її з'їдять, посудина разом з залишками викидається на смітник; здоба продається у формах для випічки; угорський гуляш пропонується в спеціальних мішечках із пластика. Після того, як він зварився, мішечки викидають. Представник американської алюмінієвої компанії заявив, що незабаром упаковка замінить собою сковорідки і каструлі. Страви-напівфабрикати, що не потребують для приготування додаткового посуду, продаються по завищених цінах. Вони зручні для сімей, де дружина працює, але ж для інших такі продукти недоцільні, хоча поступово всі привчаються до покупки саме таких страв.

Мабуть, всі ми з тугою згадуємо ті часи, коли наші речі були наба-

гато міцніші. Тепер ми спостерігаємо постійне зниження якості таких товарів, як килими, меблі, оббивні тканини, телевізори, холодильники, кухонні плити, світильники. Особливо швидко виходять з ладу пральні машини. Покупці скаржаться, що більшість несправностей виникає через незадовільну якість пластмасових деталей.

Декілька років тому відомий технічний експерт Фред Стівенс заявив, що сучасний рівень техніки дозволяє створювати телевізори, які могли б працювати протягом восьми років без ремонту. Інший фахівець Карл Х. Нагель визнає, що, незважаючи на щедрі запевнення реклами, телевізори, випущені 1952 року, давали краще зображення, ніж телевізори 1959 року. Швидко виходить з ладу більшість побутових електроприладів. Обурені покупці повертають свої покупки фірмам, вимагаючи заміни. Число таких поверну-

Солоденька реклама найновіших моделей автомобілів має одну мету: ввести покупців в оману. Від них приховують, що ці розкішні машини навісено роблять недоговірними.

тих товарів досягає інколи половини всіх проданих.

Чим же пояснюється така низька якість предметів домашнього вжитку?

Деякі промисловці керуються такими міркуваннями:

«Навіщо виготовляти небиткі чашки? Хто захоче платити на десять процентів більше за тарілки, котрі мають служити до кінця життя? Більшість господарок радіють кожній нагоді придбати новий сервіз. Кому подобається все життя мати одні й ті самі меблі? Більшість американців бажать мати модні меблі. Звичайно, меблі, одяг, посуд — все це можна зробити значно міцнішим при незначному підвищенні цін. Та ні промисловці, ні споживачі не прагнуть цього».

Проте американський споживач не поділяє такої думки — він дотримується старих традицій і бажє, щоб товари були більш надійними і довговічними.

За останні роки різко впала якість меблів, що випускають американські фірми. Від ідеалу виробляти товари «на все життя», про що так голосно колись галасували реклами, залишилися самі тільки згадки. Коли ми звернулися до одного авторитетного експерта з проханням назвати виробів, які можуть в наш час служити людині все життя, він відповів: «Я можу назвати лише один — піаніно».

Зусилля, спрямовані на те, щоб заохотити людей підвищити споживання, наповнили життя аме-

риканців безпрецедентною зливою нагадувань, умовлянь, закликів: «Купуйте. Купуйте...»

Все більше і більше витрачається грошей на організацію попиту на товари. Суми, призначені на рекламу в Сполучених Штатах Америки, ростуть набагато швидше, ніж розширюється сама торгівля. У вечірніх програмах телебачення протягом якоїсь півгодини передається п'ятнадцять, а то й більше рекламних вставок. Комерційне телебачення обрушує на голови глядачів реклами, що закликають купувати засоби для знищення волосся, мозолів, від поту, туалетний папір тощо.

Популярні ліричні пісні стають до послуг реклами різних товарів.

Так, італійська пісня «Воларе» через шість місяців після появи її в США була використана для реклами сигарет «Кемел».

Численні замовці телереклами вимагають, щоб назва рекламованого товару проходила крізь всю програму, з'являлася б несподівано на різних предметах чи транспарантах. Коли телебачення з великою помпою показувало «Вбивці» Ернеста Хемінгуея, у багатьох сценах брали участь автомобілі марки «Б'юїк», і камера особливо довго затримувалася на них. Замовником програми була фірма «Б'юїк».

Але рекламодавці прагнуть ще більшого контролю над змістом замовлених ними програм. Продюсер Джон Е. Хейсті вважає, що телебачення може лише тоді ста-

ти всемогутнім засобом реклами, коли програми будуть складатися рекламними агентами. «Телеглядачі, — каже він, — це, насамперед, майбутні покупці тих товарів, які хоче продати замовник реклами. Отже, на телебаченні мотив збуту товарів є домінуючим».

Та телебачення, звичайно, не єдиний засіб, що має піднести рівень торгівлі.

Деякі американські газети стали настільки об'ємними через численні рекламні сторінки, що читачам буває навіть важко знайти щось для читання. Крім того, слід додати, що коли читач все-таки знаходить потрібну йому статтю, то виявляється, що вона теж є наполовину рекламною. В Канзасі торговці квітами загрожували зняти свою рекламу із сторінок місцевої газети, якщо редакція буде друкувати повідомлення про похорони з небажаною фразою: «Будь ласка, не надсилайте квітів».

Рекламні щити почали з'являтися там, де раніше вони були захищені з міркувань смаку чи громадських інтересів. Уперше за останні півстоліття тисячі автобусів Нью-Йорка вдяглися в рекламні плакати. Багато залізничних станцій до такої міри захищені рекламними вивісками і щитами, що пасажиром інколи буває важко знайти розклад руху поїздів.

Найбільш запозятливі ділки пропонують бізнесменам використати для реклами хмари та гірські вершини. «Анекселд кемікел корпорейшн» надає для реклами свій гігантський проекційний ліхтар «Скайджектор», здатний спроекувати на хмару, на відстань п'яти миль, зображення завширшки у півтори милі. Компанія готується навіть створювати власні хмари, коли під рукою не знайдеться природних.

Журналістка Інес Робб написала з цього приводу: «Перед нами відкривається перспектива світу, сірого від горизонту до горизонту, і неба, приступного любителям природи лише в дощову погоду. Світу, в якому скелі, струмки і лісисті пагорби Америки вкриті гігантськими рекламними закликами».

Люди, які приїхали відпочивати на пляжі Флориди, не здатні тут думати про щось інше, крім необхідності що-небудь придбати. Адже чи не кожної півгодини швидко біплани з ревом пролітають понад самим берегом, тягнучи за собою 100-футові комерційні плакати. А спинки лав, що стоять вздовж узбережжя, густо вкриті барвистими рекламами.

Деякі книжкові видавництва почали вміщувати платні оголошення на сторінках своїх видань. Одна книга про догляд за дітьми мі-

стила понад десяток реклам, розкиданих по всій книжці.

Реклама помітно проникає й в кіно. Число рекламних агентств, що використовують у своїх цілях кіноекрани, зросло за останні 3 роки в два рази. Понад 4000 кінотеатрів показують глядачам рекламні заставки під час демонстрування фільмів.

Рекламні діячі швидко помітили, що кіноглядачі у порівнянні з телеглядачами знаходяться у гіршому становищі. Адже, коли фільм переривається рекламним роликом, цим бідолахам не так легко залишити зал.

Які ж наслідки всіх цих зусиль?

Журнал «Бізнес уїк», розповідаючи про хитромудрі і спритні засоби, винайдені бізнесменами для того, щоб примусити американців легше розтринькувати свої гроші, зауважує, що «це має такий вигляд, начебто всі сили бізнесу спрямовані на те, щоб змусити кожного... позичати, витрачати, купувати».

На сигарети, алкогольні напої і азартні ігри населення Сполучених Штатів витрачає більше, ніж на освіту. Більше коштів воно витрачає також на придбання дорогочінностей, годинників і поздоровчих карток, ніж на книги чи нау-

кові і, зокрема, медичні дослідження.

Підвищений інтерес до придбання речей та інші форми меркантилізму особливо негативно впливають на світогляд молодого покоління Сполучених Штатів.

Два американських психологи — Джеймс Гіллеспі і Гордон Олпорт — опитали 1800 юнаків з 10 країн, поставивши одне запитання — як вони уявляють своє майбутнє. Виявилось, що американська молодь більш егоцентрична і матеріалістична у своїх прагненнях, ніж молодь інших країн.

Впадає в очі те, що молодь Америки дуже мало цікавиться своєю роботою на користь суспільства, її мало хвилює доля співгромадян. Професор Гіллеспі вказує на підвищений інтерес до власного обмеженого світу, як на характерну рису американського студентства.

Студентам різних країн поставили таке запитання: «Коли б ви одержали велику суму грошей, що б ви з нею зробили?». Знаменно те, що тільки два процента американців погоджувалися поділитися цим несподіваним багатством з ким-небудь поза колом своєї родини.

Працівники міністерства юстиції Сполучених Штатів дуже занепокоєні жажливим зростанням злочинності серед молоді. Представник міністерства змушений був зробити такий висновок: «Здається, ідеали, що створили нашу велику націю, втратили свою реальну цінність. Потурання низьким бажанням на шкоду обов'язку стало характерним явищем серед дорослих, а це є небезпечний симптом хвороби розпаду, яка призвела не одну цивілізацію людства до занепаду». Дитяча злочинність, на його думку, є «стороннім продуктом сторіччя егоїзму».

Слід підкреслити, що багато американців починають відчувати тривогу в зв'язку із згубним впливом реклами, яка закликає до невинуватих витрат.

Який же вихід з цього становища? Якщо розвиток економіки буде і надалі йти цим шляхом, жителів США чекає досить непривабливе майбутнє. Адже сьогоднішній курс економіки США веде до примусового споживання в усе більш широким масштабах, до виробництва все більшої кількості недовговічних товарів, до погіршення їх якості, до марних витрат невідновлюваних природних ресурсів. Загроза появи отих «Корнюкопій», про які йшлося вище, нависає над американським суспільством.

Численні економісти починають розуміти, що під загрозу поставлені не лише економіка, але й вся цивілізація США.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ДУХІВНИЦЯ МІЛЬЙОНЕРА. Власник антикварного магазину в Детройті Тед Уоллес відказав усі свої гроші і майно тому, хто перевезе його попіл на Місяць. Спадщина Уоллеса становить 25 мільйонів доларів.

ЛЮБ'ЯЗНІСТЬ. Під час нападу на квартиру одного багатого комерсанта в Чикаго гангстери захопили 40 тисяч доларів. Комерсанта і його жінку вони прив'язали до крісел. Коли поліція визволила їх, дружина розповіла журналістам: «Злодії показали себе людьми чемними. Коли вони були вже в коридорі, один з них повернувся назад, включив для нас телевізор і лише після того пішов геть».

ТУМАН У БЛЯШАНЦІ. Колишній режисер-постановник англійського телебачення Девід Уайтхед обрав собі нове поле діяльності — організував фірму, що продає «справжній лондонський туман» у консервних банках. Ціна за банку — кілька канадців шилінгів. Купують лондонський «смог» переважно американські туристи, ласі на всілякі сувеніри.

ВОВКИ І МАГНІТОФОН. В Швеції щороку гинуть на рейках тисячі оленів. Щоб запобігти цьому лихові, на півночі країни всі локомотиви забезпечені тепер гучномовцями. Коли машиніст бачить на рейках оленя, він включає магнітофон, і з гучномовця лунає вовче витьця. Перелякані олені одразу ж тікають.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АНГЛІЇ

«За своєю освітою — я вчений, за покликанням — письменник... На протязі тридцяти років я зв'язаний з ученими не лише тому, що люблю науку, а й тому, що це — частина моєї роботи. Виродив тих самих тридцяти років я намагаюсь писати книги, котрі ввели мене в середовище літераторів», — розповідає про себе відомий англійський письменник, вчений і державний діяч Чарлз Персі Сноу.

Переглядаючи англійську пресу, можна часто зустріти повідомлення про вихід в світ нового твору чи появу статей письменника, чие ім'я й прізвище позначається тільки ініціалами «Ч. П. С.», бо вони відомі кожному англійському читачу. В Англії цієї честі удостоюються лише великі письменники (згадаймо Джорджа Бернарда Шоу, якого запросто іменували і досі іменують «Дж. Б. Ш.»). Вона випала також і на долю Чарлза Сноу.

Основний творчий доробок письменника — багатотомна епопея «Чужі і брати». З одинадцяти задуманих Чарлзом Сноу романів цієї серії вже побачило світ дев'ять: «Чужі і брати» (1940), «Світло і темрява» (1947), «Часи сподівань» (1949), «Наставники» (1951), «Нові люди» (1954), «Повернення додому» (1957), «Совість багатіїв» (1958), «Справа» (1960) і «Коридори влади»

(1964). В них розповідається про життя англійської інтелігенції, вчених, вищої бюрократії, службовців, викладачів коледжів, політиків та урядовців. Під час одного з своїх візитів до Радянського Союзу, влітку 1960 року, Чарлз Сноу дав у Москві інтерв'ю кореспонденту «Літературной газеты», в якому стисло змалював історію написання своєї епопеї «Чужі і брати»: «Задум створити серію романів з життя сучасної Англії, про людей близьких до науки, виник у мене ще 1935 року, але здійснити його я зумів лише після другої світової війни. Низка романів «Чужі і брати» мусила стати дослідженням ролі індивідуума в суспільстві і, навпаки, впливу суспільства на людину. В 1939 році був написаний перший том серії, який дав назву всьому циклові. Але почалася війна, і працю довелося тимчасово припинити. Під час війни я займався питанням консолідації сил англійських учених з метою кращого використання науки в ті важкі дні. Я повернувся до свого дітища лише 1945 року. Герой серії — Льюїс Еліот, образ значною мірою автобіографічний. Іноді він — учасник подій, іноді — лише спостерігач, який розповідає про життя своїх друзів. Між романами немає суворой хронологічної та смислової послідовності. Кожен з них змальовує певний етап у житті сус-

Чарлз Сноу.

Дружній шарж Енгелса з газети «Дейлі уоркер».

пільства і може існувати цілком самостійно, кожен має свою соціальну тему».

Аналізуючи серію романів «Чужі і брати», англійський письменник і літературознавець Вільям Купер розглядає романи не в тій послідовності, в якій вони були створені, а дотримується хронології сюжетної лінії епопеї. Він подає таку схему:

«Чужі і брати» (1940) — час дії 1925 — 33 роки.

«Совість багатіїв» (1958) — час дії 1927 — 36 роки

«Часи сподівань» (1949) — час дії 1914 — 36 роки.

«Світло і темрява» (1947) — час дії 1935 — 43 роки.

«Наставники» (1951) — час дії 1937 рік.

«Нові люди» (1954) — час дії 1939 — 46 роки.

«Повернення додому» (1957) — час дії 1938 — 48 роки.

«Справа» (1960) — час дії 1953 — 54 роки.

«Коридори влади» (1964) — час дії 1955 — 58 роки.

Такий метод аналізу, звичайно, наочно доводить, який великий період часу (понад чотири десятиліття) охоплює епопея Сноу. Втім, на наш погляд, це не єдиний спосіб об'єднати серію романів англійського письменника в струнку логічну схему. До того ж, хоч хронологічне дослідження послідовності дії компонентів багатотомної епопеї і дозволяє літературознавцеві у цікавішій формі викладати свої погляди, метод цей неминуче грішиться однобічністю, бо в такому випадку літературознавець ігнорує вельми важливий фактор літературної творчості, який полягає в тому, що в послідовності створення романів багатотомного циклу завжди є і своя закономірність. Вона відбиває погляди і світосприйняття художника в той чи інший період і, очевидно, диктується вимогами, що їх ставить в цей час перед літератором життя.

Щоб скласти повнішу уяву про картину творчості Ч. Сноу на сьогоднішній день, можна було б також класифікувати його романи за методом, винайденим ще Бальзаком, який розподілив «Етюдн про звичаї» «Людської комедії» на сцени з приватного життя, сцени з провінційного життя, сцени з паризького життя, сцени з воєнного життя, сцени з сільського життя тощо.

Якщо перевести «бальзаківський» метод класифікації на романи Сноу, тобто згрупувати їх за тематичними ознаками, то ми отримаємо таку схему:

Романи про долю англійської молоді людини 20—30-х років нашого століття («Чужі і брати», «Совість багатіїв», «Світло і темрява»).

Автобіографічна диалогія («Часи сподівань» і «Повернення додому»), яка розповідає про життєвий шлях самого оповідача Льюїса

Еліота — «alter ego» письменника.

Сцени з університетського життя («Наставники» і «Справа»).

Атомний вік в науці і політиці («Нові люди», «Коридори влади»).

* * *

Дослідження долі англійської молоді людини 20—30-х років починається в першому романі, який дав назву всьому циклу і вийшов друком 1940 року. Оповідач — урядовий чиновник Льюїс Еліот, юрист за фахом, змальовує в «Чужих і братах» долю друга своєї молодості Джорджа Пассанта, 26-річного клерка провінційної адвокатської контори. Джордж був на кілька років старший за Льюїса. Дія роману, як ми вже зазначали, відбувається з 1925 по 1933 рік. Читаючи лекції в місцевому коледжі, він поступово став лідером великої групи молодих інтелектуалів, які приходили до нього на лекції, сподіваючись знайти відповіді на питання про смисл життя.

«Світ семимильними кроками рухався вперед, — згадує Льюїс Еліот, — і всі ми прагнули йти разом з ним».

Пассант приваблював своїх юних слухачів тим, що розкривав їм очі на обмежений традиційними забобонами світ їхніх батьків, радив сміливо кинути виклик життю, шукати своїх, невторованих шляхів. «Вчення» Пассанта, однак, вступає в трагічний конфлікт з дійсністю. виявляється, що цей проповідник неспроможний керувати навіть своєю власною долею, він не може опиратися своїм пристрастям, опиняється під їх владою. Один із членів групи, Джек Котері, якому на початку розповіді Джордж Пассант допомагає виборсатися з досить неприємної ситуації, сам заводить свого наставника в халепу. Джорджа звинувачують у дрібному шахрайстві, і він насилу уникає в'язниці після скандальної кримінальної справи. Так безславно закінчується кар'єра надзвичайно талановитої й розумної молоді людини.

Англійська критика вважає, що за своїм сюжетом «Чужі і бра-

ти» — найбільш майстерно побудований роман усієї серії.

Дія роману «Совість багатіїв», написаного в 1958 році, відбувається в Лондоні. Льюїс Еліот розповідає тут про іншого друга своєї молодості Чарльза Марча. Льюїс вивчає в Лондоні юриспруденцію, Чарльз — його колега по навчанню. Юнаки потоваришували. Якось Чарльз запрошує Льюїса до себе. І тут з'ясовується, що він — один з нащадків дуже багаті родини єврейських банкірів. Чарльз конфліктує з батьком, котрий прагне забезпечити синові блискучу кар'єру за допомогою своїх широких зв'язків і грошей. Але совість забороняє юнакові йти на компроміс, він прагне вийти в люди власними силами. Намагаючись нав'язати Чарльзу свою волю, старий містер Марч ставить його в скрутне фінансове становище. Батько мріє побачити свого нащадка модним адвокатом, окрасою буржуазного товариства і, звичайно, міг би забезпечити синові саме таку кар'єру, але Чарльз, як і Джордж Пассант у «Чужих і братах», повстає проти традиційних умовностей старого світу. Проте на одміну від Джорджа Пассанта, який виявився неспроможним здійснювати на практиці свої теорії, Чарльз Марч твердо прямує обраним шляхом. Він воліє відмовитись од професії юриста заради того, щоб «бути корисним людям», що оточують його. Остаточно розірвавши з родиною, Чарльз починає тяжке, сповнене труднощів життя студента-медика.

«В «Совісті багатіїв» головний конфлікт полягає у взаєминах між батьком і сином (одвічна тема батьків і дітей!)», — говорить про цей роман сам письменник. В конфлікт з оточенням вступає і наречена Чарльза Енн Джессел. Вона також походить із досить заможної родини, але пориває з нею й стає комуністкою.

Якщо двох молодих героїв вищезгаданих романів Сноу об'єднують упевненість у своїх силах, віра в майбутнє, прагнення побудувати своє життя власними руками, то протагоніст роману «Світло і темрява» — людина зовсім іншого плану.

Дія цього твору, який вийшов

друком у 1947 році, починається 1935 року в одному з коледжів Кембріджа, де Льюїс Еліот вже працює викладачем. Герой роману — двадцятичотирирічний приятель Льюїса Рой Калверт, надзвичайно талановитий молодий вчений-орієнталіст, який, ще будучи студентом, здобув визнання у наукових колах за свою працю над розшифруванням старовинних текстів. Роя Калверта читає уперше зустрічає ще п'ятнадцятирічним хлопчиком у «Чужих і братах». Рой — єдиний син власника великої провінційної газети. Батько, який душі в ньому не чує, щедро забезпечує сина грошима, і у Роя змалку розвиваються всі звички і якості улюбленця долі. В Кембріджі ставний вродливий Рой — теж загальний улюбленець, перед яким відкрито блискучий шлях у науку. Але через свою невірну увагу Рой стає жертвою власного темпераменту: то він страждає від приступів чорної меланхолії, то починає пиячити та захоплюватися бездумними любовними пригодами. Запалтя мовознавством для нього — це втеча від дійсності, він сповідає старовинну східну релігійну теорію про те, що духовне начало в людині — це світло, а фізичні її потреби — темрява.

Рой Калверт вперто шукає виходу із безвиході: він їде читати лекції з мовознавства до нацистської Німеччини, під час війни працює в Інтелідженс-сервіс, одружується з вродливою, але абсолютно нікчемною з інтелектуального погляду дівчиною, шукає порятунку від сумнівів, що мучать його, в релігії. Нарешті, дізнавшись, що за статистичними даними пілоти бомбардувальної авіації гинуть найчастіше, Рой стає льотчиком і в 1943 році гине на фронті.

Звичайно, першопричина конфлікту Роя з життям полягає не тільки в невірному ставленні його натури, а в тому ж таки невдоволенні навколишнім світом, властивому й іншим героям Сноу — Джорджу Пассанту, Чарлзу Марчу. Енн Джессел і взагалі багатьом молодим англійцям передвоєнного часу. І якщо Чарлз Марч обирає собі професію, яка дозволяє йому нести користь людям і допомагати їм, якщо Енн Джессел прихо-

дить в цих пошуках до сприйняття ідеї комунізму, то Рой Калверт в своєму бунті проти буржуазного міщанства заходить у безвихідь і гине.

Отже, як бачимо, три романи Сноу про долю молодого покоління 20—30 років створюють широкую і різнобічну картину життя англійської молоді передвоєнних років.

Романи «Часи сподівань» (1949) та «Повернення додому» (1957) розповідають історію життя самого Льюїса Еліота, який в інших книжках серії виступав перед читачем у ролі оповідача. Втім, тут Льюїс також розповідає про себе сам. Доля героя «Часів сподівань», за визнанням самого автора, має багато спільного з його власним життєвим шляхом. «Це найбільш автобіографічна з усіх моїх книжок (крім, звичайно, «Повернення додому»), — писав він у 1962 році в передмові до російського видання роману. — Я народився майже в такому самому середовищі, що і Льюїс Еліот. У мене була така сама мати. Я знав тих самих злигоднів, коли шукав свого місця в суспільстві, з тією лише різницею, що я став не адвокатом, як він, а вченим. В молодості я прагнув усього того, чого прагне Льюїс».

Отже, з роману «Часи сподівань» ми довідуємось про подробиці біографії Льюїса Еліота. Він народився в дрібнобуржуазній провінційній англійській родині. Коли маленькому Льюїсу сповнилося десять років, його батько остаточно збанкрутував, і для сім'ї настали часи справжніх злиднів. Крок за кроком веде читача письменник тим шляхом, яким довелося йти його героєві, щоб знайти собі місце в житті, піднятися угору по щаблях суспільної драбини. Еліот, як уже відомо з розглянутих нами попередніх романів серії, вчиться у Лондоні і вперто долає труднощі, ідучи до своєї мети. І от честолюбні мрії Льюїса та його матері справджуються: провінційний клерк стає столичним адвокатом.

Льюїс давно кохає дочку заможного вікарія Шейлу Найт. Це вродлива, але напрохуд невірнорозважена дівчина. Вона мріє про щасливе кохання, але полюбити

віддану їй людину неспроможна. Кінець кінцем Шейла, так і не полюбивши Льюїса, дає згоду стати його дружиною. Історія нещасного кохання Льюїса Еліота, сцени його подружнього життя написані пером справжнього майстра психологічного роману. Змучений ексцентричною поведінкою дружини, а передусім — абсолютною байдужістю Шейли до нього, Льюїс вирішує, що їм треба розлучитися.

Розмова Льюїса і Шейли про розлучення — сцена, якою закінчується роман «Часи сподівань», — одна з найбільш трагічних, напружених і гостро-психологічних в усій серії. Льюїс розуміє, що далі життя з Шейлою неможливе, але він водночас усвідомлює, що, рятуючи себе, він занапастить свою дружину, яка не зможе знайти собі місця в житті: «Я не міг прогнати Шейлу, не міг наважитися на це. Як і всі інші рішення мого життя, це рішення я прийняв задовго до того, як сам його усвідомив, очевидно, в ту мить, коли побачив, як розгубилася Шейла, а ще точніше тоді, коли гордовито випроставшись, вона заявила, що більше нічого від життя не чекає...»

Історія дальших стосунків Льюїса з Шейлою (аж до того дня, коли вона в розпачі заподіює собі смерть, прийнявши велику дозу снотворних ліків) розповідається вже в романі «Повернення додому». Останній, хоч і становить безпосереднє продовження «Часів сподівань», але, як і кожен з романів серії, є водночас твором цілком самостійним.

Прогресивна критика одностайно називає «Повернення додому» одним з найкращих взірців критичного реалізму в сучасній світовій літературі.

Розповідаючи про дальшу долю Льюїса Еліота, про трагічну смерть Шейли, про зустріч Льюїса з Маргарет Девідсон і про їхнє кохання, письменник водночас малює широке полотно життя Англії часів другої світової війни і, показуючи зсередини корупцію державного чиновницького апарату, наочно доводить неможливість творити буржуазну політику «чистими руками».

Як живі постають перед чита-

чем англійські міністри, державні діячі, дипломати, банкіри, бізнесмени, завсідники аристократичних клубів.

В «Поверненні додому» ми зустрічаємося з Льюїсом Еліотом через кілька років після згаданого драматичного епізоду, яким завершується роман «Часи сподівань», а залишаємо героя в 1948 році, пройшовши разом з ним кризу трагедію смерті його першої дружини, роки пустопорожнього існування, зустріч з Маргарет та їхнє нелегке кохання, одруження Маргарет з іншим і, нарешті, остаточне повернення її до Льюїса.

В романах «Часи сподівань» і «Повернення додому» читач має змогу спостерігати не саму тільки еволюцію характеру головного героя серії, а й всі перипетії його долі на тлі широкій картини життя англійського міщанства та провінційної інтелігенції, а також «вищих кіл» суспільства.

Сноу детально змалював блискучу кар'єру Льюїса Еліота в столиці після смерті його першої дружини, його просування все далі й далі по «коридорах влади» державного апарату. (До речі, автором вислову «коридори влади» є саме Сноу. Він застосував його вперше в романі «Повернення додому», і відтоді цей вислів увійшов в Англії в повсякденний вжиток: ним позначаються ті кулуарні інтриги серед вчених урядовців, які насправді вирішують долю найважливіших питань в політиці країни).

Ми вже зазначали, що в цих двох романах Льюїс Еліот сам розповідає про себе. Письменник зауважує з цього приводу, що навмисне примусив свого героя розповідати про власний «безпосередній досвід», бо це дає читачеві підстави з тим більшим довір'ям поставитись до решти томів серії, в яких Льюїс Еліот вже ділиться «досвідом спостереження», тобто аналізує навколишній світ.

Романи «Наставники» (1951) та «Справа» (1960), умовно названі нами «сценами з університетського життя», перш за все характеризуються, так би мовити, «едністю місця». Дія обох романів відбувається в Кембріджі,

де як ми вже знаємо, Льюїс Еліот працював 1935 року і де почалася його дружба з Роєм Калвертом, героєм роману «Світло і темрява».

В «Наставниках» устами Льюїса Еліота Сноу розповідає про добре знайоме йому життя університетської професури. Він подає глибоке психологічне дослідження нравів і побуту Кембріджа, докладно розглядає закулісний бік зовні респектабельного світу англійських науковців.

В «Наставниках» читач переноситься в 1937 рік і стає свідком усіх перипетій, пов'язаних з виборами ректора коледжу. Дія відбувається протягом цілого року, на початку якого викладачі коледжу дізнаються, що Вернон Ройс — старий «шеф» — лежить на смертній постелі, а наприкінці — обирають собі нового ректора. Читач потрапляє в химерний світ єзуїтського інтриганства, закулісної боротьби за владу, стає свідком численних перегруповувань сил і зрештою разом з тринадцятьма членами ради опиняється в каплиці коледжу, де відбувається голосування. Нового ректора обирають з перевагою в один голос, причому людина, чий голос стає вирішальним, змінює своє попереднє рішення в останню мить, чим, по суті, зводить нанівець усю передвиборчу боротьбу.

В «Справі» ми знову зустрічаємось з цими людьми, але вже через шістнадцять років. Тут ще раз піднімається завіса над закулісним життям світу науковців. Молодого вченого Дональда Говарда виключають із складу викладачів коледжу і позбавляють наукового ступеня, обвинувативши його у фальсифікації результатів дослідів та використанні цих неправильних даних в науковій праці. В романі змальовано боротьбу прогресивних сил коледжу за реабілітацію Говарда, в якій бере участь і яку очолює юрист Льюїс Еліот. Це принципова боротьба за справедливість, бо ні сам Льюїс Еліот, ані його прихильники і помічники в цій боротьбі особисто Дональду Говарду аж ніяк не симпатизують. Вони тільки прагнуть запобігти вчиненню несправедливості. Але оскільки

Говард співчуває комуністам, члени ради старійшин вперто відмовляються переглянути його справу. Лише втручання Льюїса, його брата фізика Мартіна Еліота (який тепер працює в цьому коледжі і на запрошення якого Льюїс приїздить сюди з Лондона) та поборника справедливості вченого Джуліана Skeffingtona допомагає Дональду Говарду довести, що він не підроблював навмисне фотографію, яка підтверджувала одне з основних положень його праці, а довірливо використав фото, передане йому невдовзі перед смертю науковим керівником його роботи професором Пелеретом.

Коли роман «Справа» вийшов друком, мало не кожна англійська газета вважала за свій обов'язок відгукнутись на цю подію в англійській літературі:

«Це взірць такого витонченого, але злого викриття університетської братії, яке зустрічаєш хіба тільки у Бернарда Шоу та Шоуна О'Кейсі», — писала газета «Дейлі уоркер».

«Коледж перетворився на справжній звіринць», — робив висновок рецензент «Обсервера». А газета «Трібюн» констатувала: «Документальна точність у змальованні подробиць з життя викладачів не підлягає сумніву».

Два останні романи серії «Чужі і брати» за часом написання розділяють десять років. «Нові люди» вийшли у 1954 році, а «Коридори влади» — у 1964. Однак їх ріднить спільна проблема. І в «Нових людях», і в «Коридорах влади» письменника турбує проблема відкриття і застосування атомної енергії. І якщо в «Нових людях» йдеться про фізиків, які працюють над розщепленням атомного ядра, то деякі персонажі «Коридорів влади» прагнуть використати це найважливіше відкриття науки XX століття не на благо людства, а в воєнних, людиноненависницьких цілях.

В романі «Нові люди» дія відбувається з 1939 по 1946 рік. Тут йдеться про «турботи і дні» невеликого колективу вчених-атомників, які живуть і працюють в маленькому провінційному місті Барфорді, де розташу-

вався англійський науково-дослідний атомний центр. Розповідь і тут ведеться від імені Льюїса Еліота, який тепер працює в урядовому апараті і виконує обов'язки куратора атомного центру. Змальовуючи роботу фізиків, їхні взаємини, всі зльоти й падіння, пов'язані із створенням ядерної зброї, Сноу показує побут вчених-атомників зсередини.

В цій справі на допомогу письменнику приходить його майстерне вміння будувати міцний сюжет.

В Барфорді живе і працює молодший брат Льюїса — фізик Мартін Еліот. Цей сюжетний хід дозволяє Сноу ввести свого оповідача безпосередньо в середовище барфордських вчених, дає йому змогу ще детальніше проаналізувати психологію людей, які, працювавши протягом кількох років над проблемою розщеплення атома, одного жакливого ранку дізнаються, що наслідком їхньої роботи є смерть десятків тисяч японських мирних жителів. Перед вченими постає дилема: «Піти у відставку і залишити свою країну беззахисною. Або виготовляти зброю, яка може винищити десятки тисяч чоловіків, жінок і дітей. Як мусить відповісти на це запитання людина?» Передова частина вчених усвідомлює, що віднині мета всього їхнього життя полягатиме у врятуванні людства від ядерної катастрофи, пропаганді виключно мирного застосування атомної енергії. Власне, це моральне переродження героїв твору і дозволило письменникові назвати їх «новими людьми».

Друга сюжетна лінія роману «Нові люди» торкається взаємовідносин між оповідачем Льюїсом Еліотом і його братом Мартіном. Історія стосунків двох братів проходить крізь усі романи епопеї, але тут вона досягає апогею. Льюїс завжди опікувався молодшим братом, він допомагав йому вчитись, обирав для нього найкращу з свого погляду роботу, схвалював чи не схвалював друзів та подруг брата тощо.

В романі «Нові люди» Сноу розповідає про конфлікт між братами, в результаті якого Мартін одмовляється від опіки старшого брата. «Свободу» Мартін виборює лише після енергійного бунту. Льюїсу доводиться нарешті усвідомити, що його брат — цілком доросла, самостійна людина, яка прагне діяти на власний розсуд, не тільки не радячись з Льюїсом, а, навпаки, навіть всупереч порадам старшого брата.

Стосунки братів набирають нового змісту. Тепер вони стали справжніми друзями.

«Серед усіх прикладів взаємин між людьми, відомих мені досі, — визнає Льюїс наприкінці роману, — я не знав більш сталих і приємних відносин, ніж ті, що склалися між мною й братом. Я сподівався, що прийде час, коли він теж це зрозуміє».

Роман «Коридори влади» вишов друком минулого року і одразу викликав жваву реакцію усієї англійської преси, бо Сноу обрав місцем дії в ньому не більше й не менше як англійський парламент. Критик-марксист Арнольд Кеттл пише, що «Коридори влади» — це роман політичний, але в ньому йдеться не про політичні погляди і думки, він оповідає про діла і вчинки людей, від яких залежить уся політика країни.

В «Коридорах влади» розповідається про життя і діяльність молодого політичного діяча Роджера Куйфа, який, ставши в консервативному уряді міністром оборони, намагається змінити політичний курс, відмовившись од шаленої гонки ядерного озброєння. Куйф подає на розгляд парламенту проект, згідно з яким Англія не збільшуватиме далі запаси ядерної зброї. Втім, спроба Куйфа заздальгидь приречена на поразку, бо в англійських «коридорах влади» діють промислові і політичні магнати, які думають не про служіння народові й суспільству, а передусім про особисту владу. Ці темні сили не гребують найпідступнішими засобами, — шантажем, анонімними

листами, закулісними махінаціями, — щоб зірвати прийняття запропонованого Куйфом проекту.

«Ч. Сноу з дивовижною скрупульозністю зобразив усі перипетії розвитку дії в своєму романі і провів читача по всіх «коридорах», де робиться політика, — пише рецензент газети «Трібюн» Кіт Коппард. — Заміський будинок хазяйки політичного салону Діани Свідмор, бенкет в Сіті у авіаційного магната, парламентські кулуари і кабінети урядовців, апартаменти політичних і промислових босів, — усе це не лише «місце дії», але й засіб показати, як соціальні взаємозв'язки в цих сферах зумовлюють зміни і кризи в політичній стратегії».

Однак, попри всю похмурість загального настрою роману, письменник закінчує його оптимістичною нотою. Подавши у відставку, Роджер Куйф, проте, сподівається, що в майбутньому він зможе продовжити боротьбу. Оповідач Льюїс Еліот, його дружина Маргарет, їхні друзі, котрі допомагали Куйфу в його боротьбі, теж не втрачають надії.

«Прощтовхуючись крізь натовп гостей, я вийшов на балкон і відшукав Маргарет... Я думав про те, чого ми прагнули досягти і чого досягти нам не пощастило.

— Так, — мовила Маргарет. — Нам треба перемогти. — Вона дивилась на вогні у яскраво освітлених кімнатах. Як і я, вона в думках перебирала всі події. — Нам треба перемогти, — знову сказала вона. Вона не бажала відступати і не дозволяла мені».

Чарлз Персі Сноу перебуває зараз у розквіті своїх творчих сил. Сноу — давній друг нашої країни, він неодноразово приїздив до Радянського Союзу, а нещодавно вчена рада Ростовського університету надала письменникові почесний ступінь доктора філології. Літературна творчість Сноу — яскраве свідчення того, що жанр реалістичного роману в його особі отримав талановитого спадкоємця традицій кращих письменників-реалістів минулого.

АНТОЛОГІЯ

УКРАЇНСЬКОГО ОПОВІДАННЯ

Нещодавно в берлінському видавництві «Ноес лебен» вийшла в світ книга «Оповідачі України». Це антологія українського оповідання, що охоплює період від Шевченка до сучасних українських радянських письменників. Упорядкували її літературознавці Ернст Дорнгоф і Карл Рунге. Останній переклав також кілька вміщених у збірці оповідань і написав післямову. Книга дає короткі довідки про життя і творчість кожного з представлених у ній письменників, а також примітки до невідомих німецькому читачеві слів і реалій.

Тематика творів, що ввійшли до антології, досить різноманітна; в ній відбиті основні етапи історії українського народу і проблеми його літератури XIX та XX століть.

Більшість творів дореволюційного періоду розповідають про злиденне життя поневоленого українського селянства і боротьбу проти гнобителів, за кращу долю.

Антологія починається повістю Т. Г. Шевченка «Варнак», досить вдало перекладеною Маріанною Ланге-Вайнерт. В перекладі Трау-

де і Гюнтера Штейна подані оповідання Ю. Федьковича «Сафат Зінич» і «Безталанне заохання», О. Кобилянської «Банк рустікальний» та А. Тесленка «Любов до ближнього».

З творів М. Вовчка до збірки увійшло оповідання «Кармалюк» у перекладі Дітера Радтке.

Прозові і поетичні твори Івана Франка неодноразово видавалися німецькою мовою. До антології ввійшло його оповідання «Грицева шкільна наука» та автобіографічний твір «У кузні». Ці оповідання в перекладі Еріха Залевського друкуються за виданням «І. Франко. Мирон і велет. Видавництво «Ауфбау», Берлін, 1954 р.». В перекладі Е. Залевського подана також новела В. Стефаника «Палій», взята із збірки «Кленові листки».

З Марка Черемшини в антології публікується перекладена К. Рунге новела «Святий Николай у гарті».

Великий інтерес літературна громадськість Німеч-

чини виявляє до творчості видатного українського майстра слова Михайла Коцюбинського. Його твори ще за життя автора досить часто виходили в німецьких виданнях. В рецензованій збірці вміщено оповідання М. Коцюбинського «Що записано в книгу життя» в перекладі Олександра Больца.

Багатогранна тематика поданих в антології оповідань українських радянських письменників. Тут і героїка громадянської війни і побудови в країні нового соціалістичного суспільства, і самовіддана боротьба народу проти фашистської навали, і будні радянських людей.

У збірці вміщені оповідання Андрія Головка «Червона хустина», Олеся Гончара «Соняшники», Михайла Стельмаха «Дванадцять хвилин», Юрія Яновського «Дві жінки» та «Династичне питання», Павла Загребельного «Учитель», твори Ю. Збанацького, Я. Галана, П. Козланюка, Л. Первомайського, І. Вільде, Д. Ткача, переклади яких майстерно здійсни-

ли Лариса Робіне, Олександр Больц, Карл Кеніг та інші.

У післямові Карл Рунге зазначає, між іншим, що українська література в такому порівняно широкому діапазоні подається німецькому читачеві вперше.

Автор післямови робить також короткий екскурс в історію українського народу

та його літератури, починаючи від «Енеїди» І. Котляревського до п'єс О. Корнійчука та романів О. Гончара і М. Стельмаха.

Слід зауважити, що не всі переклади виконані досконало, зустрічаються помилки в глумаченні деяких українських реалій. Укладач цілком справедливо зазначає, що неможливо в рамках цієї

порівняно невеликої книги показати тематичну багатогранність і художню силу всієї української літератури. Проте вихід у світ цієї антології являє собою визначну подію в справі зміцнення дружби між народами Радянської України й Німецької Демократичної Республіки.

Ю. МИХАЙЛЮК

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛОНІСТА

Перед нами трече дослідження¹ Ю.ії Булаховської, присвячене літературним зв'язкам передової польської поезії з російською та українською літературами післявоєнного періоду.

Досі не тільки Ю. Булаховська, але й інші слависти робили спробу розробки подібної теми в оглядовому або суто інформативному плані.

Ю. Булаховська аналізує зібраний фактичний матеріал з погляду встановлення закономірностей польсько-російських та польсько-українських зв'язків 40-х і середини 50-х років ХХ ст.

У першому розділі книги — «Ідейно-тематичний перегук прогресивної польської і радянської поезії» — авторка розглядає типологічні зв'язки російської і української літератури з польською поезією після встановлення демократичного ладу.

Розкриваючи проблему, поставлену в першому розділі книги, дослідниця аналізує спільність ідейної настанови і використання тих самих художніх засобів під час її практичного втілення в художньому творі. Це яскраво виявляється як у радянській, так і в польській поезії, саме у розробці таких важливих тем, як тема пролетарського інтернаціоналізму, тема республіканської Іспанії, тема боротьби за мир і, нарешті, тема со-

ціалістичних перетворень. Принагідно зауважимо, що, висвітлюючи тему республіканської Іспанії, авторка забула згадати про прекрасні репортажі, на зразок «Испанского дневника» М. Кольцова, які написав відомий польський письменник К. Прушинський.

Дослідниця переконливо доводить, що для польської поезії перших післявоєнних років типовим є порівняння тих самих явищ, міст, місцевостей у минулому і в наш час з метою глибокого показу ра-зючих змін і зрушень, які сталися в Польщі після другої світової війни.

Як приклад авторка наводить «Народ увійде до Середмістя» А. Важика, «Зустріч у 1952 році» Ю. Тувіма, водночас вказує, що цей самий засіб використано радянськими поетами, які писали про Польщу, зокрема українським поетом Л. Дмитерком у вірші «Зосся» з циклу «Добрі сусіди».

Розвиваючи думку польського історика літератури Я. З. Якубовського і резюмуючи все сказане в першому розділі, українська дослідниця акцентує на тому, що головний напрям розвитку літератури останнього п'ятнадцятиріччя (1940—1955) — це широкий і всебічний зв'язок з життям народу. Вірними принципами ідейності і реалізму залишалися письменники старшого покоління — Ю. Тувім, К. І. Галчинський, Л. Стафф, принципи суспільного призначення літератури діяльно відстоювали протягом останніх років пролетар-

ські митці В. Броневський, С. Р. Добровольський, Ст. Вигодський, Я. Івашкевич та ін.

Проблема новітніх творчих зв'язків знайшла теоретичне осмислення в другому, на нашу думку, основному розділі книги — «Значення радянської літератури для посилення громадських мотивів і реалізму в польській післявоєнній поезії».

Вже з перших сторінок цього розділу переконуємося, що вивчення сучасної польської літератури Булаховська базує на конкретному художньому матеріалі.

Своїм аналізом наведених у книзі творів видатних поетів Польщі, Булаховська спростовує думку поодиноких польських літераторів про те, що вплив соціалістичної ідеології нівелює національну незалежність польської літератури післявоєнного періоду, і ніби цей вплив був нав'язаний їй зовні. Авторка доводить, що поезія соціалістичного реалізму мала передумови в самій польській поезії попередньої доби (20—30-их років).

Звертаючись до історії польської пролетарської і прогресивної поезії, Ю. Булаховська показує, як ще на ранньому етапі її розвитку утверджувались взаємні зв'язки, симпатії до молоді радянської літератури, як возвеличувалась ідея інтернаціоналізму в житті обох братніх народів.

І справді, Жовтнева революція, нова соціалістична дійсність на Сході стали невичерпним джерелом романтики молоді польської

¹ Ю. Л. Булаховська, Прогресивна польська поезія в її зв'язках з російською та українською літературами (1940—1955) К., Вид-во «Наукова думка», 1964.

пролетарської літератури, представленої творами В. Броневського, В. Вандурського, С. Р. Стан-де та інших поетів.

Ю. Булаховська характеризує реалістичні мотиви у творчості Л. Стаффа і М. Яструна, але докладніше зупиняється на аналізі творів Ю. Тувіма, які, без сумніву, знає найкраще. Вона розглядає окремі етапи утвердження громадської тематики в його поезії, з'ясовує творче засвоєння поетом кращих надбань російської класичної і радянської поезики.

Весь третій розділ присвячений художньому перекладу як одній з найдіяльніших форм дружніх взаємин.

Ю. Булаховська зупиняється на окремих перекладах з того чи іншого польського поета, говорить про перекладацьку майстерність, завдяки якій твори польського читця в одежі російського і українського художнього слова стають уже певним явищем літературного життя.

З післявоєнних перекладів з польської поезії в третьому розділі книги докладно аналізуються майже всі польські поетичні збірки російською мовою (1945 — 1955 років), серед яких Ю. Булаховська відзначає кращі. Разом з цим дослідниця вказує на те, що значна частина російських перекладів поезії Ю. Тувіма вражає штучністю, сухістю звучання, надуманістю і незграбністю з точки зору функціональної семантики російської мови. Зокрема грішать цим переклади творів Тувімової ліри, здійснені Самойловим, і до певної міри переклади М. Живова віршів «Урок», «К простому человеку».

За твердженням Ю. Булаховської, ближче до оригіналу, а саме його художніх особливостей, стоять українські післявоєнні переклади віршів Тувіма, що належать М. Рильському, М. Лукашу,

Є. Нарубіній, Д. Павличкові, Г. Кочуру. Авторка наводить приклади високої художньої майстерності у перекладах, що вийшли з-під пера М. Рильського. До найкращих перекладів вона також слушно зараховує поему «Бал в опері» у виконанні М. Лукаша.

У цьому розділі книги Ю. Булаховської вперше в нашій критиці говориться про невідомий переклад вірша Ю. Тувіма «До простої людини», здійснений Вадимом Іскрою в 1931 році.

Третій розділ книги закінчується загальним оглядом перекладів польською мовою української класичної і сучасної радянської поезії, починаючи від різних варіантів перекладу творів Шевченка до «Скель Дувру» з «Англійських вражень» М. Бажана. Матеріал подається дуже широко, хоч загалом він композиційно досить слабо зв'язаний з основним задумом книги.

Наша розмова про книгу Ю. Булаховської була б неповною, коли б ми нічого не сказали про її тіньову сторону.

Багато місця в книзі відведено висвітленню того, як, коли і кому допомагала радянська поезія в кристалізації естетичних поглядів, у зміцненні реалістичної чутливості, у збагаченні поетичного фонду новими художніми прийомами і образами. Булаховська прагне дотримуватися високого критерію: дати власну оцінку, не йти за відомими публіцистичними шаблонами. В окремих випадках авторка виявила неабияку критичну увагу та дослідницьку винахідливість і кмітливість, зокрема, під час селекції літературних творів і відбору авторів.

Проте в сфері дослідницької праці Ю. Булаховської — лише поети найстарішої генерації та середнього покоління (Стафф, Тувім, Івашкевич, Броневський, Яструн).

А покоління поетів, яке увійшло в літературу під час другої світової війни, зокрема поети, що були в еміграції в Радянському Союзі: Є. Пугачев, С. Е. Лец, Ф. Парещкий, В. Слободнік, і ті що дебютували в перші роки після війни: А. Браун, Р. Братний, А. Мандаліан, В. Шимборська, Т. Ургач, Г. Гаворський, А. Слуцький, В. Вірпша залишилися поза полем уваги дослідниці. Кому, як не цим молодим польським поетам радянська поезія не тільки допомагала стати на ноги, але й була зразком служіння суспільній справі, вітчизні, соціалізму. Ці молоді поети зазнали великого впливу поезії В. Маяковського. Ця молодь «була безкомпромісна, повна енергії, завзяття і вогню». Віддаючи справі побудови соціалізму в своїй батьківщині весь запал і творче горіння, молоді поети відчували справжнє щастя, і це надихало їх на створення актуальних поезій, сповнених гуманізмом.

Поети одвідували найважливіші польські промислові підприємства і новобудови шестирічки. Під враженням бурхливого розвитку народного господарства країни поети А. Браун, А. Мандаліан та інші видали збірку «Весна шестирічки», вірші якої об'єднані спільною тематикою. Ця збірка стала певним експериментом у польській поезії, автори хотіли показати, що таке творчість поета для широких мас.

Не досить точно аналізує Ю. Булаховська окремі періоди творчості таких великих поетів Польщі як Ю. Тувім і Л. Стафф.

Окремі недоліки проте не заважають доброго враження від літературознавчої праці Ю. Булаховської, яка становить певний внесок у українську радянську поетистику.

Іван ЛОЗИНСЬКИЙ

м. Львів

Після «вдалої зйомки»...

— все для нас робить! Ось з тиждень тому був такий випадок...

Всі троє, перебуваючи одне одного, розповідали кореспондентові, як вони знімали справжній розстріл одного конголезького партизана. Його вже було прив'язали до дерева, вже ось-ось мали розстріляти, але оператору Ньєво здалося, що тут погане освітлення, кадри можуть вийти невиразні. І Меркьє, який керував розстрілом, охоче погодився перенести всю цю справу в інше місце.

— Ми знайшли підходяще місце на фоні білої стіни, — пояснює Якопетті, — кадри вийшли чудові...

УБИВСТВО З РЕЖИСЕРОМ

На світанку 54-й батальйон вирушив із Стенлівіля в напрямку Бенде. Це була чергова звичайна каральна експедиція. І склад батальйону був також цілком звичайний для чомбівського війська: чотири десятки білих найманців, дві сотні жандармів з Катанги і командир — бельгійський майор Ле Меркьє. На шосе розтяглася довга колона автомобілів — кілька відкритих джипів, з півдесятка грузовиків, радіостанція.

І лише одне в цій автоколоні було не зовсім звичайне для подібних експедицій: джип з трьома чоловіками в цивільному одязі і з кінозйомочним апаратом на тринозі.

Машини мчали по шосе, прокладеному в густих тропічних заростях. Вдалині з'явилися три постаті. Під'їхавши ближче, можна було помітити, що це три ще зовсім юні хлопці. Вони йшли понад самим краєм дороги, наспівуючи якоїсь тужливої негритянської пісні.

Люди в джипі з кінокамерою заметушилися. Один з них припав оком до окуляра апарата, два інші міцно вхопилися за триногу, щоб вона не хиталась.

Другий джип швидко звернув убік, і один з білих найманців — Бен Лоу наготував свого автомата. «Вже?» — запитав він, обернувшись до людини біля кіноапарата. «Ні, ні, зачекай!» — закричав один з тих двох, що підтримували триногу. А оператор став швидко приладнувати довгий телеоб'єктив

Лоу, не опускаючи свого автомата, чекав команди. Нарешті, той, біля триноги, подав знак рукою. Тріск кіноапарата злився з автоматними чергами. Три хлопці один по одному повалилися на шосе. Оператор швидко схопив іншу, ручну камеру і побіг до вбитих. За ним поспішали двоє з того джипа. Коли вони підбігали до хлопців, що лежали на шосе, один з них ще був живий. Оператор, ставши на коліно, довго знімав його передсмертну агонію...

Увечері, повернувшись до Стенлівіля, всі троє — режисер Гуальтьєро Якопетті з операторами Антоніо Кліматі і Станіслао Ньєво сиділи за столиком в барі готелю «Мемлінг». Четвертим був їхній італійський земляк, кореспондент римського тижневика «Експрессо» Карло Грегоретті. Якопетті розповідав йому про те, як у них посувається робота над новим документальним фільмом «Прощай, Африко».

— Клята країна, — скаржився режисер, — кожного дня ризикуєш тут своїм життям... Але сьогодні нам дуже пощастило — зняли такі кадри!

І Якопетті розповів про ранкову зйомку:

— Ми добре подружили з отим Меркьє, — похвалився режисер,

* * *

Через деякий час вся ця розповідь з'явилася на сторінках «Експрессо». Карло Грегоретті справедливо вважав, що не має права мовчати, що людство повинно знати про злочини, учасниками яких, фактично, став Якопетті та його оператори, про те, як створюється вже заздалегідь розрекламований фільм «Прощай, Африко».

І тоді Якопетті, дізнавшись про статтю в «Експрессо», подав у суд на італійського журналіста. Він обвинувачував Грегоретті в наклепі, вимагав спростування, відшкодування тощо.

Сталося так, що ця справа потрапила до одного з помічників римського прокурора Паскуале Педоте. А він вже мав нагоду познайомитися до того з позивачем. Педоте досить добре знав, хто такий кінорежисер Гуальтьєро Якопетті, адже саме він рік тому вів карну справу цього ж таки Якопетті. Режисера обвинувачували в ганебному злочині: він примусив до співжиття з ним 13-річну циганську дівчинку Іоланду Кальдарас. Вина Якопетті була повністю доведена, він мав би сісти за ґрати, але втрутилися якісь впливові сили, і Педоте отримав

наказ припинити справу «за недо-
веденістю»...

Ну, а щодо обличчя Гуальтьєро
Якопетті як режисера, то про йо-
го фільми відомо, що вони спов-
нені такого цинізму, такого ствер-
дження жорстокості, які зводять
нанівець будь-які чесноти, припи-
сувані їм буржуазною критикою.
Тепер стало цілком зрозуміло, як
досягається ота неперевершена
«наддокументальність».

Отже, помічник римського про-
курора почав розгляд позову Яко-
петті до Карло Грегоретті і редак-
ції «Експрессо». Педоте зажадав
продивитися весь знятий кіномате-
ріал, допитав численних свідків й
виніс рішення, яке схвально зу-
стріла вся громадськість Італії й
не одної лише Італії. Педоте не
тільки визнав позов Якопетті ціл-
ком безпідставним, а й порушив
справу проти нього самого — за
пряму співучасть у неодноразових
убивствах.

Що ж каже з цього приводу
Якопетті? Чим він виправдовуєть-
ся?

Так рекламують фільм «Прощай,
Африко» в Західній Німеччині.
«Фільм гаряче обговорюється в сві-
товій пресі — його нетерпляче че-
кають в усіх куточках землі» —
написано на плакаті над портрета-
ми самого Якопетті та одного з
його операторів.

Von der Weltpresse heiss
diskutiert—in allen Erdtei-
len mit Spannung erwartet:

G. JACOPETTI'S u. PROSPER'S
NEUESTER „SCHOCKER“
**AFRICA
ADDIO**

Ein OMNIA-FRANCIS-FILM, HERGESTELLT
VON DER CINEMATOGRAPHICA WOERZ

TECHNI-
COLOR

CINE-UNION FILMVERLEIH GMBH.
8 MÜNCHEN 2 · NEUHAUSER STR. 14 · TEL.: 99 54 32 u. 33
FRANKFURT · DÜSSELDORF · HAMBURG · BERLIN

— А його б все одно розстріля-
ли, — говорить Якопетті про того
конголезького патріота, що його
майор Меркье повів убивати на
зручне для зйомок місце.

Коли Якопетті нагадали, що три
хлопчики, розстріляні за його вка-
зівкою, зовсім не були партизана-
ми, що їм було лише по 12—13
років, режисер лише роздратовано
знижав плечима:

— При чому тут я? Такий тепер
світ!..

І все ж Гуальтьєро Якопетті та
його операторів захищають, завзя-
то захищають. В західнонімецькій
пресі, де, до речі, фільм «Прощай,
Африко» особливо широко рекла-
мують, з'явилися статті, в яких об-
стоюється «право» Якопетті на
«свободу творчості», а вся його
справа оголошується «злісною ви-
гадкою комуністів». У такому ж
душі виступили й деякі американ-
ські газети. В самій Італії певні ко-
ла теж стоять стіною за «скривд-
женого» режисера.

Цікаво, що одним із свідків за-
хисту Якопетті виступає командир
54-го чомбівського батальйону Ле
Меркье.

«Коли мої хлопці знатимуть, що
завтра з'являться на кіноекранах,
вони воюватимуть ще краще!» —
запевняє цей професіональний
найманий вбивця.

Остаточне слідство в справі
Якопетті та його помічників має
бути проведене після того, як во-
ни повернуться з чергової своєї
експедиції. А знімають вони новий
фільм, цього разу про Південно-
Африканську Республіку. В ньому

Якопетті хоче довести, що режим
Фервурда зовсім не такий пога-
ний, як про нього пишуть...

Чим закінчиться вся ця історія?

Пряма співучасть у неодноразо-
вих убивствах — за це має відпо-
відати Якопетті. Та хіба мало їх,
таких жерців західної «свободи» і
«демократії», які допомагають
убивати в Конго і Південному В'є-
тнамі, в Анголі і Домініканській
Республіці!

Розстріл цього конголезького па-
тріота також відбувався у відповід-
ності до режисерських вказівок
Якопетті...

ДЛЯ ТОВСТУНІВ. Спе-
ціальний пояс для товстих
винайшли в Сполучених
Штатах. У пояс вмонтовано
потужну електробатарейку.
Коли товстун випне свій жи-
віт, то одразу ж відчуває
сильний удар електричного
струму. Отже, живіт дово-
диться постійно втягувати.

ЯЄЧНИЙ РЕКОРД. Про-
тягом сорока хвилин один
34-річний чоловік з Ранд-
фонтейна (Південна Афри-
ка) з'їв 48 крутих яєць. Га-
зети повідомляють про це з
гордістю і підкреслюють, що
це новий світовий рекорд.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НАЕЛЕКТРИЗОВАНІ
КНИЖКИ. Після того, як
з міської бібліотеки Джо-
пліна (США) було викраде-
но 14000 книжок, дирекція
вжила необхідних заходів.
Тепер всі книжки «наелект-
ризували», а біля виходу з
бібліотеки вмонтували
електронне око, яке одразу
подає сигнал, ледве в кише-
ні або портфелі читача опи-
няється украдена книжка.

АВСТРІЯ

У пошуках матеріалу для антивоєнного фільму кінорежисер С. Кірхгофер звернувся до відомого роману німецького письменника XVII сторіччя Ганса Якоба Гріммельсгаузена «Пригоди Сімпліція Сімплісіссімуса». Цей твір розповідає про події Тридцятирічної війни, з великою силою таврує війну як страшне лихо для народу. С. Кірхгофер має намір перенести події роману в наші дні.

«Але на одміну від Сімпліссісуса XVII сторіччя, який не бачив для свого народу виходу з того тяжкого становища. — каже австрійський режисер, — герой мого фільму знатиме, як боротися проти війни».

АНГЛІЯ

Під час прем'єри п'єси відомого негритянського письменника Джеймса Болдуїна «Блюз для містера Чарлі» в лондонському театрі «Алдвіч» відбулася расистська демонстрація.

«Ця ганебна подія, — пише газета «Дейлі уорнер», — наочно показала присутнім у залі, що являє собою расова дискримінація. «Чума», про яку пише Болдуїн в п'єсі, показала своє обличчя і в лондонському залі».

* * *

Алан Сіллітоу, автор відомого нашому читачу роману «Ключ від дверей», випустив у лондонському видавництві «Аллен» свій новий роман «Смерть Уільяма Постерса».

Герой нового твору Сіллітоу, як і попередні герої письменника, — робітник. Він працює на фабриці в

«УГОРСЬКА ВЕСНА»

Цього року в Угорщині був проведений другий в історії країни День поезії. Це літературне свято мало особливо урочистий характер у зв'язку з тим, що в 1965 році відзначається двадцятиріччя з дня визволення Угорщини, а також шістдесятиріччя з дня народження великого угорського поета Аттіли Йожефа. До Дня поезії видавництва країни випустили в світ цілий ряд поетичних збірок, серед яких (не кажучи вже про повне зібрання творів Аттіли Йожефа) увагу привертає антологія

«Угорська весна» під редакцією поета й критика Лайоша Іллеша. До антології ввійшли найкращі ліричні твори угорських поетів, написані в період від року 1945 до року 1964. Упорядник прагнув якнайповніше відбити в збірці шляхи розвитку сучасної угорської поезії, показати все багатство її жанрів і стилів.

В Будапешті видана також антологія антифашистської поезії під назвою «Стрічка історії».

«ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА» В ПАРИЖІ

Нещодавно на екранах Парижа з величезним успіхом демонструвалася кіноповість О. Довженка «Зачарована Десна». Відомий кінокритик Жорж Садуль відгукнувся на радянський фільм захопленою рецензією, вміщеною на сторінках «Леттр франсез»:

«Який фільм! Яка краса! Це не просто удача, це справжнє чудо. Ніколи ще на екрані гармонія картин, барв, звуків не підносила до такого ліризму. «Десна» — це поема, «кінопоема»; вона захопила нас, вразила своєю пишністю й емоційністю».

Детально переказуючи зміст кінокартини, Ж. Садуль відзначає високу майстерність художника, що зумів мовою кіно відтворити красу «рослинного раю» на «берегах прекрасної Десни», показати її такою, якою побачив її колись «блбавий хлопчик з волошковими очима» Сашко.

Садуль пояснює французькому глядачеві, що у творах Довженка

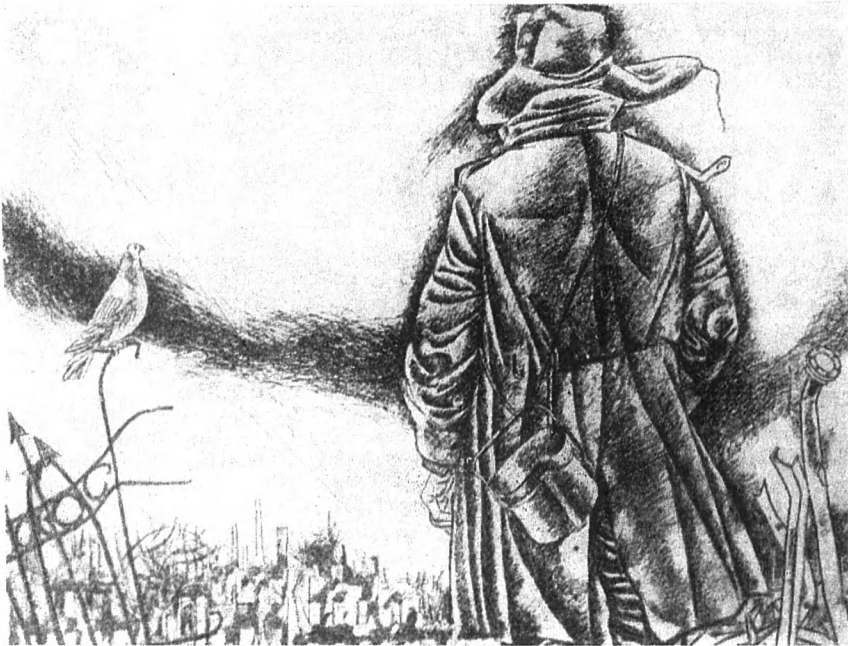
«минуле, сучасне, реальне й уявне в силу поетичної необхідності завжди тісно переплітається між собою». Побажав якось малий Сашко, щоб з'явився перед ним лев, — і враз на берег Десни вийшов цей хижий звір. «Правда, — зауважує Садуль, — в коментарі пояснюється, що лев той втік з клітки мандрівного цирку, але чи так воно? Тут реальне змішалось з уявним, метафора з дійсністю...»

«Цей фільм — справжнє чудо, — пише далі Садуль, — у ньому відчувається биття полум'яного Довженкового серця, що навіки зупинилося в листопаді 1956 року. Але ж зйомки фільму були завершені тільки в 1964-му, майже через вісім років після смерті її автора... «Десна» — третій посмертний фільм одного з найбільших геніїв кіно. Це безпрецедентний випадок в історії. Траплялося, що після смерті їх авторів виходили у світ романи, есе чи поеми, залишені у рукописах, але ніколи не було посмертного фільму».

«ІНТЕРГРАФІК 65»

Понад 1200 творів художників-графіків з двадцяти різних країн представлено на виставці «Інтерграфік 65», відкритій в столиці Німецької Демократичної Республіки — Берліні.

Твори, експоновані на цій виставці, мали задовольнити єдину вимогу: сприяти дружбі народів усього світу, відображати їхнє прагнення до миру і взаєморозуміння.

Еріх Мюллер. Повернення.

«Інтерграфік 65» дає досить повне уявлення про стан графічного мистецтва в різних країнах, знайомить з роботами молодих талановитих графіків, зокрема з країн Азії та Латинської Америки, досі невідомих в Європі.

Преса НДР підкреслює ще одну важливу рису виставки. Вже той факт, що експонувалася вона саме в демократичному Берліні, свідчить про те, що передові митці світу цінують вклад Німецької Демократичної Республіки в загальну боротьбу народів за мир і взаєморозуміння.

ДОЛЯ БРАТІВ ЛАЗРАК

Алжирський письменник Мулуд Маммері відомий вже радянському читачеві як автор виданого в СРСР роману «Коли справедливість спить». В ньому розповідалося про Алжир часів другої світової війни й перших післявоєнних років. У своєму новому творі — романі «Опіум і кийок» письменник веде своїх героїв — жителів Кабілії — далі, крізь бурю національно-визвольної боротьби.

Виходець з Кабілії, Мулуд Маммері добре знає цей чи не найзлиденніший край Алжіру.

Тяжкою була доля героїв роману Маммері «Опіум і кийок» — членів кабільської родини Лазрак. Нестерпно стає вона, коли до маленького селища Тала, де живуть герої роману, вдирається каральний загін колонізаторів. Нескорені духом селяни йдуть у гори, вливаються в лави бійців майбутньої визвольної армії. До борців за визволення приєднується молодший син — Алі. А незабаром під іменем полковника Аміроша він стає командиром повстанців. Його шляхом йдуть і інші брати.

Ноттінгемі. Френка Долі гнітять постійні сварки з дружиною і тещою, виснажує тяжка праця на фабриці.

«Більшість моїх перевесників мріють про легку роботу, яка відбирала б небагато часу і, природно, давала б чимало грошей, — говорить Френк. — Але я не думаю, що вони взагалі навидять працю. Ні. Вони зовсім не прагнуть усі як один стати лікарями чи клерками. Їм просто, мабуть, не подобається працювати в шумі й бруді, а повернувшись додому, з'їдати тарілку бобів з сосисками і протягом двох годин дивитись телевізійну рекламу, яка розповідає, що ті самі боби і сосиски, від яких так пече у шлунку, є найкращою їжею в світі».

Френк Долі залишає рідний дім, переїздить до Лондона. Випадок приводить його в середовище художників-професіоналів, але й там він не знаходить щастя.

БЕЛЬГІЯ

Жорж Сіменон вирішив взяти участь у розслідуванні загадкового вбивства 83-річної жінки, власниці фабрики, що сталося в його рідному місті Люттіху.

Втім великий літературний талант цього майстра психологічного детективу не допоміг йому розв'язати реальну кримінальну загадку. «Але я не шкодую, — заявив Сіменон. — Моя поїздка на батьківщину не буде безрезультатною. З неї народиться нова книжка».

БОЛГАРІЯ

Нещодавно в місячнику «Септември» найстаріший болгарський письменник Людмил Стоянов опублікував драматичний твір під назвою «...А співці про нього складають пісні». Цей твір розповідає про життя великого болгарського поета й революціонера Христо Ботева.

БРАЗИЛІЯ

«Пастушна ніч» — так називається новий роман Жоржі Амаду, який вийшов одночасно в Бразилії та Аргентині. За повідомленням преси, в цьому творі письменник знову звертається до пенучих соціальних проблем Латинської Америки. «Новий твір нашого Жоржі Амаду, як завжди, викликає великий інтерес читачів у всьому світі й гарячі суперечки критиків різних напрямків», — пише газета «Коррейо да манья», що виходить у Ріо-де-Жанейро.

ІТАЛІЯ

Після майже п'ятирічної перерви до роботи в кіно повернувся відомий італійський режисер Джілло Понтекорво. Преса повідомляє, що він працює зараз водночас над двома фільмами.

Джілло Понтекорво.

Перший з них — «Битва за Алжир». Це буде перший фільм спільного італійсько-алжирського виробництва.

В картині буде відтворено революційну боротьбу алжирського народу за свою незалежність проти французького колоніалізму. Дія фільму відбувається в старовинних кварталах столиці Алжiru — Касба. Всі ролі, за винятком головної, виконують непрофесіонали.

Другий фільм «Магія» — це кінорозповідь про подорож по Гвінеї, Дагомеї, Камеруну та Мексиці.

* * *

Тут готується до друку, в перекладі з російської на італійську мову, десятитомна «Всесвітня історія» Академії наук СРСР.

Газета «Уніта» хантеризує це видання, як велику подію в культурному житті Італії.

* * *

Франко Зефереллі, театральний режисер і художник, вирішив випробувати свої сили в кіно. Він працює зараз над екранізацією твору Томаса Манна «Смерть у Венеції». Наступного року Зефереллі планує зняти фільм за шекспірів-

Інакше склалася доля старшого сина в цій сім'ї. Адже відомо, що колонізатори діяли не тільки за допомогою кийка. Вони намагалися отруювати свідомість алжирців, убивати в них національні почуття, прагнення до свободи й незалежності. Деяким молодим алжирцям колонізатори відкривали навіть шлях до освіти, посилали їх вчитися в Париж, але для того тільки, щоб зробити з них своїх слухняних слуг.

Жертвою цієї підступної політики й став старший син Аїта Лазрака — Бахір. Він повертається з Парижа на батьківщину в мундирі французької

армії, тобто стає одним з тих, хто придушує визвольний рух алжирців.

Та кров і страждання народу, загибель брата і, нарешті, варварське знищення його рідного селища розкривають Бахіру очі на істину, змушують його замислитися над своєю долею. У фіналі роману він стає солдатом свободи.

Газета «Альже републікен» пише, що в романі Мулуда Маммері відбита історія кожної алжирської родини, поданий правдивий літопис подій, які принесли цій країні визволення від колоніального ярма.

«ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ АФРИКИ»

Як повідомляє інформаційний бюлетень ЮНЕСКО, ця міжнародна організація розпочала підготовку нового видання «Загальної історії Африки». Фахівці вважають, що підготовчий період триватиме не менше десяти років.

Передбачається видання двох варіантів історії — багатотомної праці

і скороченого варіанту, розрахованого на широкого читача.

Нове видання міститиме не тільки хроніку подій і нариси політичного розвитку, але й дослідження з історії економічних і соціальних відносин між народами Африканського континенту. Будуть використані також нові відомості в галузі археології, етнографії, лінгвістики.

ХУДОЖНИКИ ПОТО-ПОТО

В 1951 році французький художник і етнограф П'єр Лод відкрив у Пото-Пото, передмісті Браззавіля, приватну школу живопису, яка поклала початок популярному нині на Африканському континенті напрямку в живописі — пото-пото.

Картини художників цієї школи виконані в національних традиціях; найчастіше це сцени з життя африканських племен або реалістичні портрети. Твори художників Ф. Оссалі, Ф. Танго та інших здобули широкую популярність на Африканському континенті й за його межами.

Офорт Ф. Танго «Тамтами».

ПОРТРЕТ АНДЕРСЕНА

«Чи не найбільше безглуздих вигадок ще за життя Андерсена ширилося навколо його ставлення до дітей. Його самого страшенно дратували безпардонні нісенітниці, що з'являлися з цього приводу в тогочасній американській пресі, де в солоденьких історіях змальовувався такий собі добрий дядечко, який дітям — навіть на вулиці! — розповідає «гарненькі баечки» і який у дитинстві сам нібито безтурботно гасав по моріжжю, полюючи на барвистих метеликів».

Життєпис великого датського казкаря, який належить перу польської письменниці Марії Курецької і цитату з якого ми навели вище, спростовує ці ідилічні побрехеньки.

В своїй книзі, що вийшла у видавництві «ПІВ» під назвою «Ганс-Христіан Андерсен», Марія Курецька в цілком реалістичних тонах розповідає про життєвий і творчий шлях письменника, використовуючи при цьому багатий документальний ма-

теріал, серйозні біографічні дослідження інших авторів і творчий доробок самого Андерсена — його уславлені казки, п'єси, а також листування з друзями й визначними діячами культури й мистецтва.

Польська письменниця доводить, що джерелом відомих дітям усього світу глибоко поетичних, часом філософських і завжди цікавих казок Андерсена були його багатий особистий досвід, виняткова спостережливість і ліричне світосприймання, поможені на яскраву, нестримну фантазію.

«Книжка Курецької — це не букетик квітів, покладений біля п'єдесталу пам'ятника геніального датчанина, а жива, переконлива історія людини й письменника з усіма властивими цій людині зльотами й падіннями. І цей життєпис ще більше збагачується вміло відтвореною картиною тогочасної епохи», — пише Єжи Гембицький у рецензії, вміщеній у газеті «Культура».

ТВОРЧІ ПЛАНИ ДЮРРЕНМАТТА

В розмові з кореспондентом польської газети «Трибуна люду» Яцеком Фрюлінгом відомий швейцарський письменник Фрідріх Дюрренматт розповів, що завершує зараз роботу над новою п'єсою під назвою «Метеор». П'єса вийде друком десь восени, а прем'єра її відбудеться в Цюриху, очевидно, в січні 1966 року.

«Це буде, власне, сценічна дискусія про смерть», — сказав Дюрренматт. — Герой п'єси — це сучасний Лазар, який втратив усіх близьких і, залишившись сам-один, запитує в фіналі: коли ж я, нарешті, віржу дуба? П'єса символічна, і цей герой її — художник, лауреат Нобелівської премії. Поставити «Метеор» буде досить нелегко.

Водночас я пишу книжку під назвою «Проблеми драматургії», в якій багато уваги буде приділено найважливішому, на мій погляд, елементові театру — режисурі. Збираю я також і матеріал для наступної п'єси, яка називатиметься «Цезар і євнух». У зв'язку з цим щодня читаю матеріали з історії Візантії. Для інформації додаю ще: у «Метеорі» гратимуть сім чоловіків і три жінки, в п'єсі «Цезар і євнух» буде зайнято двадцять акторів».

На закінчення інтерв'ю Дюрренматт сказав:

Фрідріх Дюрренматт.

— Я не пишу зараз і, напевно, довго ще не буду писати прозових творів. Проза для мене — випадкова робота. Всім корінням своїм я — в театрі, в його справах. Театр — це мій світ, моє життя.

ською комедією «Приборкання непокірної» з Елізабет Тейлор та Річардом Бертоном в головних ролях.

КУБА

В зв'язку з надходженням великої кількості нових експонатів, буде реконструйовано й розширено музей Ернеста Хемінгуей, на вулиці в Сан-Франциско ді Пауло, поблизу Гавани, де письменник жив з 1939 року і до останніх своїх днів.

Н Д Р

Ще одне видання творів Бертольта Брехта готується до друку в НДР. Воно складатиметься з шести томів, до яких увійдуть переважно недавно знайдені і досі неопубліковані твори митця. Перші три томи — із статтями про театр і літературу — вийдуть наступного року.

В 1967 році будуть видані останні три томи — есе і статті на політичні, соціальні, філософські та природознавчі теми. Упорядковує видання драматург Вернер Гехт. Крім того, готується до видання двотомник Брехта «Фрагменти й одноактні п'єси».

* * *

На пленарному засіданні Німецької Академії мистецтв її новим президентом обрано талановитого кінорежисера Конрада Вольфа. Віце-президентами академії стали видатні літератори і митці — письменник і літературознавець Альфред Кюрелла, художній керівник театру «Номіне опер» Вальтер Фельзенштейн, режисер і актор Вольфганг Лангхофф, художник Отто Нагель.

Ф Р Н

Автор «Намісника», західнонімецький драматург Рольф Хохгут працює над п'єсою, якою вже зацікавився відомий театральний режисер Ервін Піскатор. Новий твір Хохгута матиме антивоєнний характер. Як повідомляє автор, події минулого в ньому будуть тісно пов'язані з подіями сучасності.

«П'єсу Рольфа Хохгута ще ніхто не читав, — пише дüsseldorfська газета «Дейче фольксцейтунг», — але проти неї вже гострять пера деякі офіційальні критики. Пояснюється це тим, що, як і попередні твори Хохгута, нова його драма знову таврує велике зло...»

Фільм Роберта Радніца «Острів блакитних дельфінів» побудовано за написаним для юнацтва романом американського письменника і журналіста Скотта О'Делла. В основу сюжету

Селія Кей у фільмі «Острів блакитних дельфінів».

покладено справжню історію дівчини Карани, яка потрапила на безлюдний острів Сан-Ніколас і прожила там сама з 1835 по 1853 рік. Роль Карани у фільмі «Острів блакитних дельфінів» виконує молода американська актриса Селія Кей. Це її перша роль у кіно.

* * *

В Чикаго відкрився перший в світі кінотеатр, в якому демонструється одинадцятихвилинний краєзнавчий фільм, супроводжуваний різними запахами і зміною температури повітря. Як повідомляє журнал «Філімз енд філімінг», зміну запахів і температури регулює спеціальний електронний пристрій кожні дві-три секунди.

ФРАНЦІЯ

Група прогресивних кінодокументалістів вирішила створити фільм, який розповідав би правдиву історію визволення Парижа від гітлерівських окупантів. Як відомо, певні реакційні кола намагаються сфальсифікувати історичну правду, принизити роль французького руху Опору і, зокрема, роль комуністів у визволенні столиці.

Побудований головним чином на документальних стрічках, майбутній фільм

НА ОЗБРОЄННІ РЕВАНШИСТІВ

Чимало паперу й чорнила витратили західнонімецькі письменники й мемуаристи, намагаючись перевернути історичні факти, що призвели до нищівного розгрому гітлерівської армії під Сталінградом, сфальсифікувати справжній характер історичної битви на Волзі. Нині в цю кампанію включився й один з головних літописців гітлерівської армії, фашистський письменник Гейнц Конзалік, який присвятив цій темі свій новий роман «Серце 6-ої армії».

Всі чотириста сторінок цього опусу підкорені одній маніакальній ідеї — вихваленню війни. Людство не може існувати без воєн — так міркує головний герой твору, німецький солдат, цю думку проповідує навіть військовий священик Вебер.

«Ну, що з того, що нас побили під Сталінградом? — вигукують персонажі Конзаліка. — Все це — вина політиків, вони щось переплутали, а може, й зрадили. Німецький солдат народився для того, щоб воювати і перемогати!»

Отже, за своїм одверто фашистським змістом роман «Серце 6-ої армії» нічим не відрізняється від попередніх творів письменника-фашиста. Проте, як відзначає німецька преса, цей роман звернений не тільки в минуле. Конзалік настирливо повторює одну і ту саму думку: «справжній німець», мовляв, повинен завжди готуватися до війни, войовничість має стати головною рисою його вдачі.

Чи не тому боннська пропаганда взяла новий роман Конзаліка на озброєння? Характерна деталь: земельний суд Північного Рейну-Вестфалії розглядав справу про «Серце 6-ої армії». Але не тому, що цей твір пропагує війну, а через те тільки, що в ньому є багато грубих натуралістичних сцен, які межують з порнографією. Однак суд відкинув ці обвинувачення й навіть визнав, що роман Конзаліка «може сприяти вихованню німецької молоді». Так одверто фашистський твір дістав у ФРН офіційне визнання.

РОМАН ПРО ШТУРМ МОНКАДИ

У видавництві «Робер Лаффон» вийшла нова книжка Робера Мерля «Монкада. Перший бій Фіделя Кастро». Це документальний роман

Фідель Кастро в 1955 році.

про підготовку і проведення першої битви кубинської революції — штурм казарми Монкада.

Працюючи над романом, Р. Мерль не задовольнився самим лише вивченням документів та газетних ре-

портажів, часто досить суперечливих. Він ретельно розшукував і розпитував очевидців і учасників штурму, приділяючи однаково багато часу і уваги як керівникам, так і рядовим бійцям. «Монкада. Перший бій Фіделя Кастро» — це праця скрупульозного історика, що об'єктивно відтворює факти, не залишаючи поза увагою жодної дрібниці, але водночас це і захоплюючий роман. «Розповіді цих людей», — сказав кореспондентові «Юманіте» Р. Мерль, — рясніли такими вражаючими і несподіваними подробицями, що, слухаючи їх, я питав себе, як насмілювався я раніше вигадувати сюжети своїх романів?».

Виступ «монкадистів» 26 липня 1953 року закінчився невдачею; це були мужні, безстрашні юнаки, але їх було тільки 150. В країні почалися жорстокі репресії. Але заключні розділи роману Мерля звучать оптимістично. Письменник переконливо доводить, що воєнна поразка невеличкого загону перших героїв майбутньої революції швидко перетворилася на політичну перемогу.

Лікарі й санітари, ризикуючи життям, переховували і лікували поранених; лейтенант Сарріа, який заарештував Фіделя, відмовився, незважаючи на таємний наказ, його вбити. «Не можна вбити ідеї», — заявив він батістівцям.

Через п'ять років один з бастіонів батістівської диктатури — Монкада — впав без жодного пострілу.

«КРАЩІ РОКИ»

Закінчилася друга світова війна. Повертається додому Ернст Махнер — повертається з єдиною мрією: стати вчителем, вихователем нового покоління німців.

Нелегкі були перші кроки молодого директора школи Ернста Махнера. Але він твердо йде обраним шляхом. Заради обраної справи він навіть відмовляється од особистого щастя з Гільдою, яка не розуміє його.

Кадр з фільму «Кращі роки».

Бо переживши страхіття війни, Ернст Махнер звинувачує в усьому, насамперед тих, хто його вчив і виховував, хто отруював його свідомість фальшивою наукою й брехливими ідеями. І він вважає своїм обов'язком захистити нове покоління молодих німців від трагедії, що спіткала його самого.

го поривань. Він знає, заради чого живе тепер, якому ідеалові віддає кращі роки свого життя.

Такий короткий зміст нового фільму «Кращі роки», знятого режисером Гюнтером Рюккером на студії «Дефа». Роль головного героя фільму виконує відомий німецький актор Хорст Дрінда.

«ОРАТОРІЯ В ОДИНАДЦЯТИ ПІСНЯХ»

В видавництві «Зуркамп» (ФРН) вийшла друком нова п'єса Петера Вейсса, автора широковідомої «Смерті Марата». Назва нового твору — «Викриття», тема — Освенцім. З огляду на тему цієї п'єси і автор, і видавець не надали жодному театрові виключного права на першу постановку. Будь-який колектив може поставити її з єдиною умовою: прем'єра «Викриття» має відбутися 19 жовтня цього року. Ряд театрів у ФРН, НДР, Австрії й Швейцарії вже прийняв цю п'єсу до постановки. 19 жовтня вона транслюватиметься також по радіо та телебаченню.

Петер Вейсс, письменник, художник і режисер короткометражних фільмів, який в 1934 році, після приходу Гітлера до влади, емігрував до Швеції і досі живе там, дав своє-

му новому твору підзаголовок «Ораторія в одинадцяти піснях». Вейсс був присутній на процесі над катями з Освенціма у Франкфурті-на-Майні, потім відвідав цей колишній табір смерті в Польщі. Його драма ґрунтується на документах процесу — висловлюваннях свідків та підсудних; збережені навіть прізвища останніх. Але Вейсс вийшов за межі чистого документалізму, створивши сповнену високого пафосу трагедію, присвячену пам'яті жертв фашизму. Окремі розділи «Ораторії» мають такі назви, як «Пісня про лобне місце», «Пісня про циклон-Б», «Пісня про зашморг».

Петер Вейсс та його видавець заявили представникам преси, що всі прибутки від цієї п'єси вони віддаватимуть у фонд допомоги жертвам фашизму.

матиме також ігрову лінію. Головну жіночу роль у ньому виконуватиме Жанна Моро.

* * *

Роман Оноре де Бальзана «Втрачені ілюзії» екранізується для телебачення спільними силами телестудій Франції, Італії та ФРН. В головних ролях знімаються Ів Реньє та Анна Вернон.

ШВЕЙЦАРІЯ

Нещодавно в швейцарській пресі з'явилось повідомлення про те, що Чарлі Чаплін пише сценарій до нового фільму, який він поставитиме сам.

Повідомляється також, що Чаплін запропонував відомій італійській кіноактрисі Софі Лорен взяти участь у цьому фільмі.

ШВЕЦІЯ

Останнім часом преса повідомляла про те, що відомий режисер Інґмар Бергман має нібито намір відійти од роботи в кіно й цілком присвятити себе театральному мистецтву. Проте остаточно ясність у це питання вніс сам режисер. Він повідомив, що найближчим часом розпочне роботу над фільмом «Демони». Як завжди, Бергман поки що не розповідає нічого про зміст і характер свого нового фільму.

* * *

Щорічна премія об'єднання театральних критиків вважається в Швеції найвищою відзнакою для акторів. Цього року її присуджено Маргареті Кроок за виконання заголовної ролі в п'єсі Бертольта Брехта «Матінка Кураж та її діти», поставлений на сцені Стокгольмського драматичного театру.

Як зазначено в рішечні журі, акторка зуміла виласити у виконання своєї ролі «особливо пристрасний протест проти страхіття війни».

ЯПОНІЯ

Акіро Куросава закінчив зйомки нового фільму «Руда борода», дія якого відбувається в Токіо в минулому сторіччі. Критики одностайно характеризують цей фільм як найбільш вдалу й талановиту роботу Куросави.

„ЗОЛОТИЙ ПАВИЧ“

Минуло майже два десятиріччя з дня виходу кінематографа, перш ніж в Індії був створений самостійний художній фільм. Сталося це 1913 року. Сын відомого вченого санскритолога Дхан-дхірадж Гобінд Пхальке зняв на плівку міфічне оповідання про благородного й доброго індійського царя Харішчандра. Постановникам довелося долати величезні труднощі. Не було коштів, не було перфорованої плівки (дірочки робилися в кустарний спосіб), до того ж жодна жінка не погоджувалася зніматися у фільмі. На жіночі ролі були запрошені чоловіки. Навіть коли картина була вже готова, почалися ускладнення з її прокатом. А вже індійський глядач звик до того, що будь-яка вистава триває кілька годин, а «Раджа Харішчандра» демонструється лише півтори години. Кіно-театр лишався порожнім. Отже Пхальке довелося да-ти анонс такого змісту:

«Раджа Харішчандра», вистава з 57 тисяч фотографій. Картина в дві милі завдовжки. Тільки три анни (анна — індійська грошова одиниця). Така «дійова» реклама швидко змінила становище, і глядач пішов дивитися першу національну картину.

Після «Харішчандри» Пхальке поставив близько ста художніх фільмів. Він працював в кінематографії понад два десятиріччя.

Надзвичайно складною і специфічною для індійського кіно була проблема мови. Вже перші німі фільми випускалися з титрами на чотирьох-п'яти мовах. Це дуже зменшувало емоційний вплив твору. Ще більше погіршилося становище, коли на зміну «німому» прийшов «розмовний» кінематограф.

В 1931 році бомбейською фірмою «Імперіел філм» був випущений на екрани перший звуковий кінофільм «Алам Ара» режисера Ардешіра М. Ірані мовою хінді.

Кадр з фільму «Доктор Котніс». В. Шантарам в головній ролі.

Поступово почали випускати фільми мовами урду, гуджараті, телугу, маратхі, пенджабі та ін. Іноді одразу створювалося кілька варіантів різними мовами. Виробництво таких картин, звичайно, коштувало набагато дорожче.

Взагалі в Індії до 40-х років в прокаті було в сім разів більше фільмів іноземних (переважно американських), ніж вітчизняних. Блискавично виникали й так само блискавично банкрутували карликові кіностудії та кінокомпанії.

До початку п'ятдесятих років індійські кінофільми майже не виходили за межі країни. Деякий успіх мали окремі визначні твори, — такі, наприклад, як «Шакунтала» В. Шантарам або «Ніча Нагар» Четана Ананда. Це лише підкреслювало загальний низький рівень решти кінопродукції.

Саме В. Шантарам створив фільм «Історія доктора Котніса» Герой цього твору лікар Котніс — людина мужня, щира й справедлива.

Надзвичайно цікавим за задумом був фільм у сла-

леного індійського танцівника Удай Шанкара «Калпана». Це велика танцювальна сюїта, в якій показані яскраві національні танці Індії, блискуча майстерність актора.

В 1937 році компанія «Вадія мувітон» взялася до переробки американського фільму «Багдадський злодій» (з Дугласом Фербенком в головній ролі). Картину озвучили індійськими піснями. Зняли кілька танцювальних епізодів і просто повклеювали їх в різні місця кіноплівки. Слід зазначити, що комерсанти страшенно зловживали такими переробками. І якщо в «Калпані» демонструвалися справжні народні пісні й танці, то тут вони ставали

підробкою, фальшуванням і вульгаризацією народного мистецтва. В деяких кінострічках виконувалося аж до п'ятдесяти пісень!

Серед фільмів, які привернули увагу світової громадськості, треба згадати твори письменника і режисера Ходжі Ахмада Аббаса. Він поставив цікаві й правдиві картини про життя індійських трударів: «Діти землі» (реалістична повість, що мала великий відгук в серцях індійських глядачів), «Рахі» (в радянському прокаті — «Ганга»). Останню стрічку зроблено за романом видатного письменника Мулка Раджа Ананда «Два листки і пуп'янок», що був присвячений життю робітників чайних плантацій. На-

решті Аббас зняв і такий гостро соціальний фільм, як «Муна». В цьому творі Аббас, лишаючись вірним своїм уподобанням журналіста, розповідає історію хлопчика, якого під час голоду мати підкинула чужим людям.

З великим успіхом демонструвалася на радянських екранах поетична пісня про красу людської душі «Дівчина з Бомбея» (індійська назва «Три світи — чотири дороги») режисера В. Шантарам. Сценарист Д. Шарар знайшов цікаву, оригінальну інтерпретацію теми єдності індійських народів. В. Шантарам одійшов від традиційного прийому — запрошувати на ролі головних героїнь тільки красунь, показавши невродливу «Дівчину з Бомбея». З патхенною майстерністю відома актриса Сандхія доводить, що краса її Шами полягає в її вчинках, в доброму серці.

До шедеврів кіномистецтва можна віднести фільм провідного індійського режисера Бімала Роя «Два бігхи землі».

Нещодавно Бімал Рой писав: «Прогресивні індійські кінематографісти глибоко цікавляться радянським мистецтвом. Вони вчать на кращих зразках соціалістичного реалізму, вчать багатогранності образів, високої техніки зйомок». І слід сказати, що у фільмі «Два бігхи землі» відчутний вплив радянської класичної школи, кращих традицій радянського кіномистецтва. Його режисер Бімал Рой, звичайно, зовсім не копіює манери радянського кіно. Він переплавляє в своєму мистецькому горнилі «чуже» так, що воно перетворюється на «власне».

Як і більшість високохудожніх індійських фільмів, «Два бігхи землі» — твір неприхованих емоцій, твір різних контрастів. Сюжет його, добре зрозумілий

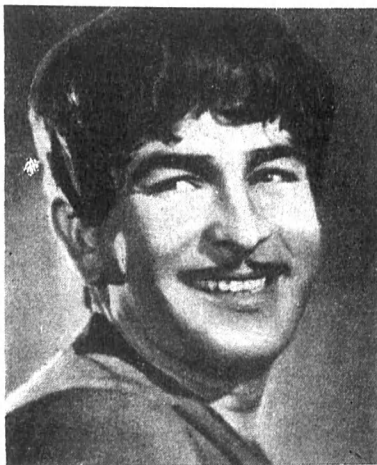
Кадр з фільму Бімала Роя «Два бігхи землі».

Кадр з фільму «Ганга».

Кадр з фільму В. Шантарам «Дівчина з Бомбея».

Постановник фільму «Бродяга» і кіноактор Радж Капур.

Кадр з фільму Р. Капура «Пан 420».

масам індійського народу, реалістично відтворює життя. В основі картини — історія боротьби бідного селянина Шамбу з поміщиком за два бігхи землі. Картина вражає справжньою майстерністю в змалюванні характерів та побуту. В цьому заслуга не лише Бімала Роя, а й великого актора індійського кіно Балраджа Сахні, який виконує роль Шамбу. Дивлячись на Балраджа Сахні на екрані, мимоволі згадуєш старовинну приказку «очі — дзеркало душі».

Минулого року на фестивалі індійських фільмів у Москві були показані дві картини за участю Балраджа Сахні. Поряд з ним грає ще один чудовий актор Соуміто Чаттерджі. Мова йде про фільми Сатъятжі та Роя «Родина Апура» та «Експедиція». Ці твори — свідчення дальшого зростання індійського кіномистецтва в цілому. Вони перегукуються із першим твором Бімала Роя «Хамрахі» («Брати»), поставленим ще в 1944 році і присвяченим боротьбі робітників з капіталістами.

Під час обговорень індій-

ських фільмів багато списів ламалося в дискусіях про «акторську маску» Раджа Капура. Одні пророкували йому лише тимчасовий успіх, інші називали його твори ремісницькими, говорили про їх відірваність од головної течії в національному кіно тощо. Але минуло вже десятиріччя, а фільми «Бродяга» й «Пан 420» і досі не сходять з екранів світу.

Радж Капур народився і виріс у відомій акторській сім'ї. Його батько — чудовий індійський актор Притхві Радж Капур. Наш глядач знає його, як виконавця ролі судді у «Бродязі». Радж Капур рано почав режисерську роботу. Зараз йому близько сорока років. Перші його фільми «Ааг» («Вогонь») та «Барсат» («Дощ»), були твори псевдоромантичні, близькі до комерційного кіно й далекі від життя. Але вже й на цих творах позначилось обдарування режисера.

Вершиною його таланту як актора і режисера став фільм «Бродяга».

Однак наступний фільм Р. Капура «В країні, де тече річка Ганг» був дуже невдалий. В цій картині героєм Раджа Капура ще ближчий, ніж у «Бродязі», до чаплівського героя. Так, справді Радж в усіх картинах зовнішністю наслідує Чаплінового Шарло. Згадаймо його вусики, ходу, жести. Це запозичений образ, і поруч із справжнім Шарло Радж, безумовно, програє. Йому бракує тієї високої комічної мудрості, доброти, невимовної наївності й щиросердя, якими наділив свого героя геніальний Чаплін.

І все ж таки, незважаючи

на явну «запозиченість» свого героя, Радж Капур сягає в своїх творах вершин справжнього мистецтва.

Протягом сорока тижнів демонструвався в Бомбеї фільм Раджа Капура «Чистильник». Герой цього твору — напівголодний вуличний хлопчик — чистильник взуття. Доля його героя — важлива проблема для Індії, адже ще й зараз багато тисяч людей, а серед них багато дітей не мають домівки і ночують просто неба на вулицях великих міст. Режисер зумів знайти виразні деталі, які розкривають ха-

рактери бідолашних хлопчиків.

Індійське кіно не стоїть на місці, а розвивається складними шляхами.

Індія дедалі частіше виступає на світовій кіноарені. Вона не лише бере участь у кінофестивалях інших країн, але й у себе провадить міжнародні фестивалі кіно. Так, наприклад, на початку 1965 року в Делі відбувся третій міжнародний кінофестиваль «Золотий павич», на якому було представлено кілька нових фільмів національної кінематографії.

Б. КРИЖАНІВСЬКИЙ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗАМІСТЬ СНОТВОРНОГО. За даними Національного статистичного інституту, 54 проценти французів, що мають телевізори, під час передач... сплять.

ЛІХТЕНШТЕЙН ОЗБРОЮЄТЬСЯ. Карликова держава Ліхтенштейн, розташована в центрі Європи між Австрією та Швейцарією (вся її територія 157 квадратних кілометрів), вирішила збільшити свої збройні сили з 18 чоловік до 22. Обстоюється це рішення необхідністю безпеки країни і підтримання в ній порядку.

ЗРАДНИК. «Клуб довгих носів» у Парижі (є тут і такий!) усунув з посади свого голову «за зраду ідеї та негідну поведінку»: він зробив собі пластичну операцію і тепер має ніс звичайної довжини.

ШЛЮБНЕ ОГЛОШЕННЯ. «Талановитий спортсмен шукає знайомства з молододою дамою, що має земельну ділянку. При відповіді прошу надсилати фото, перш за все ділянки землі». Таке оголошення було опубліковане недавно в шведській газеті «Свенска Дагбладет».

МАРАФОНСЬКИЙ ПЛАЧ. У Філадельфії були проведені змагання на тривалість плачу. Перше місце завоювала одна 19-річна

дівчинна, що проплакала 4 години, 13 хвилин, 8,4 секунди. Секрет своєї майстерності чемпіонка не розкрила.

ФРАНЦІЯ ХОЧЕ БУТИ ПРИВАБЛИВОЮ. Французький уряд докладає багато зусиль, щоб залучити в країну якомога більше туристів. Тепер оголошено національне змагання з ввічливості та люб'язності. Прикордонники будуть зустрічати туристів привітними посмішками, митні чиновники стануть зразком ввічливості, а аеропорти будуть прикрашені квітами. Влітку мандрівники, що прибуватимуть в аеропорти Орлі, Ле Бурже або Ніццу, отримають там парфуми, а кожна сотисячна туристка зможе безкоштовно замовити плаття в одному з першокласних паризьких ательє.

ШАШКОВА КОРОНА

Минуло вже шість років, як шашкова корона світу переселилася до нашої країни. Мені першому випала честь репрезентувати шашкову федерацію СРСР у змаганнях на «вищому рівні». Про зустріч з корифеями зарубіжних шашок я і хочу тут розповісти, але спершу запитання:

ДЕ Й КОЛИ З'ЯВИЛИСЯ СТОКЛІТКОВІ ШАШКИ?

Батьківщина стокліткових шашок — Франція. Але самі французи вважають, що стокліткові шашки привезені з Польщі.

На початку XVIII століття вся Франція захоплювалася грою в шашки. Грало на звичайній 64-клітковій дошці. Шашкові бої точилися скрізь: у крамничках, у кав'ярнях, у салонах і навіть у королівському палаці. Серед знаменитих аматорів шашок славився один вельможа, який посідав досить високий пост. Він грав непогано і любив змагатися з сильними шашкістами. Таких у Парижі було чимало, і він, запрошуючи їх поодиноці до свого палацу, ніколи не скаржився на брак партнерів. Але особливо він уподобав одного поляка, якого так і звали — Поляк. Поляк грав надзвичайно майстерно, і тому, коли вони з вельможею сідали в палаці за шашки, біля них збирався натовп цікавих — отже, болільники існували у всі часи й епохи!

Одного дня 1723 року в палаці відбувалася чергова шашкова зустріч французького вельможі з Поляком. І ось перед тим, як зробити черговий хід, Поляк серйозно замислився, на обличчі в нього застиг вираз незвичайного збудження, очі горіли, губи щось шептали. Глядачі та й сам партнер з нетерпінням чекали на хід: усі знали про високу майстерність гри Поляка й хотіли швидше побачити, як розгромить він супротивника.

Але розгрому не сталося. Більш того: Поляк не зробив чергового ходу і, зненацька скопившись з місця, мовчки й швидко попрямував до виходу...

Цей зухвалий вчинок партнера розгнівив вельможу. Але перемога, яку глядачі присудили йому після втечі супротивника, утішила його: виграти в Поляка вдавалося не часто!

Минуло три дні. І ось до палацу раптом з'явився Поляк і почав вибачатися.

— Пам'ятаєте, панове, — сказав він, — перед тим як піти з палацу, я на якусь хвилину замислено сидів за столом? Мені спала на думку чудова комбінація! Я почав робити розрахунок, усе виходило якнайкраще, але... для останнього удару не вистачало клітки — шашка вистрибувала за дошку! Я робив усілякі варіації, перестановки в ходах — але марно! Та комбінація ця так мені сподобалася, що забути про неї я не міг. Сидів і думав уже не над ходом, а про те, що буде, коли збільшити дошку. Так! Якщо розширити дошку на два ряди, то все буде гаразд! Для мене перестало все існувати, крім цієї ідеї... Негайно зробити велику дошку! Негайно здійснити цю комбінацію! Я кинувся додому...

— І що ж далі? — урвав його вельможа. Поляк показав головою на велику дошку, яку він приніс із собою.

Перший чемпіон світу з стокліткових шашок Ісідор Вейс.

— Ніхто так не зуміє оцінити красу і глибину комбінації на цій дошці, як ви, ваша вельможність!

— Що ж, побачимо, — відкинувся на спинку крісла заможний француз.

Комбінації, що їх продемонстрував Поляк, викликали загальне захоплення, і вельможа тут же запропонував зіграти на новій дошці. Вони поставили по двадцять шашок, дещо змінили правила й почали першу в історії шашкової гри битву на невідомих досі шляхах стокліткової дошки. Цей день, точна дата якого, звісно, невідома, і треба вважати днем народження стокліткових шашок.

ХТО НАЙКРАЩИЙ ШАШКІСТ НАШОЇ ПЛАНЕТИ?

Поступово стокліткові шашки почали проникати й до інших країн європейського континенту, а згодом перебралися й за океан.

Стало можливим провадити міжнародні спортивні зустрічі і, як це часто буває в таких випадках, виникло вічне запитання «хто на на-

шій планеті найкраще грає в шашки?» 1894 року було встановлено титул чемпіона світу, за який розгорілася гостра боротьба.

Спочатку найсильнішими були французи й голландці. Хоч шашкова корона світу переходила з рук до рук, проте вона весь час потрапляла або до Франції, або до Голландії. Від першого чемпіона

світу француза Ісідора Вейса корона перейшла до голландця Германа Гоогланда. Відтак чемпіонами світу знову стали французи — Станіслав Бізо і Маріус Фабр. Потім знову голландець Бенедікт Шпрінгер, і знову французи — Моріс Райхенбах та П'єр Гестем. Після них шашковий Олімп знову завойовує голландець — Піт Роозенбург...

ПРОБА СИЛ

Перш ніж включитися в боротьбу за першість світу, наші шашкісти вирішили спробувати свої сили в якому-небудь невеликому «домашньому» турнірі з участю іноземних спортсменів. Такий турнір був влаштований в Москві, і туди, крім кращих радянських майстрів, запросили по одному представникові від Голландії та Франції.

Голландських шашкістів репрезентував экс-чемпіон світу Бенедікт Шпрінгер, французьких — дворазовий чемпіон Парижа майстер П'єр Перро.

Шпрінгер у 1928—1931 рр. був чемпіоном світу й навіть серед своїх «колег-чемпіонів» вважається одним із найталановитіших. Шпрінгер мав явний потяг до школи комбінаційної гри, любив розігрувати заплутані, гострі позиції. Він — теоретик гри в шашки, автор багатьох книжок, свого часу видавав навіть власний шашковий журнал і вів велику кількість теоретичних відділів в інших періодичних виданнях.

Кількість оригінальних комбінацій, здійснених Шпрінгером, величезна. Його іменем названо дебют, який він винайшов і розробив. Шпрінгер вмів чудово розраховувати ходи й атакувати, а в скрутних позиціях надзвичайно майстерно захищався. Сила шашкіста передусім визначається по тому, як він будує свій захист: найскладніший захист і є тим критері-

єм, на підставі якого оцінюють гру високого класу.

Одначе Шпрінгерові було вже близько шістдесяти років. До того ж, другу половину турніру він провів у напівхворому стані. Все це, звісно, позначилося на його результатах. Та все ж таки його партії вражали своєю оригінальністю, і ми під час перших же зустрічей могли порівняти нашу гру із грою зарубіжних корифеїв.

В Московському турнірі Шпрінгер поділив із Циріком п'яте й шосте місце.

Другий гість, П'єр Перро, виступав від імені французької школи. Після того, як із «шашкової сцени» зійшли французькі чемпіони світу Моріс Райхенбах та П'єр Гестем, Франція залишилася без шашкістів екстра-класу. Щоправда, останнім часом почав подавати надії талановитий шашкіст Мішель Ізар, але зрілим майстром назвати його ще не можна було. Перро, як виявилось, був дуже милою людиною. Веселий, товариський, він швидко заприятелював з усіма учасниками турніру. За фахом Перро був простим будівельником, належав до Французької комуністичної партії. Ми всі дуже симпатизували йому, але шашки — це шашки і, граючи з ним, кожен намагався перемогти його. В підсумку дворазовому чемпіонові Парижа довелося замкнути таблицю нашого турніру.

світньої шашкової федерації: у матчі з чемпіоном світу виявили бажання позмагатися ще кілька чемпіонів інших країн. Турнір претендентів було призначено на квітень 1958 року.

21 квітня в приміщенні редакції роттердамської газети «Хет фрайе фольк» я сів за столик проти Роозенбурга, а Ферпост проти Ізара...

Віль Роозенбург — чемпіон Голландії 1957 року. Звичайно, всі голландці боліли за нього, тим паче, що його «молодший братик» Піт недавно, в 1956 році, втратив титул чемпіона світу, і вони буквально мріяли про те, щоб брат «помстився» за брата.

Мішель Ізар — уже grosмейстер, незважаючи на свій майже юнацький вік — 22 роки. Це високий худорлявий блондин із приємним симпатичним обличчям. Живе він досить скромно, вивчає юридичні науки, безтямно любить шашки. Ми з Мішелем заприятелювали з першого ж дня. Вранці ми не розлучалися ні на хвилину, разом гуляли. А потім, увечері, сідали за шашки і перетворювалися на супротивників: кожен, звісно, хотів бути першим. Знаючи, що одному з нас, щоб дістати можливість зіграти з Делор'є, треба «переступити через труп» другого, ми все ж таки не бажали один одному поразки.

Гуго Ферпост виступав у турнірі за Бельгію. «На допомогу» йому приїхало чимало болільників, і серед них, звичайно, його брати — Оскар та Пауль.

Гуго — ровесник Ізара, Оскар старший, за нього, а Пауль молодший. Успіхи братів у шашковій

ТУРНІР ПРЕТЕНДЕНТІВ

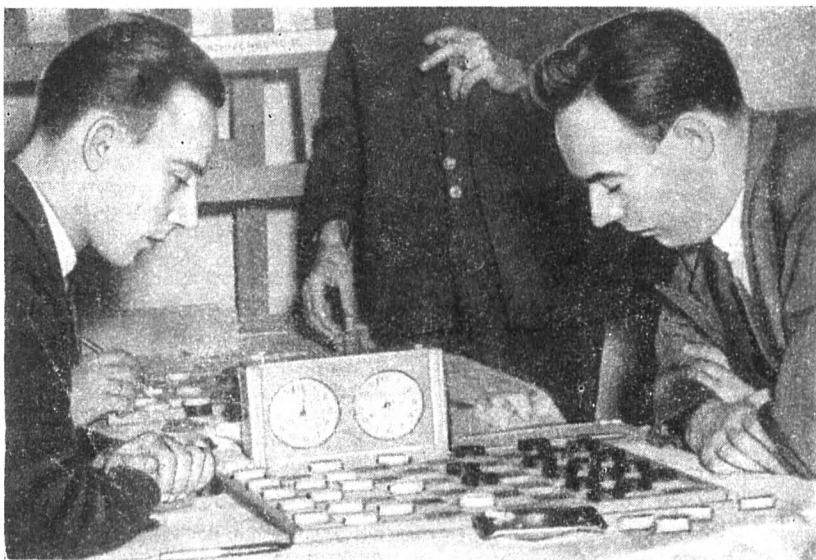
1956 року, «порушивши традиції», чемпіоном світу став не француз і не голландець, а канадець Марсель Делор'є. Згідно з правилами Всесвітньої шашкової федерації, чемпіон будь-якої країни міг викликати його на поєдинок. Але чи не буде це надто зухвало з мого боку? Адже я ще не брав участі в жодному великому міжнародному змаганні. Не зустрічався я і з корифеями зарубіжного шашкового світу, крім Шпрінгера й Перро, результати гри проти яких теж були не дуже втішні: дві ні-

чиїх. Чи великі були мої шанси на успіх?

Після довгих розмірковувань, обговорення на Всесоюзній шашковій секції та порад друзів я все ж таки наважився. Треба ж колись починати! Зрештою гарантувати успіх заздалегідь неможливо і ніколи не програє тільки той, хто не грає взагалі. Хоч я, скажімо, і програю матч, проте з нього винесуть науку ті наші шашкісти, які штурмуватимуть шашковий Олімп після мене. Виклик було послано, і невдовзі прийшла відповідь Все-

Екс-чемпіон світу Бенедікт Шпрінгер.

Родинні взаємини тут не мають сили: брати Піт і Вільм Роозенбург уперто змагалися між собою в турнірі.

грі пропорційні до їхнього віку: хоч «династія» Ферпостів давно вже тримає в своїх руках монополію на титул чемпіона Бельгії, у внутрішній «братовбивчій» війні Оскар перемагав вісім разів, а Гуго — тричі. Пристрасть до ша-

шок у братів, очевидно, «спадкова»: їхня мати теж захоплюється грою в шашки й щоразу приїздить боліти за своїх «хлопчиків».

В турі з Гуго я вийшов переможцем і таким чином здобув право на матч із Делор'є.

МАТЧ ІЗ ДЕЛОР'Є

Цілий рік я посилено готувався до зустрічі з канадцем і першого жовтня прибув до Голландії.

На аеродромі зібрався великий натовп. Першим до мене підбіг гросмейстер Шпрінгер. Ми щиро обнялися і поцілувалися. Незабаром я довідався, що він, після того як побував у Радянському Союзі, вважається «знавцем російських майстрів», і тому Делор'є обрав його своїм тренером та секундантом. Сам Делор'є приїхав до Голландії раніше, щоб акліматизуватися, але не зустрічав мене, та це, звичайно, й не входило в його обов'язки. Мені ж страшенно кортіло якнайшвидше побачити свого супротивника.

Ми сіли в машину й поїхали до Гааги, де зупинилися в готелі «Гаррісон». Невдовзі відбулося знайомство із канадцем. Це був невисокий на зріст чоловік, з великою головою, гарним лицем і мудрими очима. На устах у нього блукала тепла усмішка, погляд очей твердий, здоров'я аж пашило. Я дивився на нього, і мені пригадалися його чудові партії проти голландця Ван-Дейка, французів Верса та Бізо. Це вони переконали мене,

що канадець надзвичайно сильний у комбінаційній боротьбі.

Наступного дня я знову зустрівся з Делор'є. Цього разу — за чашкою кави в нашого головного арбітра, пана Івенса. Були тут і шашки. Я дістав маленький «додатковий» психологічний удар: ми аналізували якусь складну позицію, і я наочно переконався не тільки в тому, що канадець дивовижно «вловлює» всі комбінації (це мені було відомо), але і в тому, що він майже не витрачає часу на їхні пошуки. Тому, якщо когось із нас доведеться попадати в цейтнот, то тільки мені.

Тут же, в Івенса, було остаточно затверджено умови матчу.

Відкриття матчу відбулося в га-

азькому Палаці мистецтв. Аудиторія зібралася велика й різномісна: представники посольств, зарубіжні гості, генерали, арбітри, секунданті, журналісти.

Першу партію я виграв. Та другого дня чемпіон світу зрівняв рахунок. Відтак одна за одною відбулося сім стомливих партій, під час яких мені доводилось витримувати навальний штурм канадця. Тривала оборона особливо виснажує. До того ж, негативно позначалися безперервні переїзди з міста до міста. Після рахунку 4,5 : 4,5 мені вдалося нарешті здобути перемогу, а наступного дня примусити канадця здатися ще раз.

Коли під час найближчих двох зустрічей я набрав іще півтора очка, становище чемпіона світу в матчі здавалося безнадійним. Та все ж таки він зумів мобілізувати всі свої сили після психологічного удару, і в чотирнадцятій партії, ціною неймовірного напруження, добився свого: майстерно пожертвувавши шість (!) шашок, буквально вщент розгромив мою позицію.

Коли рахунок став 10,5 : 8,5 на мою користь, то це означало, що матч виграв я. Та згідно з регламентом, треба було зіграти ще одну партію. Вона відбулася в знаменитому Графському залі урядового палацу. Кожен мешканець Голландії добре знає його історію. Це перший будинок у Гаазі, споруджений ще 1260 року. Щороку, третього вівторка у вересні, королева Голландії проводить тут церемоніал затвердження нового складу уряду й читання урядової програми. І ось уперше в історії зали цієї величної споруди було віддано для спортивного змагання.

Хоч партія ця і не мала надто великого значення, все ж Делор'є дуже хотілося виграти «під завісу». Це йому не вдалося, і остаточний рахунок матчу став 11 : 9. Тут же відбулося офіційне закриття матчу, на якому мені присвоїли титул чемпіона світу.

Голландська преса детально коментувала мою перемогу. Окремо відзначалося, що тепер з обох поширених у світі розумових видів спорту — шахів і шашок — звання чемпіона належить представникам Радянського Союзу. І одним із перших поздоровив мене саме Ботвинник, який за збігом обставин перебував у ці дні в Голландії.

НАСТУП НА ТИТУЛ

Чемпіоні світу з шашок спочивати на лаврах не дають: дуже часто доводиться захищати свій титул то в матчах, то в турнірах. Рівно через рік після зустрічі з Де-

лор'є я дістав виклик на матч від переможця чергового турніру претендентів — голландця Герта Ван-Дейка.

Вивчаючи його партії, я дійшов

до висновку, що перемогти Ван-Дейка, застосовуючи позиційну манеру гри, буде нелегко: він досконало володів її тонкощами. Треба будь-що змінити свій стиль, нав'язати супротивникові гру складну, запутану, з комбінаційними ускладненнями. Одне слово, зробити те, чого я так унікав, граючи з Делор'є! Ясна річ, мені нелегко було зважитись на таку перебудову: за багато років своєї шашкової практики я звик до позиційного стилю.

Матч відбувся в Радянському Союзі й відкрився в Києві. На від-

критті виступив пан Івенс, який супроводжував Ван-Дейка. Він жартома сказав:

— Країна ваша велика, і чемпіонів у вас вистачає. А наша Голландія маленька, і з чемпіонами досить стужно. Цей титул майже завжди належав голландцям. Віддайте його нам. А якщо не хочете добровільно, ми відберемо силоміць...

Матч закінчився з рахунком 13, 5 : 6, 5. Голландські газети поразку Ван-Дейка називали «загибеллю в снігах Росії».

ДРУГИЙ МІЖНАРОДНИЙ ТУРНІР

У цьому матчі брали участь п'ять іноземців: чемпіон Європи голландець гротмейстер Рейн Корнелій Келлер, майстри — француз Жорж Об'є і бельгійці Жозеф Демесмер, Моріс Ферлейн, Артур ван ден Берг.

Келлер досить знаменита постать на шашковому горизонті. Як майстерно він грає, видно хоча б із того, що він тринадцять разів завойовував першість Голландії. Але своїми досягненнями в боротьбі за світову першість він нагадує Пауля Кереса: завжди на другому місці й ні разу на першому! Справді Келлер двічі займав під час Олімпійських турнірів друге місце й чотири рази здобував право на матч із чемпіоном світу.

Коли ми були в Амстердамі, Келлер запросив нас до себе й на наше прохання показав свої медалі за шашкові перемоги. Їх виявилось понад сто! Це справжня історія шашкових змагань...

Взагалі на Заході небагато сильних позиційних гравців, але Келлер один із тих, хто блискуче володіє позиційним стилем. Вивчення його партій дало чимало майстрам радянської школи на першому етапі опанування стокліткових шашок.

Келлер — щирий друг Радянського Союзу. Ще 1938 року він публікував у нас, у газеті «б4», статті, які пропагували стокліткові шашки, потім надсилав нам літературу з питань гри в шашки, партії

турнірів. Коли ми вступили до Міжнародної шашкової федерації, він один із перших привітав це.

Як і раніше, в турнірі 1956 року, гості не витримали рішучого, вольового натиску наших шашкістів. Хоч окремі партії вони проводили й дуже добре, все ж таки їм довелося обмежитися досить скромними результатами.

Голландський гротмейстер Г. Ван-Дейк.

ГОЛЛАНДСЬКИЙ „МАРАФОН НА КОЛЕСАХ“

У високосні роки першість світу із шашок розігрується не в матчі, а в Олімпійському турнірі. 1960 року я і Щоголев прибули на такий турнір до Голландії.

Турнір цей був задуманий як незвичайний шашковий «марафон на колесах». Тури мали відбутися в двадцять двох містах. Для пере-

їзду з міста до міста було арендовано величезний автобус, у якому ми й перетинали країну вздовж і впоперек.

У Голландії дуже люблять урочисті церемонії. Наприклад, відкриття турніру мало такий вигляд: нас зібрали в холі готелю, вишикували парами (я мимоволі згадав

золоту пору дитинства!), і таким строєм ми підійшли до нашого автобуса, який паралізував весь рух: вулиця була дуже вузька, і він буквально загородив її. Сідаючи в автобус, ми подумали, що поїдемо хтозна-куди. Та ми помилилися! За кілька хвилин автобус зупинився. Ми швидше дійшли б сюди пішки!

Я вже знав усіх учасників турніру, крім Сен Фора та графа де Дескалара. В автобусі було багато сторонніх, і я запитав чоловіка, який сидів поруч:

— Скажіть, хто тут граф де Дескалар?

— Я граф, — відповів той.

Так відбулося моє перше знайомство з аристократом. Цей представник старовинної дворянської фамілії нічим, звичайно, не нагадував героїв Дюма. Він — француз, чемпіон Марокко, живе в Касабланці, архітектор. У всіх містах Голландії дами «боліли» за графа. Цілком можливо, що саме це й позначилося негативно на його результатах.

Виходячи з автобуса, я із чепності пропустив його попереду і жартома сказав:

— Будь ласка, проходите. Адже ви граф...

Але він відповів:

— Нізащо в світі! Тут гротмейстер важливіший! — і буквально силоміць випхав мене поперед себе.

Під час урочистого відкриття нас відрекомендував спеціальний церемоніймейстер. Він гучним голосом перераховував усі титули й перемоги учасників, щоразу присмачуючи їх яким-небудь жартом, втім не завжди вдалим. Наприклад, Агліарді відрекомендували як

«чемпіона великого Монако та його околиць».

Один з учасників турніру, Сен Фор, запізнився і прибув тільки наступного дня. Виявилося, він їхав поїздом і, не зробивши потрібної пересадки, поїхав у протилежному напрямку. «Цей Сен Фор якийсь дивак, — подумав я. — Невже він не міг по дорозі довідатися, як сюди швидше добратися?»

Невдовзі мене познайомили з ним, і я зрозумів, що для нього це було не так легко: Сен Фор глухонімий. Щоправда, французьку мову він розуміє по руху губ, але у вагоні другого класу по-французькому ніхто не розмовляв.

Раймондові — так звуть Сен Фор — було 28 років. Народився він у Порт-о-Пренсі — головному місті далекого південноамериканського острова Гаїті. Батько його простий робітник, і він не мав змоги посилати Раймонда до школи після того, як хлопець закінчив шість класів.

— Але ж, Раймонде... Я бачив, як ви проворно стукотіли на друкарській машинці. Хіба цього вчать у молодших класах? — спитав я його.

— Ні, звичайно. Після шести класів я цілих десять років займався вдома самоосвітою. Читав, читав і читав! А тепер ось, — Сен Фор простяг мені книжку, — сам пишу!

Книжка ця називається «Розвиток шашок на Гаїті», але про неї трохи нижче. Коли Раймондові сповнилося чотири роки, батько навчив сина грати в шашки, і відтоді він назавжди зв'язав з ними своє життя. На Гаїті шашки були дуже популярні, і незабаром по острову пішла чутка про маленького негра, який обіграє «навіть дорослих білих». Це була правда, але батько довго не дозволяв йому брати участь у змаганнях. А коли Сен Фор почав виступати у турнірах, то майже зразу, 1955 року, здобув право називатися кращим шашкістом Гаїті. Відтоді він іще вісім разів ставав чемпіоном своєї країни.

Та повернімося до його книжки. 1959 року Сен Фор як чемпіон країни дістав запрошення від Всесвітньої шашкової федерації взяти участь у першості світу. Всі витрати — харчування, готель — Федерація брала на себе, і тільки за дорогу учасники повинні були заплатити самі. Але для простої людини й це було неможливим. У нас у таких випадках всі витрати бере на себе держава й навіть зберігає спортсменові зарплату на цей строк. Та зовсім інакше на Гаїті: уряд відмовив у допомозі Сен Форові. Здавалося, мрія його не здійсниться... І раптом хтось із його друзів сказав:

— Слухай, Раймонде. Хлопець ти грамотний. Скільки книжок

прочитай! Що, коли ти сам напишеш книжку?

— Як? Про що?

— Як то про що? Ти вже п'ять років у нас чемпіон! Про шашки, звісно!

Написати книжку виявилось справою простішою, ніж видати її: адже знову ж таки потрібні були гроші на папір, на друкарню... Без допомоги друзів нічого не вийшло б. Ось тут він і навчився друкувати на друкарській машинці.

Нарешті книжка була готова й поступила в продаж.

— Розійшлась книжка дуже швидко, — оповідає Сен Фор, — і коли я розплатився з боргами за друк, все ж таки дещо залишилося на дорогу.

Сен Фор прибув на турнір як зовсім невідомий шашкіст, а поїхав додому як один із п'яти найсильніших. На турнірі розкрилася рідкісна комбінаційна обдарованість гаїтянина. Переможець — Щоголев — зовсім випадково «вискочив живий із сильців», які наставив йому Раймонд.

— Чим ви пояснюєте свій успіх? — спитав я.

— Чудовим настроєм і більш нічим! — Очі його дивилися на мене майже визивно. Можливо, він подумав, що я почну сперечатися, казати, що для спортсмена головне не настрій, а тренування, спортивна форма...

Французький гросмейстер Мішель Ізар.

Та я не мав наміру сперечатися з ним. Такому спортсменові, як Сен Фор, для успіху справді потрібний настрій. Сен Фор — людина настрою. В цього високого худорлявого негра з Гаїті, глухого злидаря з гордою поставою, чутлива, вразлива душа художни-

ка. Він розкриває себе не тільки у грі, а буквально у всьому, і в першу чергу в тому, що Сен Фор — поет. Так, справжній поет, який недавно опублікував уже томик віршів. Я попросив його написати що-небудь, і в моєму блокноті з'явилося вісім віршованих рядків французькою мовою.

На турнір прибуло чотирнадцять учасників, і кожного чекало нелегке завдання — зіграти в два круги 26 партій. Після вдалого старту я набрав 5,5 очка із шести. На півочка відставав Щоголев і на один Баба Сі. Серед цих партій особливо напруженою була одна з голландцем Барісом Дюкелом. В ній усе змінювалося, мов у калейдоскопі: спочатку міг виграти я, потім він, але розв'язка настала тоді, коли здавалося, що буря вже вщухла. Розраховувавши варіант і роблячи ходи, я забув про правило більшості й замість двох шашок побив одну! Найцікавіше те, що супротивник теж не помітив порушення правила. Я взяв одну шашку, і відкриваю шлях до перемоги, а коли б узяв дві — була б нічия. Зал глухо гув, але ми не звертали на це уваги й грали далі. Незабаром Дюкель здався.

Дюкель простий рибалка. Він вів теоретичний відділ у спортивному журналі «Хет дамспел» і був у курсі всіх дебютних новинок. Він дуже честолюбний і з усіма грає на вигреш. Я не помічав, щоб Дюкелеві надто щастило у грі, але йому поталанило в одному: він мешкає в Еймейдені, а тамтешній бургомістр великий аматор шашок. Під час турніру він послав Дюкелеві аналізи його партій, тобто був своєрідним тренером. Хазяїн Дюкеля теж настільки любить шашки, що для підготовки до турніру звільнив шашкіста на місяць від роботи із збереженням платні.

— Йому неймовірно щастить! — казали голландці, натякаючи на цей факт.

Другий учасник — голландець Бом, працює на заводі в Утрехті. А що його хазяїн любить не шашки, а футбол, то він не звільнив Бома від роботи навіть на період турніру. Бом змушений був щодня після роботи їздити на тур до іншого міста.

Після успішного старту мені треба було грати спокійно. Але я вирішив, що повинен будь-що виграти, й почав ризикувати у кожній партії. Та відомо, що така тактика часто-густо закінчується поразкою. Так було й цього разу: я програв Щоголеву. Наш юний москвич підбадьорився і почав грати так, як ніколи до цього. Виграючи партію за партією, він закінчив перший круг з прекрасним рахунком 11,5 із 13. На півтора очка було менше в мене й на

двоє у Баба Сі. Решті такий темп був не під силу: Делор'є не оклигав після операції, в деякого було обмаль досвіду, а в деякого бракувало духу.

До малодосвідчених учасників турніру я зараховую, скажімо, негра Сен А Кава. Це дуже талановитий шашкіст, він приїхав із Сурінама, але незвичний для нього клімат дещо негативно вплинув на його гру. Сен А Кава вразив нас своєю величезною валізою, яку насилу тягли двоє носильників. Чого в ній тільки не було! І якісь картузи, які Сен А Кава дарував усім підряд. І срібні медалі, які передав президент шашкової спілки Сурінама. І подарунків усім учасникам турніру. І якісь напої з тропічних фруктів «для бадьорості». І тропічні фрукти... Сен А Кава сказав, що в нього було кілька таких валіз, але він кинув їх у дорож, бо не мав чим оплатити багаж. У першому турі Сен А Кава виграв у Делор'є. Президент Сурінама негайно надіслав йому привітальну телеграму й чек на п'ятсот доларів.

— Це ми сховасмо сюди, а це ось сюди, — сказав Сен А Кава і поклав чек у кишеню, а телеграму в кишеню.

Та чек пролежав у нього в кишені недовго. Перемога над екс-чемпіоном світу вселила в Сен А Кава таку впевненість у власних силах, що він побився об заклад з Агліарді й пообіцяв зайняти щонайменше п'яте місце. Ставка — президентів чек на п'ятсот доларів. Однак Сен А Кава зайняв тільки восьме місце і... Агліарді послав президентові Сурінама телеграму, в якій дякував йому за чек на п'ятсот доларів.

У другому крузі Щоголев трохи послабив темп наступу, і перед двадцятим туром його наздогнав не тільки я, а й Баба Сі. В кожного з нас тепер було п'ятнадцять очок. Сенегальця це не задовольняло і, взявши більший розгін, він виграв підряд іще три партії. Це підхльоснуло Щоголева. Блискучим фінішним кидком із п'яти рядових очок, одно з яких йому дісталось за чудовою перемогою над Баба Сі, він знову вирвався вперед. В останньому турі з нього досить було нічиєї, що він і зробив. Його підсумок — 21 очко. Титул чемпіона світу з цієї хвилини почав належати дев'ятинадцятирічному москвичеві Вячеславу Щоголеву! Він виступив у цьому турнірі просто-таки блискуче: не програв жодної партії, і з тринадцяти «маленьких матчів» виграв вісім з рахунком 1,5:0,5, чотири 2:0 і тільки один (з Делор'є) зіграв внічию — 1:1.

Доля другого й третього місць

Гросмейстер з острова Гаїті Сен Фор.

теж вирішувалася в останньому турі. Баба Сі, перемігши Сен Фора, «не дотяг» до чемпіона на півочка. Я ж, зігравши внічию, «підірвняв» свої результати в першому й другому крузі: здобув у кожному з них по десять очок.

Закриття турніру відбувалося в Гаарлемі. Одверто кажучи, ми петляли по Голландії з дивною непослідовністю: їхали грати в один кінець країни, по тому в другий, а назавтра знову поверталися назад. Це викликало в нас тільки здивування. Згодом з'ясувалося, що «винні» тут бургомістри. Вони жертвували на проведення турніру різні суми. Хто жертвував більше, тому надавалося першочергове право вибрати тур для свого міста. Звідси й ця гра в «довгої лози». Бургомістр Гаарлема найбільше розщедрився і наклав руку на закриття турніру.

До Гаарлема з'їхалося багато туристів, аматорів. Приїхав і знаменитий шахіст Макс Ейве.

Він підійшов до мене і всміхнувся:

— Тепер, коли і в вас і в мене однакове звання — екс-чемпіон, я приїхав познайомитися з вами.

— Дуже приємно, — відповів я йому. — А може, нам варто спробувати повернути втрачене.

— Це не так легко зробити! Переможений один раз — завжди переможений. Тільки великий Альохін зумів знайти в собі силу для такого подвигу. Другий виняток — Ботвінник. Можливо... — він на мить завагався, — можливо, йому це вдасться ще раз — у поєдинку з Талем. Втім, бажано успіху і вам!

Президент Всесвітньої шашкової федерації пан Віллемс оголосив Вячеслава Щоголева чемпіоном світу й увінчав його лавровим вінком. Прозвучав гімн Радянського Союзу. Москвича нагородили золотом Олімпійською медаллю та Великою срібною медаллю королеви Юліани. Медалі та призи було вручено також іншим учасникам турніру й оголошено про на-

родження двох нових гросмейстерів: Щоголева й Баба Сі. В Африці з'явився перший гросмейстер!

— Росіяни — Африка — дружба. Ти друг. Добре?

Все було зрозуміло. Тим паче, що слова підкріплювалися блиском виразистих довірливих очей і привітною усмішкою. Баба Сі вільно розмовляв чотирма мовами, і ми легко могли б порозумітися з допомогою якоїсь із них. Та хоч його знання російської мови, яку він тільки-но почав вивчати, були дуже мізерні, він вирішив, що пропонувати мені дружбу можна тільки мовою моєї батьківщини. Так ми стали друзями — я і Баба Сі — двадцятирічний, невисокий на зріст негр із Дакара.

Як же потрапив на цей турнір Баба Сі? Адже незадовго до цього про нього нічого нічого не знав.

Відомий французький майстер Еміль Біскон 1959 року поїхав у туристську мандрівку по Африці. Хто із справжніх шашкістів не візьме з собою в такому випадку шашки? Зупиняючись то тут, то там, він змагався з кращими місцевими гравцями. В Дакарі йому сказали:

— Вам потрібен хороший партнер, пане Біскон? Дозвольте привести до вас Баба Сі.

І привели просто в номер.

— Це і є хороший партнер? — кисло посміхнувся Біскон, побачивши дещо сторонілого юнака. — Правила гри на столітній дошці знаєш? Граєш часто?

— Правила знаю, пане, а граю рідко: в нас більше користуються маленькою дошкою.

В Сенегалі, як правило, грають на 64-клітковій дошці.

— А ти, парубче, кмітливий! — вигукнув Біскон, бачачи, що супротивник уникає його хитро розставлених пасток.

Юнак мовчки проковтнув усмішку і тут же влаштував французів таке... Серце, як-то кажуть, не камінь: Біскон, змінивши план подорожі, затримався на кілька днів у Дакарі й провів їх за грою в шашки з молодим сенегальцем, він залишив йому «суворий наказ» — почати посилене тренування, а сам подумав:

«Чорт! Цей хлопчина, здається, буде справжньою знахідкою для Франції!»

Шашковій федерації Франції терміново потрібні були таланти. Ох, як вони їй були потрібні! Поміркуйте самі: батьківщина столітніх шашок — Франція, і французів звалили, щоб титул чемпіона світу був у їхній країні. Ні, не безвизно, звісно, вряди-годи вони відпускали його, але... Тільки до Голландії. А що ж виходить тепер? 1956 року титул поплив за океан, до Канади. А далі — ще гірше: шаш-

Перший африканський гросмейстер сенегалець Баба Сі з радянськими гросмейстерами В. Щоголевым (зліва) та І. Куперманом.

кова корона опинилася в росіяні! І відібрати її в них буде не так легко! Таланти потрібні й то терміново. Тому Бісконові так легко вдалося переконати керівників французької шахової спілки запросити юного сенегальця взяти участь у чемпіонаті країни: може, цей хлопець згодом трохи підучиться, а там, дивись, захищатиме французький прапор на шаховій арені.

Кінець 1959 року. Баба Сі приїжджає до містечка Шатеро, що неподалік від Бордо: тут розігрується першість Франції. Ні брак теоретичних знань, ні природжена неспокійність новачка, який уперше брав участь у великому турнірі з майстрами, не заступили Баба Сі дорогу до звання чемпіона Франції. Сенегалець грав легко, швидко, сміливо і, що для нього особливо характерно, вдосконалював свою гру буквально з кожною партією. Після першого ж виступу для нього відкрилися двері на Олімпійський турнір! Випадок безпрецедентний в історії шашок і «гірка пілюля» для «теоретиків» расової переваги людей з білою шкірою. Про Баба Сі заговорили, почали про нього писати. «Сенегальський ребус» — так назвав його один із голландських журналів. Щоб розв'язати цей «ребус»,

голландці запросили його на шахове турне по країні. А що потрібно Баба Сі для підготовки до Олімпійського турніру? Грати, грати й ще раз грати: адже на стоклітковій дошці він так мало ще практикувався. Баба Сі приймає пропозицію і подорожує по Голландії, беручи участь у невеликих турнірах, матчах, численних сеансах одночасної гри, які проходять з великим успіхом. Він зіграв понад тисячу партій, з яких програв тільки двадцять три! А скільки корисних висновків зробив він для себе при аналізі цих партій!..

Я вже тоді знав, що мені доведеться зустрітися з ним на Олімпійському турнірі: склад учасників був відомий задовго до початку. Стежачи за його виступами по голландській пресі, я радів з успіхів цього сина Африки. Але призначитися, зовсім не сподівався зустрітися з небезпечним суперником: його «стоклітковий стаж» вимірювався місяцями.

І ось — Олімпійський турнір. З'їхалися кращі майстри гри в шашки й гросмейстери світу. І серед них «чорний ребус» — Баба Сі. Французи не помилилися, сказавши, що в цьому «чортеняті» криється великий талант, але прорахувалися в іншому — він не захи-

щав на турнірі спортивну честь Франції: минулого року історія зробила черговий стрибок, і колишня французька колонія стала незалежною республікою Сенегал. На столику поруч із Баба Сі тепер стояв прапорець його рідної країни, і негр дуже пишався, що йому першому з сенегальців довелося захищати на міжнародній арені спортивну честь прапора юної республіки. Куди тепер поїде шахова корона світу — до Москви чи Дакара — з'ясувалося тільки під час останнього туру. І якщо перед турніром голландські газети називали Баба Сі «чорним ребусом», то на фініші його охрестили «чорним автоматом». Цим підкреслювалася швидкість і майже абсолютна безпомилковість його ходів. До цієї характеристики гри Баба Сі я хочу додати ще такі риси: глибокий розрахунок і вміння раптово й дотепно розладнати план супротивника. А ще одна його риса розкрилася мені під час випадку, який не має ніякого відношення до шашок...

Закінчивши прогулянку, ми поїхали до готелю. Погода була чудова, і ми раз по раз зустрічали жінок, всі гуляли з немовлятами. Раптом одна з них узяла дитину на руки й пішла через вулицю. Тієї ж

миті з-за рогу на повній швидкості вискочила машина. Метри, які відділяли її від переляканої й заціпенілої жінки, зменшувалися з кожною секундою. І тут наче якась чорна тінь метнулася з тротуару — негр стрімголов кинувся вперед і майже з-під самих коліс машини виніс на руках і матір, і маленьку дівчинку. Сміливість, швидкість і спритність, з якими він це зробив, справили глибоке враження на всіх очевидців. А Баба Сі, перевівши подих, за хвилину уже зовсім заспокоївся і, йдучи з нами далі, соромливо усміхався і просив перевірити, чи правильно він вимовляє тих кілька російських слів, які уже встиг вивчити. Сміливість! Рішуча сміливість — ось та риса характеру, яка, відбиваючись у його грі, надає їй особливої привабливості. Можливо, саме цим він і здобув прихильність глядачів та учасників змагання.

Наступна моя зустріч з Баба Сі відбулася на Олімпійському турнірі 1964 року. Туди я вже знову приїхав чемпіоном світу: незадовго до цього мені вдалося перемогти Щоголева в матч-реванші.

Перед самим відкриттям турніру в холі готелю зібралися його учасники і почали висловлювати різні здогади, чого це не приїхав Баба Сі. Раптом розчинилися двері, і зайшов він сам у яскравій оранжевій безрукавці, яка ефектно відтіняла його чорну шкіру.

Я спитав його, чому тут говорили про те, що він не приїде.

— Бо я нездужав. Підвищений тиск. Зараз ще кепсько почуваю себе... А у всьому винні ці сеанси.

І він розповів, що не так давно провів у Голландії цілу низку рекордних сеансів. Останнього разу аж на 150 дошок! Він грав безперервно вісім годин, 112 партій виграв, 33 звів внічию і тільки 5 програв, незважаючи на те, що йому робилося погано, голову доводилося перев'язувати рушником, змоченим у холодній воді.

— Спочатку я добре пам'ятав учасників. Потім вони стали схожі між собою, наче в них було одне лице. А під кінець усі обличчя кудись знесли, і я бачив тільки шашки, шашки, шашки... В мене боліли руки, ноги, голова... Наче побував в нокауті!

В цю мить до нас підійшов Щоголев і спитав, хто, на його думку, цього разу переможе. Баба Сі відказав, що є гравці турнірні, а є матчеві. Куперман — матчевий гравець, а Щоголев — турнірний. А тут же буде турнір!

— А ви який? Турнірний чи матчевий?

— Я? Ні той, ні той. Зате я щасливий, а щасливі гравці теж бувають дуже небезпечні! — Він примружив очі й засміявся. Його сміх,

неголосний і уривчастий, був напружуд приємний.

На гру Баба Сі з'являвся, як правило, в двох чудових оригінальних сенегальських разках наміста, на зап'ястях у нього блищали срібні браслети. Він сидів нерухомо, заклавши ногу на ногу, обмірковував черговий хід і курив сигарету, вставлену в дорогий чорний, із срібними прожилками мундштук. Здавалося, що він перенісся в якийсь інший світ. Застиглі й затуманені очі були втуплені в дошку, але бачили, здавалося, крізь неї. Нікого навколо себе він не помічав і нічого не чув. Існували тільки він і дошка з мозаїкою позиції. Зробивши черговий хід, Баба Сі схилився над блоком, і починав повільно записувати, ворухаючи губами.

«Що це він, чаклує над записом чи що?» — подумав я і підійшов ближче.

В руці Баба Сі тримав гарну бірюзову шарикову ручку, але тримав якось дивно, обхопивши її всіма п'ятьма пальцями й часто перебираючи ними. Він водив нею по сторінці старанно й несміливо. Я подивився на запис. Числа співали безладну пісню. Іноді він, видно, втрачав терпець і замість ходів ставив хрестики, щоб не збитися з рахунку, в деяких місцях переплутано було нотацію, а почерк... почерк такий, який бував в першокласника в жовтні місяці!

Після туру ми пішли разом до готелю.

Де він тепер працює? Ще три роки тому працював водієм, а зараз — перекладачем у муніципалітеті Дакара. Туди часто приходять французи, англійці — сенегальської мови вони не знають.

Чому він пише з такими труднощами?

Так, він зовсім не вміє писати! Він не вміє і читати. Найскладніше для нього в партії — це запис ходів. Раніше він їх не занотовував, але тепер цього вимагає суддівська колегія.

Він не вчився в школі. Може, релігія?.. Ні, ні! Просто в його родині ніхто не вчився — ні його двоє братів, ні сестри: на це в батька не вистачало грошей.

— Доводиться тепер. Я найняв учителя. Треба ж учитися, про світ і людей треба знати все. І я маленького братика віддав до школи. Йому тільки сім років, і він ще багато чого не розуміє... Не дуже старається. Але я пильную за ним.

— А гроші?

— Гроші? А навіщо я давав сеанси? Навіщо? — Баба Сі запитливо подивився на мене своїми лукавими блискучими очима. — Давати сеанси — нелегко, але хіба годить-

ся, щоб мій братик не вмів ні читати, ні писати?

— Мені показали журнал із вашою фотографією, під якою написано...

— Майбутній чемпіон світу? — перебив він мене. — Я знаю. Зараз чемпіоном я не стану. Та хіба це головне? Титули, звання... За цим я не ганяюся. Головне — краще грати! Я обов'язково гратиму краще за всіх. А там хай називають мене чемпіоном або як кому заманеться!

— Коли ж це буде?

— Коли? Не скажу «завтра», але до тридцяти п'яти років. Ви що, не вірите? — він тихо засміявся.

В залі я часто підходив до його столика. Баба Сі відповідав на ходи швидко і впевнено, посуваючи свою шашку недбалим рухом руки, від чого вона не завжди потрапляє в центр потрібної клітки. Якщо супротивник замислюється, Баба Сі починає ходити по залу, привітно усміхаючись знайомим. Найскладніші комбінації він знаходить і розраховує миттю. Я сам був свідком такого випадку. Його супротивник Агліарді зробив хід, і Баба Сі, відклавши набік, щоб не заважала, свою бірюзову ручку, почав, нітрохи не задумуючись, одну за одною посувати вперед шашки. Одна, дві, три... шість, сім. Потім однією з них описав над дошкою коло, перевернув її, зробивши дамкою, і спритно скинув з дошки збиті шашки партнера. Глядачі збуджено загомоніли, заплескали в долоні, а Баба Сі й далі зберігав незворушний спокій, тільки якось увесь витягся, і в очах його застрибали бісики.

Іншого разу я спостерігав за ним після нічної з сурінамцем Сапірсадом. Він, очевидно, сподівався перемогти і після закінчення партії довго стояв біля свого столика, замислений і збентежений.

Баба Сі ще на старті відстав і від Щоголева, і від мене, але надто не переживав, принаймні зовні: був веселий, балакучий, з усіма привітний. Здавалося, він примирився з тим, що не буде тут першим. Загалом він грав якось мляво, не виявляючи належної сили волі. Можливо, через підвищений тиск... Але він нікому не скаржився й ні разу ніхто не чув од нього, що йому не щастить, що таку-то партію він повинен був виграти, а таку-то позицію програв.

Сенегалець усе ще вдосконалюється у грі в шашки, й протягом найближчих років найнебезпечнішим супротивником наших шашкістів у боротьбі за світову корону залишається саме цей талановитий африканський самородок — Баба Сі.

Прочани поспішають. Свято на честь бога Вішну має початися точно в призначений час.

може тепер потрапити в Айодхію, доки не пред'явить відповідне медичне посвідчення. На всіх шляхах, що ведуть до міста, санітарні інспектори чергують вдень і вночі. В місті мало не щодня дезинфікують колодязі і забезпечують табори прочан чистою питною водою. Торговцям суворо заборонено продавати перезрілі фрукти, всі продукти і напої повинні бути добре захищені від мух. Внаслідок цих заходів число захворювань серед прочан значно зменшилося. В Індії це вважають історичною перемогою.

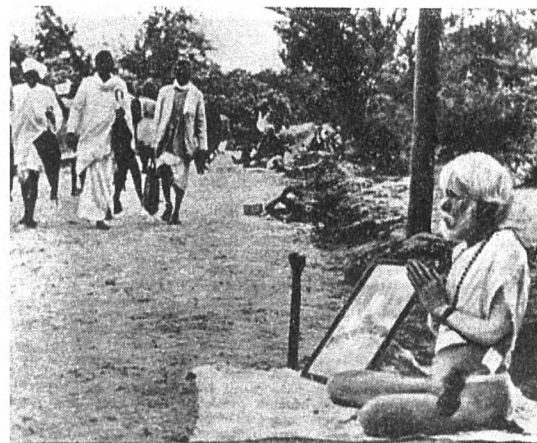
Натовпи пілігримів, як і багато віків тому, густо вкривають шляхи Індії.

Пілігрими на дорогах

На шляхах до Айодхію чи не на кожному кроці—жебрани й факіри.

Багатії п'їдять в місто у власному екіпажі.

Величезні натовпи пілігримів мандрують шляхами Індії...

Щороку, під час весняних свят на честь бога Вішну, в прославлене місто Айодхію приходять сотні тисяч прочан. У місті 2400 храмів (деякі з них являють собою просто купи каміння) і 145 «святих місць». Згідно з релігійним писанням, під час свого сьомого зішестя на землю Вішну повинен знову народитися як Рама, владар Айодхію. І тут свято шанують культ Рами. Вам неодмінно покажуть кухню дружини бога Сіти, жертовник Рами і місце, де було спалено тіло самого Рами, коли душа залишила його.

Наплив прочан завдає багато клопоту місцевим властям. Довелося запровадити суворий санітарний нагляд. Жоден прочанин не

Санітарні загони дезинфікують місто, роблять щеплення прибулим.

Річка Сарда, притока священного Гангу, місце ритуальних обмивань.

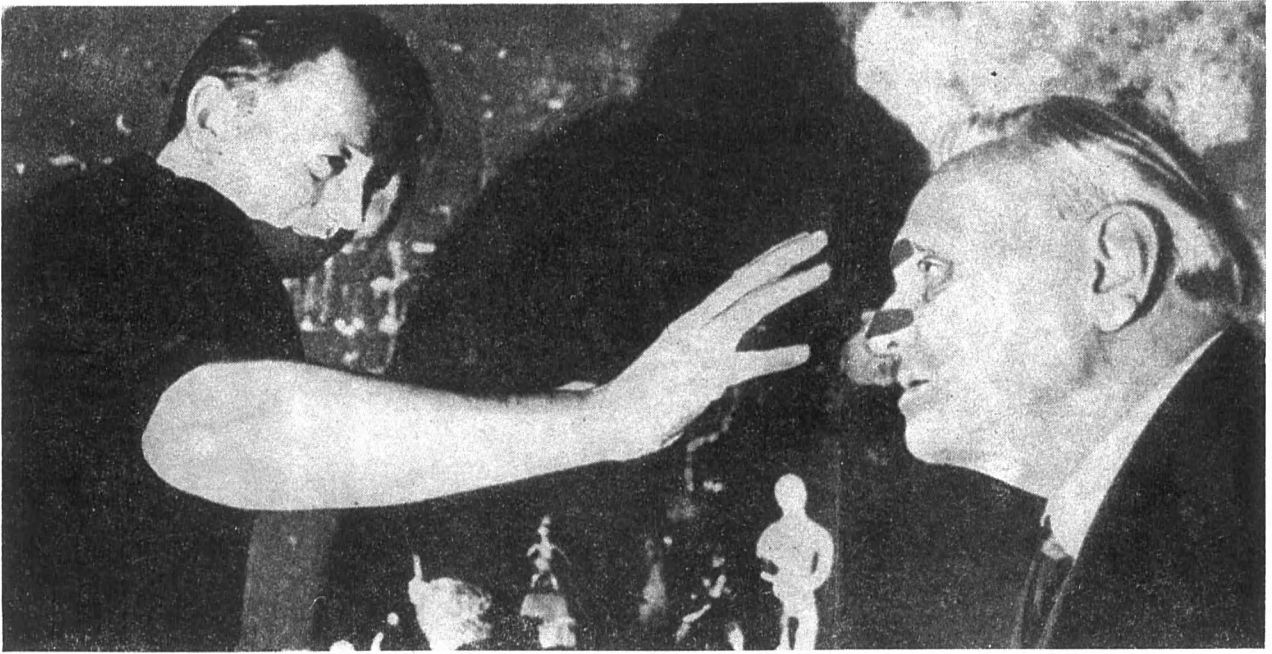

ГОЛІВУДІВСЬКИХ ДЖУНГЛЯХ

Лев, якого ви бачите на фото вгорі, не стрибатиме крізь палаючі обручі і не виконуватиме інших подібних циркових трюків. Він має стати справжнім актором, продиратися крізь джунглі, гігантськими стрибками наздоганяти свої жертви, тобто своїх партнерів по кінофільмах, валити і шматувати їх, але так, щоб не завдати їм ніякої шкоди. Цій складній артистичній майстерності навчає лева кіноактор і дресирувальник Мелвін Кунц. Навчання відбувається в штучних голлівудівських джунглях «Тисяча дубів». Надто небезпечна професія у того Мелвіна Кунца!

А ось ще один чотириногий кіноактор. Звуть його Гус, виступає він не в Голлівуді, а на півдні Англії і виконує головну роль у фільмі «Носорог». Хоч Гус виглядає дуже лагідною твариною порівняно з своїм голлівудівським колегою-левом, проте фахівці не рекомендують цій дівчині занадто довірятися удаваній лагідності тритонного Гуса.

Луї Рено виганяє «злого духа» із свого клієнта. Перш ніж стати магом, Рено служив у поліції.

40 ТИСЯЧ ЧАКЛУНІВ

Реквізит паризького мага.

Наполеон називав французів народом вольтер'янців. З того часу репутація французів як насмішкуватих вільнодумців і закоренілих раціоналістів ще посилилася. Та це анітрохи не завадило тому, що нині у французькій столиці буйно розрісся чортополох білої і чорної магії; процвітають цілі легіони професіональних чаклунів, ясно-видців, ворожок, астрологів та ін-

ших подібних шахраїв. У самому центрі «міста-світоча», як пишномовно називають Париж деякі поети і туристські довідники, відбуваються спіритичні містерії, звучать шаманські заклинання, і таємничі флюїди магістрів окультних наук спритно витягають гроші з кишень довірливих любителів потойбічних секретів.

А на паризьких вулицях у спе-

ціалізованих магазинах йде жвава торгівля амулетами, талісманами і приворотним зіллям. Асортимент найширший, ціни за преїскурантом. Наприклад, кротяче серце коштує 13 франків, флакон бичачої жовчі — 12 франків, вовчий зуб — 15 франків, а настойка «гіппеман», що гарантує успіх в амурних справах — 18 франків. Шматок мотузки самовбивці —

символізує удачу, везіння, щастя — йде за 30 франків. Рожеза квітка японського лотоса, яка запалює коханням навіть кам'яні серця, обійдеться бажаному в 15 франків...

З таким прейскурантом можна ознайомитися в журналі «Езотеричний бюлетень», у розділі «Арсенал чаклуна». Цей журнал виходить у Парижі 20-тисячним тиражем. Подібних журналів там видається близько тридцяти, та це стільки ж астрологічних журналів. Набереться до дюжини й товстих теософічних видань з псевдонауковою декорацією і солідним тиражем. Найбільші з них це «Планети» (35-тисячний тираж), «Янус» і «Метапсихічний огляд». А недавно видано цілу «Енциклопедію чаклунства» на 568 сторінок з 700 ілюстраціями.

У Франції є 40 тисяч «офіціальних» ясновидців, з яких шість тисяч живуть у Парижі. Їх шахрайські кубла реєструються фінансовими та іншими урядовими органами як «інформаційні контори». Вони платять податки з своїх прибутків так само, як, скажімо, лікарі чи адвокати. Крім того, поруч з «офіціальними» ясновидцями у Франції

орудує 40-тисячна армія незареєстрованих знахарів.

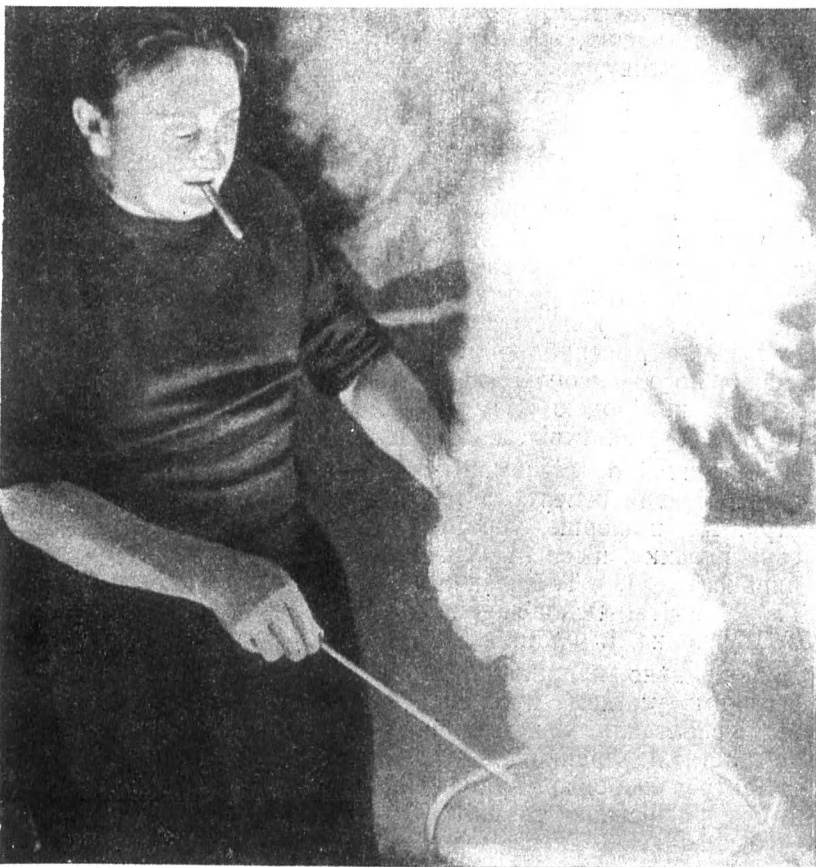
Паризькі маги і чаклуни мають у своїх «конторах» традиційний середньовічний реквізит: черепи і маски, сов і чорних котів, жарогні тощо. Дещо із знахарського знаряддя зазнало модернізації. На паризьких Великих бульварах, у кількох кроках від театру «Гранд-опера», можна придбати свій гороскоп, кинувши монету в отвір блискучого автомата.

Щодня від 50 до 100 тисяч парижан заповнюють приймальні білочорних чудодіїв. За статистичними даними, французи витрачають на цю паразитичну орду більше, ніж держава асигнує на всю наукову роботу в країні!

Важко повірити, що цей розгул дикунства, кретинізму і шахрайства відбувається у місті, де близько 200 років тому увінчали лаврами бюст Вольтера і де було колись споруджено монумент Мудрості!

...Дедалі зменшується армія чаклунів в африканських та інших хащах. Але їх колеги в асфальтових хащах столиць і великих міст продовжують процвітати і витягати з кишень довірливих людей сотні мільйонів...

Після таємничих заклинань Луї Рено спалоє вигнаного ним «злого духа»

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

САЛОН МОД В ПОЇЗДІ.

Щоб збільшити свої шанси в конкурентній боротьбі з літаками та автобусами, залізнична компанія запровадила в експресі Нью-Йорк—Майами вагон-виставку для демонстрування мод, особливо пляжних. Витрати швидко виправдалися.

ПИШНИЙ ПОХОРОН.

Дев'ятнадцять вінків, і серед них вінок з ротиків від поліції, супроводжували труну з тілом Гершелія Прайса, найпопулярнішого п'янички в Оклахома-Сіті (США). Близько семисот разів арештовували його за пияцтво, кілька тисяч днів одсидів він за ґратами. Але завжди був ввічливий і спокійний. Саме тому до похоронної процесії приєдналася і депутація від поліції.

МЕДИЧНИЙ ПАРА-

ДОКС. У французькій щоденній газеті «Л'Ехо де Норд» недавно з'явилося таке повідомлення: «Вчора міському раднику мосьє Леграну вчетверте вирізали апендикс. Хворий почуває себе задовільно».

ТРИДЦЯТЬ КАТАСТ-

РОФ. Під час демонстрування з рекламною метою захисного пояса для автомобілістів французький кіноактор Жіль Деламер вже тридцять разів навмисне потрапляв в автомобільні катастрофи. На очах численної публіки він найжджав на інший автомобіль, або перевертав свій і завжди залишався непошкодженим. Свої «аварії» він почав на швидкості 60 кілометрів на годину, тепер довів швидкість перед зіткненням до ста кілометрів. Скільки ще разів пощастить Деламеру так грати зі смертю, покаже майбутнє.

ПРЯШІВСЬКИЙ ТЕАТР

В Словаччині ще й досі живе пам'ять про старенький зелений військовий автобус, на якому актори Українського народного театру виїжджали з Пряшева до найвіддаленіших сіл.

Незабаром мине 20 років з того часу, як на пряшівських вулицях з'явилися перші афіші, що сповіщали про народження Українського театру.

І тепер актори Ганна Сімкова, Марія Якубова, Мікулаш Сімко, Йозеф Корба, директор театру Йозеф Фельбаба з хвилюванням згадують про ті дні, коли їм і навіть глядачам доводилося виявляти справжній героїзм. Хіба можна забути, як у лютий мороз актори їхали до Старої Любовні на сани, щоб не зірвати виставу на селі, або як всі разом штовхали автобус, що загруз у непрохідній грязюці!

Але всі ці тяжкі дні відійшли вже в далеке минуле. За цей час Пряшівський Український народний театр став справжнім професіональним мистецьким колективом, в активі якого 150 прем'єр, 3200 виступів. Півтора мільйона глядачів побувало вже на виставах театру.

УНТ відіграє надзвичайно важливу роль у культурному житті українців Пряшівщини. Він збагачує світогляд українських трудящих,

сприяє вихованню їх у дусі соціалістичних ідей.

Театр показує свої вистави не лише в селах з українським населенням, а нерідко виступає і в словацьких та угорських селах. Акторів УНТ знають також жителі Брно, Готвальдова та інших міст.

У невеликому музеї театру зберігаються нагороди, подарунки, листи, що свідчать про високу майстерність колективу, любов глядачів до театру. Тут можна побачити диплом фестивалю «Театральні жнива», який відбувся 1951 року в Празі. Гордістю театру є також Почесна грамота міста Пряшева, присуджена йому за заслуги в розвитку культури. До 15-річного ювілею театру президент республіки відзначив його високою державною нагородою «За заслуги в будівництві».

Надзвичайно різноманітний і цікавий репертуар театру. Це, по-перше, українська класика: п'єси М. Старицького, І. Тобілевича, Г. Квітки-Основа-Яненка, Т. Шевченка, І. Франка.

Нещодавно, наприклад, з великим успіхом пройшов сотий спектакль «Украденого щастя» І. Франка.

Театр з любов'ю працює і над російською та світовою класикою. П'єси Чехова, Островського, Мольєра,

Гольдони становлять невід'ємну частину його репертуару.

Але чільне місце в роботі театру посідає сучасна радянська українська драматургія: «Платон Кречет» і «В степах України» О. Корнійчука, «Пісня серця» та «Коли розлучаються двоє» В. Вакуленка, п'єси М. Зарудного та інші.

Колектив театру ставить і твори чеських та словацьких письменників. Великим успіхом користуються вистави «Селянська любов» М. Стегліка, «Лабіринт серця» Ф. Павлічка, «Любов Магди Бурчевої» Л. Сморчка.

До репертуару театру входять і п'єси місцевих українських авторів.

Активно співробітничав з УНТ Єва Капішовська, автор талановитих п'єс «Барліг», «Прийшла весна», «Друзі і вороги», «Вже журавлі відлетіли». Пишуть для театру Іван Мацинський, Василь Зозуляк, Віктор Гайней.

Нещодавно театр відсвяткував своє новосілля. Нове приміщення має великий зал для глядачів, добре обладнану сцену. Крім вечірніх вистав тут щонеділі дають денні спектаклі для дітей.

Колектив УНТ і далі удосконалює свою майстерність, зміцнює зв'язки з глядачем.

Переклад з словацької

ГАНС РАШЕР

ВОНИ ЗНОВУ ДЗВЕНЯТЬ

(СЦЕНКА)

Майор. Пуцке! Пуцке! Куди це він знову подівся? Денщик Пуцке!

Пуцке. (в х о д и т ь) Солдат Пуцке з'явився згідно вашого наказу!

Майор. Нарешті! Потримайте футляр! Очікуваний день, Пуцке, настав, Німеччина пробуджується й згадує своє славне минуле. Нарешті можна знову носити військові нагороди. І якщо вже вони задзвенять, справа швидко піде на лад! Де це ви так довго барилися?

Пуцке. Дозвольте доповісти, пане майор: ходив у кіно!

Майор. Гарний фільм?

Пуцке. Чудовий документальний, пане майор. «Кривавий степ»! Там показують, наприклад, як вовк загризає вівцю. Кров бризкає на всі боки!

Майор. Замовкніть. Це жахливо. Як можна дивитися такі фільми! (Виймає з футляра орден і приколює собі на груди.) Варшава тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятий рік, двоє поляків, Залізний хрест другого класу! Здобути будинок — справа нелегка, ви не можете собі уявити, Пуцке, як мені було ніяково, коли я натискав курок! А знаєте чому? Лише тому, що передо мною були голови живих людей, а не з картону! (Виймає з футляра другий орден і прикріплює поруч на грудях.) Нарвік, тисяча дев'ятсот сороковий рік, п'ятеро норвежців, Залізний хрест першого класу! Кулеметне гніздо, підповзаю, зв'язка гра-

нат, — готово! Але коли я потім подивився, то, скажу вам, Пуцке, цілих дві години не міг нічого взяти в рота. Ось що значить недостатньо натренований шлунок! (Приколює третій орден.) Скомольє, тисяча дев'ятсот сорок перший рік, п'ятнадцятеро сербів, медаль «За боротьбу з партизанами»! Ідилічне сільце! Саме цвів жасмин, казкові пахощі! Викликали артилерію, зрівняли з землею, атака — і по всьому! А ці пахощі! Ви знаєте, як пахне жасмин, Пуцке? Я маю на увазі справжній, балканський жасмин.

Пуцке. Ні, пане майор, не знаю.

Майор. Ну, це не гріх — адже ви ще ніколи не були на війні. Вам багато ще треба надолжити, Пуцке! (Приколює четвертий орден.) Лівія, тисяча дев'ятсот сорок другий рік, двадцять шість томмі, «Золота пряжка» за участь у близькому бою! Оточили їх неподалік од криниці, три дні не підпускали до води, а потім підпустили і — повна перемога без єдиного пострілу. Розумієте, Пуцке?

Пуцке. Можу припустити, пане майор, що вона була отруєна.

Майор. Цілком справедливо, Пуцке, психологічні методи ведення війни! (Чіпляє п'ятий орден.) Шатоблан, тисяча дев'ятсот сорок третій рік, тридцять двоє французів, Німецький позолочений хрест! Вишикували всіх в одну шеренгу, дві кулеметні черги — і край! Чиста робота, економія боєприпасів, усього лише по два патрони на душу! (Приколює шостий

орден.) Одеса, тисяча дев'ятсот сорок четвертий рік, п'ятдесят заложників, Рицарський хрест Залізного хреста! Так, є що згадати! В підсумку це складає (рахує, показуючи на ордени) двоє поляків,

плюс п'ятеро норвежців, плюс п'ятнадцятеро сербів, плюс двадцять шість томмі, плюс тридцять двоє французів, плюс п'ятдесят українців... скільки це буде, Пуцке?

Пуцке. Сто тридцять, пане майор.

Майор. Браво, Пуцке! Ну, як я виглядаю? Велика Німеччина воскресла у блиску й славі! У вас, здається, немає орденів, га, Пуцке?

Пуцке. Всього одна незначна медаль, пане майор!

Майор. Так у чому ж річ? Чому ви її не носите?

Пуцке. Дозвольте доповісти, пане майор: соромлюсь. Поруч із чудовими орденами пана майора вона й справді має убогий вигляд.

Майор. Облиште, Пуцке! І перестаньте скромничати, почепіть медаль!

Пуцке. Слухаю, пане майор! (Чіпляє медаль.)

Майор (підходить до нього ближче, щоб подивитись на медаль).

Пуцке. Дюссельдорф, тисяча дев'ятсот п'ятдесят п'ятий рік, двоє німців, медаль «За врятування потоплюючих».

РАЛЬФ ВІНЕР

В КУРСІ СПРАВИ

Різко задзвонив телефон.

— «Вісбаденські вечірні вісті», — буркнув у трубку редактор Мейєр, і тієї ж миті до обличчя йому прилила кров. — Але ж я вже сказав вам, що нам довелось припинити публікування циклу «Шахраї у фраках», оскільки ми друкуємо інтерв'ю з федеральним канцлером! Що? Це одне й те саме? Ах, он ви що маєте на увазі. Ха-ха-ха! Гаразд, до завтра.

Зітхнувши, він поклав трубку. Не дуже вдалий початок робочого дня. Весь час заважають зосередитись. І якщо до цього раз ще хто-небудь знайде...

Мейєр не помилився.

— Моє прізвище Занфт, — сказав відвідувач, ставши на порозі. — Мене цікавить, чи міг би я розраховувати на роботу фоторепортера у вашій шановній...

— Не так швидко! — урвав його Мейєр. — Де ви досі працювали?

— Практично ніде, — ледь чутно прошептав Занфт. — Я вчився. Історія ми-

стецтв, живопис, техніка фотографування, фізика, хімія. Але тепер диплом у мене в кишені, і я хотів би...

— Знаю, — знову перебив його Мейєр. — Вам здається, що досить навчитися фотографувати, і ви вже фоторепортер.

Занфт не дав збити себе з пантелику і вийняв із кишені пачку фотографій.

— Може, будете такі ласкаві глянути на мою роботу?

— Дурниці! Нічого оригінального! — буркнув Мейєр. — Я цілком припускаю, що ви вмієте клацати фотоапаратом. Але що саме ви клацаєте — тут у вас немає ніякого досвіду. Будь ласка, я вам зараз доведу. Сьогодні, скажімо, повинна відбутися вирішальна зустріч футбольних команд групи «Норд». Так ось, який знімок ви принесли б до нашої газети?

Занфт трохи подумав.

— Звичайно, найгостріший момент на футбольному полі!

Мейєр демонічно засміявся.

— Я так і знав! І, звичайно, з м'ячем у сітці? Ні, голубе, ми робимо інакше. Що цікавить наших читачів: кілька юнаків у потворних футбольних буцах чи маленька пікантна красуня? От бачите! Тому ви розшукуєте з допомогою телеоб'єктива гарненьку пташечку серед маси глядачів, і в нас уже є чудовий знімок для шостої сторінки. Підпис якось придумаємо, досвіду в нас вистачає. — І Мейєр витяг свою колекцію зразкових фотографій. — Ось, погляньте. Що це?

Занфт подивився на перший знімок.

— Сцена в нічному барі, — визначив він.

— Дурниці! — фиркнув Мейєр. — Страйк шахтарів! — І, побачивши німе здивування в очах Занфта, пояснив: — Підпис гласить: «В розпалі страйку нашому фотокореспондентові пощастило зняти цей рідкісний кадр». Чи, може, ви накажете фотографувати страйкарів? Ну, от бачите! — Відтак узяв другу фотографію. Сенсаційний знімок зафіксував зіткнення двох автомашин. Шофери перекидьки летять у повітрі—державний візит до Бірми!— пояснив Мейєр. — «В той час як члени уряду прибули з державним візитом до Бірми, у Гамбурзі зіткнулися дві автомашины. Жертв немає». — На третьому фото була знята гола дівчина у ванні. — «Відкриття конгресу філателістів у Мангеймі! — торжествуюче пояснив Мейєр. — Ось уже сім років Лізелотта Гандель, яку ви бачите на нашому фото, безперервно колекціонує поштові марки». — На четвертій фотографії якийсь чоловік простягав руки до жінки, що лежала в ліжку. — «Скорочення податків! — сказав Мейєр. — Подружжя Вурліцер теж може скористатися його наслідками». — П'ята фотографія зображувала артистку з напівоголеними грудьми. — «Гонки мотоциклістів у Ліссабоні! — зауважив Мейєр. — Після вшанування переможців було показано фільм «Смертельні поцілунки» з улюбеною кіноактрисою Ола Пола в головній ролі!» Мейєр хотів показати останній фотознімок,

як раптом помітив, що Занфт знесило сідить у кріслі й витирає з лоба піт.

— З мене досить, — промимрив він.

Мейєр зневажливо подивився на нього.

— І ви хочете стати фоторепортером? Уявляю собі, що ви зробили б, якби я послав вас у гамбурзький порт! Саме сьогодні там спускають на воду наш перший атомний ескадрений міноносець!

Занфт підвівся.

— В мене уже є цей знімок, — пробелькотів він.

— Що? — приголомшено вигукнув Мейєр.

єр. — Ви вже сфотографували міноносець?

— Звичайно, — прошептав Занфт і простяг йому фотографію боннського військового міністра.

КУРТ ШЕДЛІХ

ВТІХА ПО ТЕЛЕФОНУ

Місіс Гемнінгс, молода дружина головного редактора найбільшої денної детройтської газети, прощалася з матір'ю.

— Прощу тебе, зваж нарешті на те становище, яке займає Білл. Не можна, щоб тещі головного редактора «Морнінг пост»

прислугувала дочка організатора останнього страйку. Розумієш, що я маю на увазі, мамусю?

— Звичайно, любя, розумію. Такі речі мені не треба повторювати двічі. Дора працює в нас останній день.

— Яка в мене розумна мамуня! — прошебетала місіс Гемнінгс. — Коли я розкажу Біллу, він невимовно зрадіє. — І, квалливо поцілувавши матір, побігла.

Зайшовши до кімнати, місіс подзвонила. Увійшла Дора й зробила реверанс.

— Шановна місіс...

— Мені треба з тобою поговорити, Дорро. Твій батько бунтар і заколотник! Мені відомо, що він — організатор останнього страйку на автомобільних заводах. Бачиш, від мене нічого не сховається.

— Але, шановна місіс, — наважилася заперечити Дора, — яке це має відношення до мене?

— Навіть дуже велике, — відповіла місіс категоричним тоном, — ти дочка бунтівника. А яке коріння, таке й насіння. Отож візьми до відома: з сьогоднішнього дня ти в мене не працюєш.

Задоволено розгладжуючи на грудях свою темну шовкову сукню, місіс чекала. Дора заплакала.

— Відтоді, як батька звільнили, наша сім'я живе тільки на мій заробіток. І тепер ви хочете позбавити мене шматка хліба, шановна місіс...

Місіс поклати свої тонкі руки нероби на срібний ланцюжок маленького хрестика, який прикрашав її груди. Вона була впевнена, що вчинила справедливо.

— Поскаржся своєму таточкові, а не мені. Моли бога, щоб він швидше повернувся на праведний путь!

Дора мужньо стримала сльози, які знову підступили їй до очей, і гнівно подивилася на місіс.

— Мій батько бореться за справедливість, а це зовсім не гріх. Гріх те, що робите ви, одбираючи у чесної людини шматок її насущного хліба і викидаючи її на вулицю!

Місіс зблідла, руки її перестали гратися маленьким хрестиком і міцно обхопили його, немовби він був єдиною опорою для неї в цьому грішному світі.

— Замовкни! — просичала вона. — Твоїми вустами промовляє диявол. Твої слова не свідчать, що ти богобоязлива і смиренна, як вимагає від нас спаситель. Ти гідна дочка свого батька, я навіть не сподівалася! А тепер принеси мені чаю! Приготуй усе для того, щоб завтра хтось інший зайняв твоє місце, і геть з моїх очей!

Дора була вже біля дверей. Її охопив гнів на саму себе. Як вона могла сподіватися, що їй удасться переконати цю лицемірну святенницю!

— В кого є гроші, тому легко говорити про смирення. Але хіба ви знаєте, як живуть робітники? Чай можете приготувати собі самі! Я йду геть і то негайно!

Двері грюкнули, і незабаром Дора пішла.

Задихаючись од люті, місіс знесилено опустилася в крісло. Хвала богові, що телефон був поблизу. Тремтячими пальцями вона набрала номер і, притуливши трубку до рожевого вуха, почала слухати слова телефонного утішителя душ:

«Вір мені, дорога сестро, дорогий брате во Христі. Бог із тими, хто в смиренні й вірі у нашого Спасителя мужньо змагається із сатаною. Молися зі мною. Дай мені снагу здолати й покарати диявола, який намагається розхитати основи нашого божественного порядку. Я хочу дотримуватись заповідей нашої церкви й долати сатану, де і в якій подобі він мені не з'являвся б. Бог відплатить мені за це. Амінь!»

В телефоні щось клацнуло, почувалася тиха музика органа, і преподобний Блек повідомив про наступну молитву з «Тридцяти п'яти молитв на всі випадки дня». Місіс поклати трубку.

Потім вона підійшла до письмового столу й ретельно записала день та назву прослуханої молитви, бо вже не раз траплялося, що церковна телефонна служба записувала на її рахунок більшу кількість молитов, ніж вона прослухала насправді.

*З німецької переклала Герман БАУМАН
та Дмитро Андрухів*

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

НОВИЙ ДИРЕКТОР

Попрацювавши в установі кілька тижнів, новий директор спитав своїх підлеглих:

— Не розумію, чому мене тут одразу ж не злюбили? Коли я пішов з попередньої установи, мені навіть подарували срібну табакерку.

— Срібну? А ми б дали золоту.

Кравець на операційному столі.

ВІРНИЙ ШЛЯХ

— Чому ти весь час стоїш біля бензоколонки?

— Тут заборонено курити, а я дуже хочу одвигнути від сигарет.

ВИСОКЕ СТАНОВИЩЕ

— Чи є у вас папуга, що вміє говорити? — питає покупець у зоомагазині.

— Звичайно, є. Пропоную вам ось цього, блакитного. Коштує одну сотню.

— А це не забагато?

— Що ви, він знає аж сто слів!

— А той, зелений?

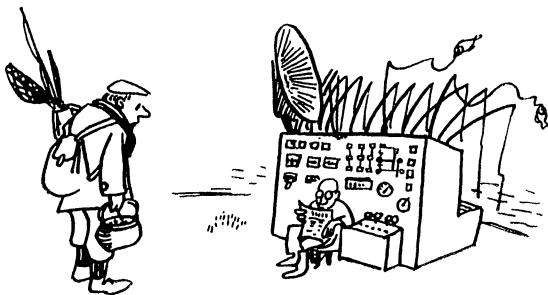
— Коштує двісті, бо він знає двісті слів.

— А той жовтий, що сидить з краю?

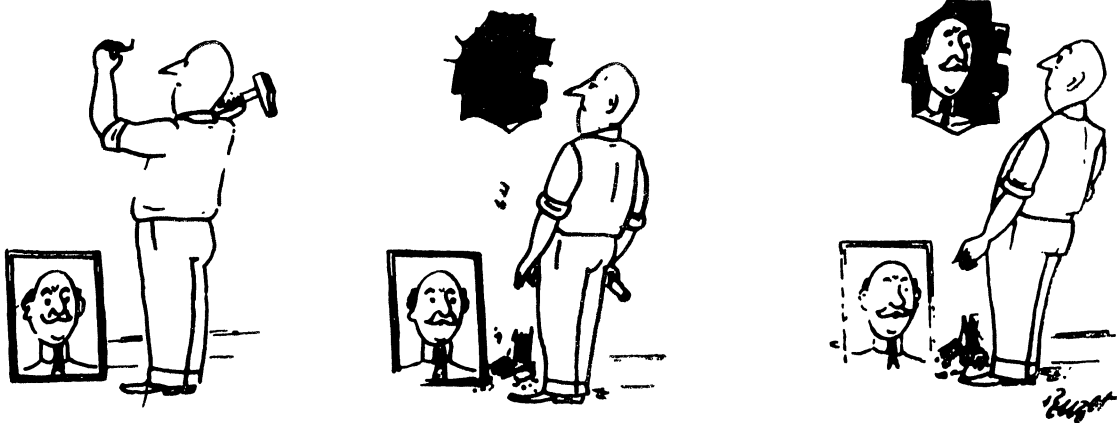
— Цей коштує триста, але попереджую — він не знає жодного слова.

— Тоді чому він такий дорогий?

— Але ж він начальник тих двох попередніх!

Електронний рибалка.

Без слів.

ЛОГІКА ПІВНЯ

— Ні, цього не може бути! — заперечив півень, коли йому сказали, що годинник визначає час краще за нього. Довго довелося його переконувати.

— Ну, нехай буде так! — погодився він зрештою.— Але невже з годинника можна зварити бульйон?

ТАК ІНОДІ БУВАЄ...

— Як ви провели вихідний день?

— Я хотів піти в музей, а моя дружина — в кіно...

— Ну, як фільм? Сподобався вам?

УТОЧНЕННЯ

— У твого чоловіка нова зачіска?

— Ні, це мій новий чоловік.

ЦІНА ЧУЙНОСТІ

Дружина: Який ти нечуйний! Бачиш, що я плачу, і навіть не запитуєш чому!

Чоловік: Досі мої запитання коштували мені дві сукні і одну шубку.

ДОБРА ЗВИЧКА

Одного чоловіка, який прийшов найматися на посаду нічного сторожа, запитали:

— Чи є у вас необхідні дані для цієї роботи?

— Звичайно є! Я прокидаюсь од найменшого шуму...

НЕЩАСНА СКРИПКА

Розповідали, що скрипка плаче в його руках, і мали рацію: він грав дуже погано.

РОЗЧУЛИВСЯ...

Піаніст виконував «Угорську рапсодію» Ліста. Один із слухачів витирив сльози.

— Ви, мабуть, угорець? — спитав його сусіда.

— Ні, я музикант.

СПОСТЕРЕЖЛИВІСТЬ

— Вчора я бачив твою дружину, але вона не помітила мене.

— Знаю, вона мені казала про це.

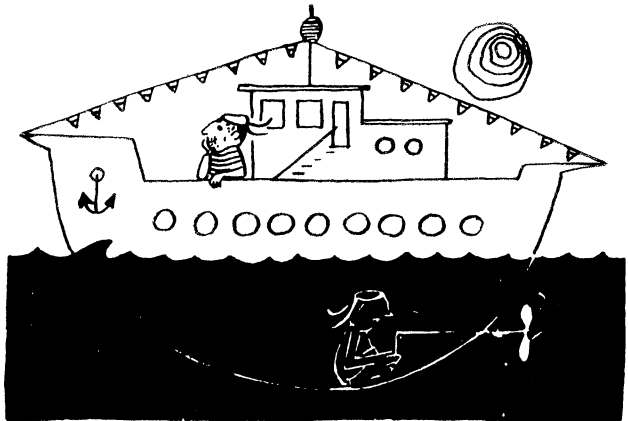
НЕМАЄ ЧАСУ ДЛЯ РОЗВАГИ

— Ну, як ви вчора розважалися у театрі?

— Не кажіть! Хіба може людина щось зробити за ті десять хвилин перерви?

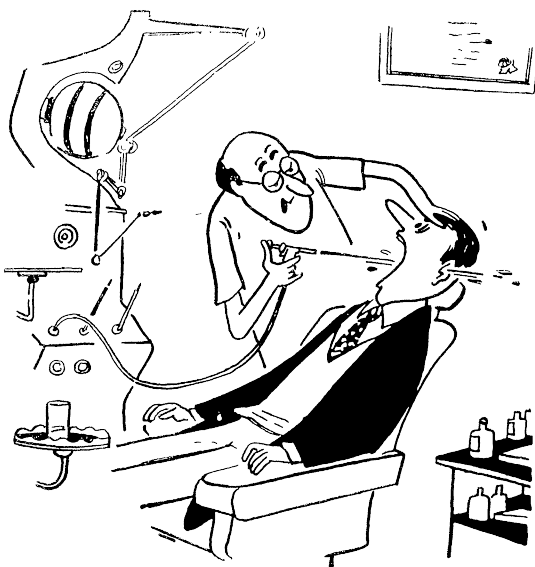
— Офіціанте, пару тухлих яєць — та швидше!

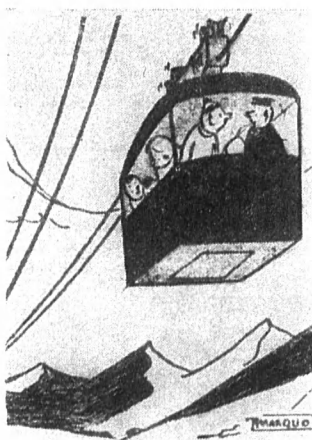
Мотор на одну силу.

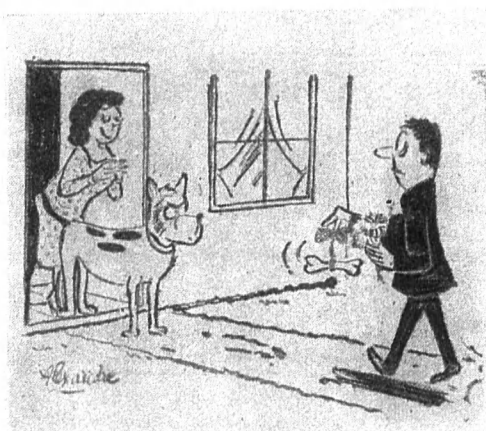
Без слів.

Без слів.

— Я раніше працював кондуктором у метро, але лікар порадив мені змінити клімат...

Кожному — своє...

ПРИЄМНО ПОЧУТИ

В одному товаристві якась жінка звертається до свого сусіда:

- Подивіться на ту даму в рожевому платті, які в неї чудові зуби!
- О, ви зробили мені приємність!
- Очевидно, ви її чоловік?
- Ні, я її зубний лікар.

БЕЗСОННЯ

— На що скаржитесь? — спитав лікар хворого, що прийшов до нього на прийом.

— Ось уже більше місяця терплю від безсоння, лікарю!

— Коли ви лягаєте спати?

— Завжди о десятій.

— Виходить, лягаєте спати і не можете заснути? Цілу ніч крутитеся?

— Та ні, сплю з десятої години вечора до шостої години ранку. О шостій годині ранку встаю, одягаюся, снідаю цілую дітей і дружину та йду собі на службу...

— Отже, ви спите вісім годин! — здивовано вигукнув лікар. — Чого ж вам ще треба?

— Справа в тому, лікарю, що останнім часом я ніяк не можу заснути на роботі...

ТАК ІНОДІ БУВАЄ

— Ти ще й досі куховариш сам, чи вже одружився?

— На жаль, і те, і друге.

БЛИЖЧЕ ДО ЗАЛІЗНИЦІ

Іноземець, приїхавши в маленьке провінціальне містечко, здивовано запитав:

— Чому у вас станція так далеко від міста?

— Ми прагнули, щоб станція була ближче до залізниці.

СУЧАСНІ МОДИ

На учнівську вечірку запросили й батьків. Спостерігаючи за танцюючими, я звернувся до одного батька:

— Весело, тільки деякі дівчатка кумедно вдягнені. Погляньте на те створіння: коротке волосся і в штанах... Незрозуміло, дівчина чи хлопець.

— Що ви, це ж моя донька!

— Ой, пробачте, я не знав, що ви її батько.

— Я зовсім не батько, а мати!

В ГОТЕЛІ

— Скажіть, будь ласка, скільки треба заплатити, щоб переночувати одну ніч у вашому готелі?

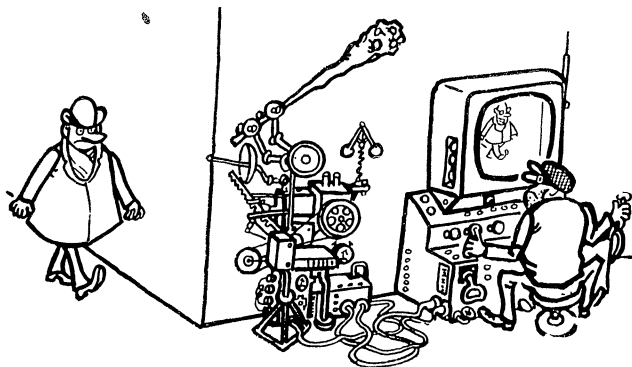
— Двадцять крон.

— В мене тільки шістнадцять... Прошу розбудити мене на чотири години раніше...

МУЗИКА І КОХАННЯ

Через кілька років спільного життя дружина говорить чоловікові:

- Колись ти мене кохав більше.
- Чому ти так думаєш?
- Пам'ятаєш, ти мене годинами тримав за руки?
- Але ти забула, що тоді у нас вдома було піаніно.

Технічний прогрес.

СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ

— Куди дівся твій наречений? Останнім часом я зовсім не бачу вас разом!

— Одружився три місяці тому.

— Що ти кажеш! А з ким?

— Зі мною!

А зараз почнеться демонстрація жіночих купальних костюмів.

ЯК У ТЕАТРІ...

Перед іспитами професор сказав своїм студентам:

— На іспитах — наче в театрі. Ви актори, а я — глядач...

— Чудово! — сказав один студент. — Отже, потрібен і суфлер.

ПОРОЗУМІЛИСЯ

Чотири приятелі зайшли у кафе, сіли за столик. Один з них тяжко зітхнув. За ним зітхнув другий, потім третій. Четвертий обурився:

— Друзі, не можна ж увесь час думати лише про гроші!

ЗАМІСТЬ ТЕАТРАЛЬНОЇ РЕЦЕНЗІЇ

Після вистави двоє знайомих зустрілися біля гардеробу.

— Ну як? — питає один.

— Жахливо! Мені дісталася таке місце, звідки не було ані видно, ані чути.

— А мені було ще гірше: я все добре бачив і чув...

ВИЛІКУВАЛАСЯ

— Твоя дружина все ще скаржиться на нерви?

— Ні, лікар сказав їй, що нервозність — ознака старості.

Звична.

ОБЕРЕЖНІСТЬ

Вони сидять вдвох за столиком у кав'ярні. Розмовляють про музику.

— Я терпіти не можу Баха! — категорично заявляє вона.

— Тс-с-с! А то ще почує! — застерігає він.

У ВИДАВНИЦТВІ

— Я приніс вам свою першу п'єсу.

— Який сюжет?

— Вона кохає його, а він...

— А він кохає іншу?

— Ні, він теж її любить...

— Bravo! Нарешті, щось оригінальне!

В СУДІ

— Ви, громадянко, справді хочете порушити шлюб?

— Так.

— А ви, товаришу?

— Теж.

— Цікаво, — промовив суддя. — В такому разі, чому ви обоє стверджуєте, що ніколи не приходили до єдиної думки?

В РЕДАКЦІЇ

Молодий поет:

— Я можу поговорити з головним редактором?

— Його нема.

— Як це так нема? Та я ж його допіру бачив.

— Так, але він вас побачив трохи раніше.

У ЛІКАРЯ

Якось у одного американського лікаря хтось поцікавився:

— Чому ви зазжди питаєте своїх пацієнтів, що вони обідали?

— По їхньому меню я орієнтуюся, скільки взяти з них за візит.

СПРАВЖНЯ ПРИЧИНА

Під час однієї телепередачі двоє хлоп'ят глибокодумно розмовляли:

— Уявляєш собі, у наших прадідів не було ані електрики, ані радіо, ані телебачення. Не можу зрозуміти, як вони жили!

— Тому вони й померли, — відповів другий хлопчик.

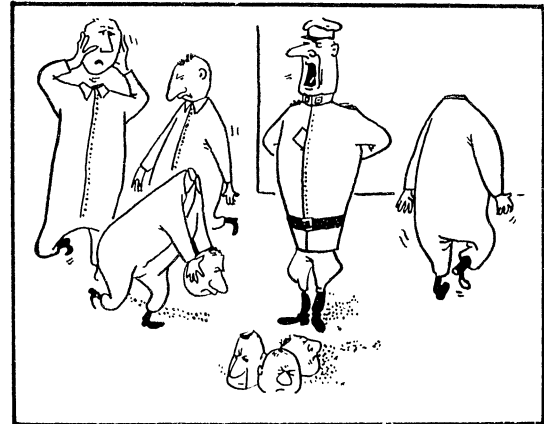
СМІЛИВЕЦЬ

— Стривай, чорна кішка перебігла нам дорогу!

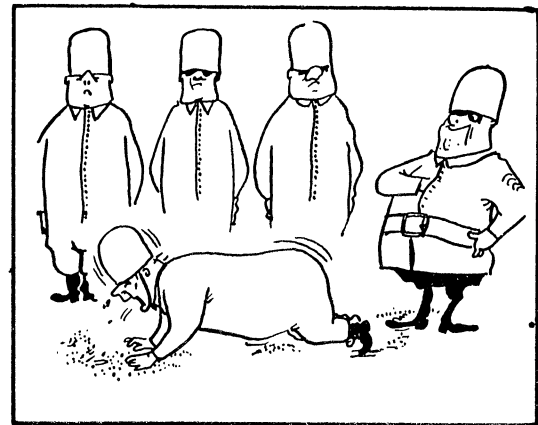
— Ех, ти, марновіре! Чого злякався? Я в такому разі перехреснуся і йду далі.

Дисципліна — головне

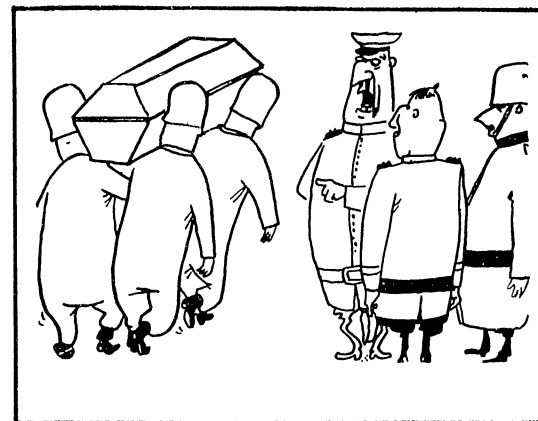
Бундесвер у зображенні художників Курта Халаббріттера і Вернера Фінна.

— Все зайве складати тут!

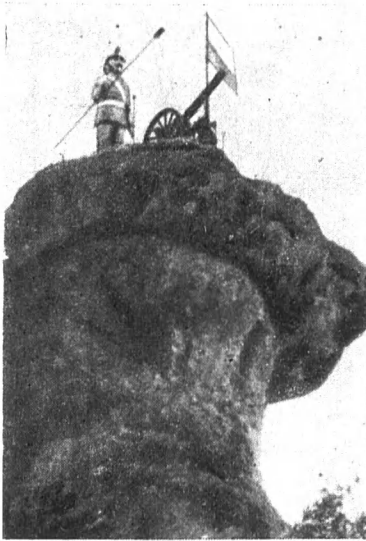
— Мені подобається бути солдатом...
— Мені подобається бути солдатом...
— Мені подобається бути солдатом...

— Я завжди був впевнений, що він симулює!

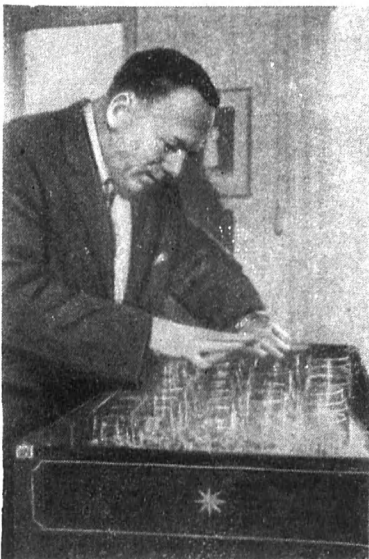
Звідусіль потроху

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ВАРТОВИЙ

Три віки тому під час тридцятирічної війни ландскнехти-грабіжники вчиняли наскоки на село Вайдлванг у Баварії. Щоб захиститися, жителі села встановили на скелі фігуру дерев'яного солдата, а поруч з ним — гармату і прапор. Хай грабіжникам здається далеко, що село зайнято королівськими солдатами.

Недавно жителі Вайдлванга знову встановили на скелі дерев'яного вартового. Вони гадають у такий спосіб захиститися від бешкетів американських солдатів.

ДЖІНО, ПОЖАЛІЙ ЛЕОПАРДІВ!

Гамбурзький професор Бернгард Гржімек — невтомний борець за збереження диких звірів в Африці — звернувся до італійської кінозірки Джіни Лолобріджі з закликом відмовитися від манто з леопардової шкури. Джіна має багато послідовниць, а це викликає підвищений попит на шкури леопардів. Якщо цих звірів будуть знищувати такими темпами, як зараз, то через два-три роки в Африці зникне останній леопард.

СКЛЯНА АРФА

Цю рідкісну скляну арфу створив Бруно Гофман із Штутгарта (ФРН). За струни тут правлять 50 скляних бокалів. Гофман власноручно видав їх разом з резонатором.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ТАРИФИ І МИШІ. Англійський національний мишачий клуб (є тут і такий!) вимагає зниження проїзної плати для мишей, яких члени клубу возять по всій країні для участі в різних виставках і конкурсах. Голова клубу, 73-річний Персі Ешлі назвав великою несправедливістю те, що тариф за перевезення однієї миші більший, ніж вартість квитка для людини.

НАТУРЩИЦІ ПОГРОЖУЮТЬ. Перед Академією образотворчих мистецтв у Римі відбулася досить незвичайна демонстрація натурщиць, які вимагали підвищення заробітної плати. Вони погрожували виконати на вулицях стриптиз, коли їхні вимоги не будуть задоволені.

РОЗПОВІДЬ СВІДКА. Відомо французька кіноактриса Сімона Сіньоре побувала недавно у Сполучених Штатах. Ось що вона пише: «Мене якось запросили на концерт просто неба, що був влаштований у благодійних цілях. На концерті виступив відомий англійський квартет «Бітлз». Я на власні очі бачила, як американські дівчата вискубували з землі траву, де ступали ці співаки, і їли її».

РІВНОПРАВНІСТЬ. Вчителі ірландських шкіл вже кілька років ведуть боротьбу за рівноправність із своїми учнями. Вони вимагають скасувати закон, прийнятий в 1927 році, який забороняє викладачкам користуватись рум'янами і губною помадою (ученицям це не забороняється).

ПІД ЗВУКИ ВЕСЕЛОГО ДЖАЗУ

Музиканти в сліпучо-білому чернечому одязі, та ще на фоні типово церковної картини...

Що то за маскарад? І хто вони, ці дивні оркестранти? Де все це відбувається?

Ніякого маскараду тут немає, бо відбувається все в справжній церкві, а дивні оркестранти вдягнуті в звичайне вбрання, бо вони й справді ченці домініканського монастиря.

Можна навіть назвати його точну адресу: містечко Глойель, поблизу Кельна, в Західній Німеччині, церква святого Діонісія.

Місцевий священик Бреніг, як і чимало його колег, давно вже був засмучений непробачною байдужістю парафіян до релігії. Вони дуже погано відвідували церковні відправи. А молодь тутешня, та взагалі дозволяла собі залишатися осторонь церкви навіть у дні великих релігійних свят.

Що ж робити? Численні заклики до населення не мали великого успіху. Одвідувачів у церкві було так само мало.

На допомогу прийшли винахідливі ченці з сусіднього домініканського монастиря Вальберберг. Вони створили в себе оркестр, справжній джаз з повним набором відповідних музичних інструментів. Все тут є — флейти і кларнети, сурми і піаніно, саксофони і великий комплект ударних інструментів. Як у справжньому джазі!

Ченці-джазисти та їхні святі ставники заповняють, що створення цього рідкісного оркестру не має нічого спільного з гріховним

прагненням до всіляких розваг і втіх. Виключно релігійні, божі інтереси, нічого іншого!

На думку священика Бреніга, поява такого оркестру в церкві під час відправи анітрохи не суперечить релігійним канонам і нормам. Навпаки, якщо цей оркестр навірне байдужих парафіян, особливо молодь, до одвідування церкви, він зробить просто-таки божу справу!

Бреніг навіть вважає, що джазова музика в церкві настрює людей на релігійний лад. «Після джазового шуму, — каже цей церковний «новатор», — люди особливо виразно відчувають тишу божого храму. А це викликає в них релігійні роздуми...»

За повідомленнями з Глойеля, церковні відправи з джазом мають справді великий успіх. Одвідувачів у церкві стало дуже багато. Проте змінився склад отих парафіян. На звуки джазу збігаються здебільшого молоді хлопці й дівчата.

а старих віруючих чомусь стало тут менше.

Починання священика Бреніга знайшло своїх послідовників. Ченців-джазистів почали запрошувати в сусідні церкви розважати парафіян у такий новий спосіб. Та Бреніг, напевне, не знає, що його далеко переплюнув один англійський колега, 29-річний священик Майкл Тарнбалл з міста Латон. Він не обмежився самим лише джаз-оркестром. До послуг парафіян у церкві є безалкогольні (англійський священик людина обачлива) напої і навіть гарячі сосиски.

Отець Майкл не замикається із своєю новиною в стінах церкви. Він звелів обладнати храм божий мікрофонами і посилювачем так, щоб джазову музику було чути далеко навколо.

Як і Бреніг, його англійський колега не вбачає нічого гріховного в цій новині. Джаз, так джаз! Сосиски, так сосиски! Аби залучити народ до церкви!

БУНТАРСЬКА КНИГА

**Ана Марія Матуте. Солдати плачуть уночі.
Мадрид. 1964.**

Фінал цього твору трагічний. Далекий січень 1939 року. Розтерзана бомбардуваннями Барселона. Громадянська війна наближається до кінця. Під руїнами розбитого будинку гинуть герої роману А. М. Матуте — 18-річний Мануель і молода дружина замордованого фашистами комуніста Хеси.

Але не тільки про громадянську війну пише в своєму останньому творі А. М. Матуте. Роман «Солдати плачуть уночі» — це перш за все твір про людей, про тяжкі пошуки сенсу життя і свого місця в ньому, про формування ідеалів; про нелегку долю жінки в буржуазній Іспанії, про люту ненависть авторки та її героїв до мішанського побуту ситих буржуа.

Нещодавно в одному з інтерв'ю на запитання: «Що найбільше хвилює тебе, проти чого ти борешся в своїх творах?» — письменниця відповіла: «Проти несправедливості і лицемірства». І недаремно трилогія, другою частиною якої є цей роман, має назву «Торговці». Для А. М. Матуте це слово — символ буржуазного світу, де все продається і купується, — совість, і честь, людське життя й ідеали.

Письменниця якось сказала, що вона вірить у суспільне значення мистецтва. І її новий роман наочно підтверджує це. Боротьба, яку веде письменниця та її герої, — це боротьба за високі гума-

ністичні ідеали. Нелегкий шлях героїв роману. Часто вони посуваються вперед у темряві, напівмацки. І сама структура твору Матуте складна, багатопланова за змістом і формою, з відступами, перебивами, роздумами — така побудова ще виразніше підкреслює складність шляхів, якими йдуть герої книги. Багато чого письменниця не договорила, не все в романі цілком ясно. Що ж — тим більше свободи залишається читачеві для власних роздумів і пошуків.

На сторінках роману ми майже не зустрічаємо Хесу — головного героя твору. Але з розповідей про нього Марти, Мануеля та інших персонажів постає образ переко-

наної стійкої людини, людини величезної волі й безмежної привабливості, що досконало володіє даром переконувати людей і вести їх за собою.

Хеса і для героїв роману, і для авторки — носій вищої правди.

Матуте стримано і трохи розпливчасто викладає кредо Хеси. Це природно в умовах жорстокої цензури сучасної Іспанії. А може, і сама письменниця ще не уявляє собі повною мірою ідеали комуніста Хеси. Його програма лише накреслена пунктиром: «думати про інших», «боротися з голодом і несправедливістю», «змінити світ».

Але Матуте розповідає, хай і небагатослівно, про діяльність свого героя, про його ставлення до подій, і громадська позиція Хеси виявляється цілком визначеною: це підготовка виступу робітників, це боротьба проти сепаратистських і анархістських акцій, підпільна робота за завданням партії на островах Середземномор'я.

Сам образ Хеси як людини — оточений романтичним ореолом. Він вимальовується крізь серпанок спогадів Марти і Мануеля. В цих спогадах іноді переважають емоції та почуття жінки, яка не дуже-то розбиралася в суспільних проблемах, зате щиро кохала і зазнала чимало страждань. Хеса не стільки живе в романі, скільки визначає долю героїв і веде їх за собою.

Нелегкий шлях Марти до нього. Виросла вона в обмеженому дрібнобуржуазному світі провінціального іспанського містечка. Вихователі її — мати та матрина приятелька — займалися якимись вельми темними справами. Марта задихалася в тому оточенні. Однак єдине, на що вона тоді спромоглася — це втекти з рідного дому з Раулем — коханцем власної матері.

Але сам Рауль — часточка то-

го ж самого світу. Його мораль цинічна й примітивна: «Я людина, що хоче жити. Жити. А життя минає швидко». Марта для нього чудесна коханка, зручна саме тим, що в неї немає ні зайвих думок, ні запитань.

Проте подих часу невблаганно вторгається в життя Марти. Під вікнами будинку, де живуть вони з Раулем, вмирає на барикаді її ровесниця. І вперше у Марти виникає питання: «В ім'я чого?»

У Рауля вона відповіді не знайде. Лише прихід Хеси допоможе їй зрозуміти егоїзм і фальш світогляду її коханця.

Марта кидає Рауля заради Хеси. Конфлікт поглиблюється ще й тим, що Хеса і Рауль — рідні брати. Але один з них діє за принципом «моя хата скраю» і, обравши кар'єру лікаря, не гребує й темними махінаціями, а другий присвятив себе революції.

Для Рауля Хеса лише божевільний бідолаха, а його ідеали — наївні та нездійсненні захоплення юності.

«Ти загинеш разом з ним!» — кричить він у розпачі Марти. І Марта відчуває, що так і буде, але вона вже не може не йти за Хесою.

Хеса гине в боротьбі за свої ідеали. Він знав, у чому полягає зміст речей. І від жінки, що пішла за ним, він теж вимагав ясності думки.

«Не хочу, щоб ти це робила заради мене або сліпо вірячи в те, що це добре. Хочу, щоб ти знала, чому це здається тобі добрим».

Хеса приніс любов і усвідомлення обов'язку в серце Марти. Ця дівчинка, що колись легковажно втекла з материним коханцем, прийшла до чоловіка, який хотів «змінити не життя, а світ», і зуміла стати гідною подругою його.

Марта ще дуже молода, у неї немає ні знань, ні досвіду. Єдине її надбання — життя. І єдиний спосіб виразити свою вірність Хесі, його ідеалам — це пожертвувати життям, зробивши остаточний вибір між світом Рауля і світом Хеси. І молода жінка мужньо обирає смерть. Бо це смерть в ім'я життя!

Загибель Марти — це бунт проти міщанства, проти буржуазного світу, проти фашизму. Вона не мо-

же скоритися й повернутись до оточення, з якого їй пощастило вже вирватися.

Книга Матуте трагічна. Вона опілає загиблх, у ній пульсує гострий біль. Але песимізму в ній немає. Бо смерть і Хеси, і його товаришів-підпільників, і Марти, і Мануеля осмислена. Це смерть за ідеали.

Сама загибель їх заперечує старий світ. Марта і Мануель могли б емігрувати до Франції. Але для них залишитися на місці означає зберегти вірність Хесі та його ідеалам.

Мануель в останню хвилину бере автомат і вперше стріляє у фашистів, що наступають, хоч знає, що загине. Він прийняв естафету Хеси. Смерть його і Марти — обвинувачення і виклик фашизму.

Всій творчості Матуте властива одна особливість. Письмениця надзвичайно любить дітей. Вона бачить в них втілення чистоти, незайманості, кращих людських якостей. Тому тих, хто позбавляє дітей дитинства, вона беззастереж-

но засуджує. Найвищою похвалою Хесі є слова Марти про нього: «І дорослий він все одно залишився дитиною».

Книжка Матуте читається як прекрасний, подекуди майже містичний гімн людському ідеалові, втіленому в образі комуніста Хеси й тих, що пішли за ним. Гімн трагічний, але не безнадійний.

І це докорінно відрізняє новий роман Матуте від усього, створеного нею раніше.

«Солдати плачуть уночі» — це відкриття нових обріїв, нових шляхів у творчості Матуте, однієї з найвидатніших представниць прогресивної літератури Іспанії.

В цій невеликій за розміром бунтарській книжці подано широку картину дійсності й духовного життя країни в один з найтрагічніших періодів її історії — в період громадянської війни.

Трилогія А. М. Матуте — одне з найвизначніших явищ в іспанській літературі воєнної доби.

В. ЯСНИЙ.

ГІМН МУЖНОСТІ

Димитр Ангелов. На життя і смерть. Роман.
Видавництво художньої літератури «Дніпро».
Київ, 1965.

Людина часом забуває недавні події з свого життя, але яскраво пам'ятає епізоди дитинства і носить у серці незатьмарені роками картини далекого минулого. Таке ж трапляється і в нашому ставленні до прочитаних книжок. Буває навіть, з цікавістю читаєш якийсь твір, але перегорнув останню сторінку, і думками вже не повертаєшся до нього, розлучаєшся з ним назавжди.

Але є книжки незабутні, книжки, герої яких оселяються в твоєму серці як рідні й дорогі тобі люди. Саме таке почуття залишає роман відомого болгарського письменника Димитра Ангелова «На життя і смерть».

Сумно розлучатися з Євгеном

Милевим, Матіо Христовим, Роснікою Єневою, Атанасом Штеревим

та іншими героями, що живуть і діють у романі Димитра Ангелова.

Вже самою назвою твору, дія якого відбувається під час другої світової війни, письменник підкреслив ту незламну безкомпромісність, мужню жертвовність, ідейну переконаність, без яких неможлива успішна боротьба проти фашистської деспотії. Тільки боротьбою самовідданою, жорстокою і кривавою, боротьбою не на життя, а на смерть можна було здобути перемогу над варварами ХХ століття.

Ось молодий лікар Євген Милев — інтелігентна, чесна і гуманна людина, яка дотримується, проте, досить ідеалістичних і плутаних поглядів на суспільство, на громадсько-політичні події. Ці погляди заважають йому зрозуміти історичні й соціальні пропеси, людей він поділяє на злих і добрих, не розуміючи, що суспільство, в якому він живе, складається з експлуататорів і експлуатованих, а фашизм є породженням імперіалізму. Євген Милев ненавидить фашизм, та ця ненависть пасивна, споглядальна, ненависть обивательська, — мовляв, що може зробити людина проти такої великої сили, яка за двадцять днів перемогла Польщу, за сорок — Францію? Щоправда, в розмові із своїм колегою він недвозначно зауважує, що є країна, яку, мабуть, не злолає і гітлерівська військова машина, він має на увазі Радянський Союз, до якого відчуває велику симпатію, як і більшість його співвітчизників.

Монархо-фашистський режим Болгарії посилює поліцейський терор, застосовує жорстокі репресії до всього прогресивного й волелюбного. Але трудовий народ Болгарії свято береже почуття давньої дружби до російських братів, любові до єдиної в світі країни соціалізму, свою надію на рятувну силу Країни Рад та її Червоної Армії. Бо, як каже один з комуністів, тільки Країна Рад є та нездоланна скеля, об яку фашистський хижак ламає собі не тільки зуби, а й хребет. Нема в світі сили могутнішої за радянську країну, тільки вона здатна очолити боротьбу проти такого під-

ступного і жорстокого ворога, як гітлеризм.

Однак не всі герої Димитра Ангелова духовно змужніли до боротьби, не всі зрозуміли політичне значення подій, що розгортаються в світі.

Попри всю ненависть доктора Євгена Милева до фашизму і всякої деспотії, він не вірить в ефективність політичної боротьби — політикою хай, мовляв, займаються політики, а він житиме в тихій заводі власних інтересів та захоплень. Коли його колега Самі Меворах кидає докір Євгену, що його не хвилюють загальнолюдські питання і він живе тільки для себе, Милев знизує плечима і не без здивування відповідає:

— А хіба я можу зупинити німецькі танки?

Ця фраза і визначає рівень політичної свідомості молодого лікаря, який репрезентує певні г та інтелігенції Болгарії тих часів.

Через важкі випробування, невимовні страждання, довгі й болючі роздуми, крізь вир боротьби змушений пройти Євген Милев, перш ніж зрозуміє, що він мусить «зупинити німецькі танки», і що зробити це він зможе тільки тоді, коли стане справжнім бійцем за народну справу.

Все в романі Ангелова підпорядковано єдиній генеральній думці — справжня людина не може відгородитися китайською стіною від долі народу, пересидіти десь у затишку бурю, од якої здригається світ. Обивательська байдужість та інертність, громадська летаргія сприяють поширенню страшною чуми.

В романі Ангелова діє багато персонажів: серед них справжні бійці за свободу, комуністи, борці руху Опору, серед них і люди, духовно надломлені гітлерівською навалою, і ті, що прагнуть стояти осторонь подій, і, нарешті, колабораціоністи, які намагаються за всяку ціну зберегти монархо-фашистський режим.

Димитр Ангелов і в попередніх своїх творах зарекомендував себе як майстер психологічного портрета. В романі «На життя і смерть» цей хист його проявився особливо яскраво. Переважна більшість з численних персонажів

його твору виписані рельєфно й реалістично, це живі, повнокровні люди.

Приємно відзначити, що саме образи комуністів, мужніх і героїчних підпільників, партизанів, організаторів всенародної боротьби проти гітлерівців та їхніх болгарських прислужників, найбільш виразні і художньо досконалі в романі.

Ми вже згадували про Самі Мевораха, якого навіть прозвали «панянка лікар», за його делікатність, соромливість і лагідну вдачу. Та він стає одним з відважних підпільників, який зносить страшні катування й плює в очі начальникові поліції, найжорстокішому з катів Іліа Савкову, коли той пропонує зберегти йому життя, звичайно з певною умовою. Самі гине, але, читаючи роман далі, відчуваємо, що він незримо залишається в перших лавах борців за свободу. Не менш вдало виписаний і образ вчительки Росинки Єневої, надзвичайно привабливої не тільки зовнішньою вродою своєю, а й чистою, високою відданістю справі, якій вона присвятила життя — справі боротьби за комунізм. Засуджена до страти, вона ні на мить не втрачає почуття гідності, викликаючи подив навіть у ворогів.

Закоханий в неї Євген Милев тяжкою ціною домагається помилювання її. Милев радіє з своєї перемоги, а Росинка глибоко страждає, бо це помилювання викликало у деяких товаришів, що перебувають разом з нею у в'язниці, підозру, що вона повелася малодушно під час катувань.

Нижній і милий образ вчительки — безперечна удача автора. Але найбільш виразним і монументальним у книзі є образ робітника-комуніста Мат'ю Христова. Якщо є на світі людина, яка ніколи собі не зрадить, ні на крок не збочить зі шляху, на який вона ступила, — то це Мат'ю Христов, який під № 649 значиться в альбомі поліції, як професійний революціонер. Кожна мить його життя, сповнена боротьби, його переслідують шпиги, він ніколи не знає, де знайде притулок вночі, на його долю випадає безліч тяжких випробувань, але від усіх душев-

них тривог у нього є єдині ліки — боротьба. І водночас Матьо — закохана в життя молода людина, симпатії, які ми відчуваємо до нього на перших сторінках роману, переростають далі в захоплення цілеспрямованістю й красою його вчинків.

Його ніжна любов до матері Кирилки, як її ласкаво називають всі, його стриманість, розрахована на те, щоб вона не догадувалася про супутницю його життя — небезпеку, глибоко зворушує і хвилює. З п'яти дітей в Кирилки лишився один Матьо. На нього покладає стара, затуркана злигоднями жінка всі свої надії та сподівання. А тим часом Матьо живе без адреси, без хати, без родини, немає у нього жінки, дітей, але робить він щось надзвичайно важливе, і коли син вряди-годи з'являється до неї вночі, вона вважає себе найщасливішою в світі. Незабутній образ горьківської Пелагеї Нилівни назавжди ввійшов в скарбницю російської і світової літератури, як образ матері революціонера. Риси горьківської Нилівни відчувуються і в створеному Ангеловим образі Кирилки. І хоч Кирилка не належить до головних дійових осіб роману, вона живе в книзі своїм красивим життям, скоріше серцем, ніж умом розуміючи свого Матьо і благословляючи його на героїчні діла.

Приваблює читача і сміливий, сповнений палкої ненависті до ворога партизанський ватажок Атанас Штерев.

Як відомо, Болгарія, внаслідок політики буржуазно-монархічного уряду, опинилась у таборі держав осі. Комуністична партія Болгарії, перейшовши в глибоке підпілля, лишилася вірною ідеалам народу, очолила його героїчну боротьбу проти ненависних фашистських окупантів, стала справжнім організатором мас і його бойовим авангардом.

Ідуть масові арешти, катують і страчують комуністів, в країні панує терор, а тим часом підпілля зміцнюється, зростають партизанські лави, створюючи внутрішній фронт.

Іліа Саваков — поліцей, жорстокий, досвідчений кат, вдень і вночі з цілою армією агентів ви-

стежує комуністів і тих, хто їм симпатизує, але дедалі частіше йому доводиться відчувати своє безсилля.

Ось що каже начальник поліції Євгену Милеву, намагаючись зробити його своїм агентом:

«Останніми викриттями ми досить відчутно ударили по комуністичній партії, та все ж ударили периферію. Центр залишився неушкодженим. Раніше ми думали, що, впіймавши Самі Мевораха і... її (він має на увазі Росинку Єневу—Н. Х.), ми добралися до центру, але вийшло не так. І після їхнього арешту продовжують надходити директиви про саботажі. І робиться все це організовано, все від імені Сидера... Цей Сидер — для нас мов якийсь кошмар...

...Якісь люди дають цей пароль, і я хочу добратися до них. Комуністичну ідею я не можу впіймати і знешкодити, але комуністів можу знешкодити. І найважливіше, цей центр»...

Духовне банкрутство колабораціоністів, мерзенних зрадників Болгарії, захисників монархії і деспотії показано в різкому контрасті з моральним змужнінням борців проти фашизму, за нову, справді вільну народну Болгарію.

За два десятиріччя, що минули після розгрому фашистської тиранії в другій світовій війні, створено чимало талановитих творів, які малюють героїчну боротьбу народів проти гітлеризму. Та тема ця справді невичерпна, і роман «На життя і смерть» сказав нам в цьому розумінні нове слово, в якому новому світлі показав джерела того полум'яного духу нескорених, незломлених фашистською машиною людей, які без найменшого вагання поклали своє життя на олтар великої перемоги. Письменник спромігся дати узагальнюючу картину Болгарії тих часів і боротьби народу на важливому історичному рубежі.

Велика форма роману вимагає і міцної конструкції, і композиційної довершеності твору. Димитр Ангелов довів, що йому це під силу.

Не довільна фантазія, а логіка подій примушує автора виводити на арену політичних битв своїх, різних за характеристиками і світог-

лядом, героїв, логіка історичної правди дає можливість письменнику широко й реалістично малювати ті рушійні сили, які покликані всім ходом історії захистити і врятувати світ від навали гітлеризму.

Сюжет роману надзвичайно складний і разом з тим дуже цікавий. Але твір цей вільний од штучно вигаданих ситуацій, якими так зловживають деякі автори, намагаючись будь-що зацікавити читача, викликати у нього інтерес до перебігу подій, а не до ідейного змісту їх.

Глибокі почуття і хвилюючі роздуми викликає цей твір. І читаючи його, немовби чуєш застереження письменника: хіба мало страждань принесла людям обивательська байдужість до політичних подій, хіба громадська інертність не коштувала крові цілих поколінь. Кожна людина, якщо вона справді людина, повинна не просто ненавидіти фашизм, а битися з ним, під якою б машкарою він не ховався, битися не на життя, а на смерть.

«В жодному творі... не повинно залишатися й сліду тих зусиль, яких він коштував письменнику», — якось сказав німецький письменник Георг Ліхтенберг.

В цьому, мабуть, і полягає ключ до справжнього мистецтва. І повторюючи тут цей афоризм, ми маємо на увазі, зрозуміло, не тільки жвавість оповіді, яка характерна для Ангелова, а й професійне вміння з потоку подій, фактів, деталей відібрати і ввести в тканину роману найважливіше, найхарактерніше і передати все це словами, які найбільш яскраво і відчутно донесуть до свідомості і серця людини саму суть явищ.

Це вже друге видання на Україні великого роману Димитра Ангелова «На життя і смерть», відзначеного в свій час Димитровською премією, і ми переконані, що популярність його серед наших читачів буде й далі зростати, бо написаний він справжнім майстром літератури, та й перекладений вдало Лідією Горячко, яка не вперше знайомить нас з кращими зразками літератури братньої Болгарії.

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ

НОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ „ГАМЛЕТ“

У. Шекспір. Твори у трьох томах. Том II.
«Дніпро», 1964.

Сто років тому на початку 1865 р., у львівському журналі «Нива» розпочатий був друком перший український «Гамлет». Перекладав Павло Свій (псевдонім Павлина Свенцицького), і, очевидно, з польської, бо мова перекладу — полонізована; не багато було поезії в тих вирівняних під силабіку рядках. Друкування трагедії припинилось ще на першій дії — може тому, що незугарний переклад не зустрів підтримки. Не опублікував П. Свій і свого перекладу «Макбета», — відомо тільки, що цей переклад згодом загубився. Звісно, на сьогодні все це факти суто бібліографічні, як і всі переклади П. Свого (з польської, французької, російської).

У середині 70-х рр. М. Старицький закінчив повний переклад «Гамлета» (виданий у Києві 1882 р.). Дивною була доля цього перекладу: ще не встиг він вийти в світ, як його вже ославили горезвісною «заковікою»; ніколи не судилось йому побачити світла рампи, хоч де в чому, як зазначала Леся Українка, він стояв навіть вище тогочасних російських перекладів; і досі ще не дочекалась ця праця уваги дослідників... Нашому сучасному розумінню адекватності перекладу «Гамлета» Старицького, ясна річ, не відповідає, а все ж і тепер читається він з почуттям естетичної насолоди, бо віє від нього пахощами живого розмаїтого українського слова.

Наступним українським «Гамлетом» був Кулішів, з середини 80-х рр., але виданий, як і майже всі переклади П. Куліша з Шекспіра, посмертно (1899 р.). Ближчий загалом до оригіналу і віршовим розміром, і обсягом, і образністю, цей переклад мав свої специфічні вади: архаїзація (і українізація) лексики, чимало буквалізмів.

Цікавою спробою олітературення колоритної гуцульської говірки був «Гамлет» у перекладі Ю. Федьковича—зроблений приблизно 1873 р., але опублікований

тільки через 30 років (1902 р., у збірці творів Ю. Федьковича).

Перекладали «Гамлета» і далі — мало не щодесятиріччя по новому перекладові. Взагалі «Гамлет» з усіх Шекспірових творів найбільше привертав увагу наших перекладачів (чого не скажеш про наші театри, бо і прийшов на українську сцену «Гамлет» з великим запізненням і в репертуарі залишається рідкісним гостем). Новий переклад Григорія Кочура, вміщений у ювілейному тритомнику У. Шекспіра — це дванадцятий український «Гамлет» (але вже не останній!). Отож — якої б не були вартості попередні переклади, набутий досвід мусить бути значним, — і оскільки ним можна скористатись, і оскільки його треба заперечити. Творчість, якщо вона стає набутком громади, не минає безслідно в часі, і щонайменше нерозумно відкривати (а то й закривати) вже відкриті американи. Тому цілковиту мав рацію Г. Кочур, що не знехтував цим досвідом.

Останній на Україні перед Г. Кочуром переклад «Гамлета», пера Віктора Вера, відбив у собі характерну для 30-х рр. тенденцію до якнайближчого дотримання не тільки змісту, а й форми оригіналу. Однак еквілібристика не дешево далася В. Верові, бо часто спричинялася до неприродного

синтаксичного стискування речень, до буквалізмів.

Хоч праця В. Вера в цілому і була все-таки фактом позитивним, але стати явищем української літератури перешкодила їй кінець кінцем невисока поетична культура перекладача.

У перекладі ж Г. Кочура рило, що чи не найбільш привабливе, є майстерність поетичної форми і органічність українськомовної стихії його «Гамлета».

В новому перекладі чудово передано домінуючий ритмічний настрій цієї найтрагічнішої з трагедій Шекспіра, настрої похмурості, навіть рокованості, — і водночас не втратилась при цьому життєствердність філософського задуму її, не розсіялись іскрини дотепів і каламбурів, не пропала якась незрівнянно-прекрасна «земність» Шекспірових метафор.

Текст «Гамлета» до нас дійшов, так би мовити, через другі руки. Відомі два основні варіанти тексту (так зв. «перше фоліо» і «друге кварто»), які між собою де в чому різняться і несуть сліди стороннього втручання — переписувачів, акторів, видавців. Але інтонація твору, ця своєрідна його нервова система — збереглась у найближчому до авторського задуму вигляді, і належне відтворення її іншою мовою — доконечна умова адекватності перекладу.

Переходи від піднесеного до «життєвського», від поезії до прози, від мажору до мінору — ці зміни часткових ритмів у «Гамлеті» створюють неповторний інтонаційний колорит, що ніби виводить узагальнюючий підтекст подій твору у «вічність», не даючи їм зупинитись на самому тільки конкретному. Чуття й думки людини Відродження зрозумілі й близькі людям інших епох — і цю головну особливість майстерності Шекспіра-художника вдалося відтворити в новому перекладі.

Ви не тільки відчуваєте зміну інтонації із зміною обставин, ви відчуваєте, що і кожен персонаж має свій голос, свою манеру мовлення. Це і таких «другорядних» героїв стосується, як двійня Гільденстерн плюс Розенкранц; і таких, як хитромудро-простакуватий Полоній, чи Клавдій — маленька людина, обтяжена великим

злочинном. Але в першу чергу це стосується самого Гамлета.

Ви чуєте швидкий, начебто запобігливий, з прихованим сарказмом у словах ритм Гамлетової мови, коли він пояснює королю, що в «Пастці» нема нічого недозволених; відчуваєте, як бринить ледь стримуваний гнів у словах Гамлета до Гільденстерна після вистави. Або ось різка зміна: уповільнено-мінорний плін роздумів Гамлета над марнотою людського життя — і рвучкі, спазматично рубані фрази, спалах гострого болю за втраченим коханням. Це — живий Гамлет, не просто і не тільки «принц датський», а й людина, близька нам своїми болями, своїми сумнівами і мріями. Та над усе Гамлет в інтерпретації Г. Кочура — це людина-мислитель, зброєю якого є слово. У світі, де панує всевладдя клавдіїв, де чесних людей тільки одиниці, для іншої боротьби ще не було місця. І перемога людини і людяності спочатку можлива була тільки в сфері думки. Гамлет — чужий догматичним істинам чи сектантському дидактизмові, він весь у процесі, в русі. І перемагає він (і безсмертний) уже хоч би тим, що стає нещадно критичним до себе і до свого «звихненого» часу і збуджує свободу думки у кожного, хто з ним стикається на підмостках трудної історії світу.

Переклад Г. Кочура зроблений з дотриманням вимог еквілібрності. Однак перекладач не абсолютизує цього принципу — подеколи при потребі він відступає від оригіналу на один-піврядка. Гадаємо, що при властивій перекладачеві «внутрішній дисциплінованості» у ставленні до форми оригіналу він міг би дозволити собі більше свободи, щоб уникнути часом надмірної стиснутості слів.

Близькість у новому «Гамлеті» до обсягу оригіналу тим знаменніша, що й досі деякі перекладачі подовжують Шекспірів текст відсотків на 20.

З другого боку, коли й трапляється у перекладі Г. Кочура вимушене «стягнення» окремих образів внаслідок рівнорядковості, — то це аж ніяк не характерне для перекладу. І жива мова мало де потерпіла від намагання переклада

ти функціональні одйінці первотвору в межах рядків оригіналу, дарма що нелегко змагатись довшому українському слову з переважно одно-двоскладовим англійським. Ті нечисленні випадки синтаксичної скутості, що тут є, — легко можна буде виправити. Ось деякі приклади.

Полоній звертається до короля з приводу прохання Лаерта повернутись до Франції:

Та врешті я приклав свою
печатать
На це бажання. Ви також
дозвольте.

В оригіналі крім підкреслених слів є ще трохи улесливе «я прошу вас». Без цього звертання мова Полонія набирає якогось зовсім недоречного «панібратського» відтінку.

Гамлет розповідає Горацію зміст Клавдієвого листа, в якому
багато різних міркувань
Про Данії та Англії
добробут,
А я стою цьому на
перешкоді,
Про мене сказано, як про
страхіття...

Може, не виглядав би так скучно підкреслений рядок, якби його виправити, ну, хоча б так: «А я, мовляв, стою в цім на заваді»? Адже Гамлет викладає зміст листа, а не від себе говорить!

Такі випадки — тільки «порошинки в оці», але в творі, де все милує око і чарує слух, тим паче їм не місце.

Центральним епізодом у «Гамлеті» є знаменитий монолог з III дії «Бути чи не бути». Беручись за читання будь-чийого перекладу «Гамлета», ловиш себе на бажанні перш за все подивитись, як виглядає цей монолог, чи глибину мислі не застуге поволока слів. В цьому розумінні «Бути чи не бути» В. Вера далеко не бездоганне, тут і неоковирні буквализми («кінчає сон... тисячі ударів»), і незграбні звороти («рішення рум'янець в'яне так»), і порушення синтаксичних норм («коли б він сам розрахуватись міг» — з ким? з чим?), і розбіжність дієслівних форм («вмерти» — доконаний ви

«спати» — недоконаний) тощо. Слушно зауважував проф. М. Рудницький про цей переклад: «кожен рядок — вимагає тут пояснень, і навряд чи найбільш освічений глядач зможе мати враження, що Гамлет говорить живою мовою, а не схоластичним жаргоном».

Не дивно, що такий Гамлет щонайменше залишав байдужим читача (і глядача). Такого Шекспіра за традицією можна було вшановувати, але перечитувати не хотілося. Зовсім інша людина Гамлет в перекладі Г. Кочура: Гамлет тут наодинці з самим собою, наодинці з своїми думками, сумнівами, ваганнями; збентежена душа людини береться самотужки розібратись у найглибших проблемах буття. Ніякої пози, ніякого резонерства — такий цей Гамлет. Відтворення цього монологу — один з найбільших осягів нового перекладу. Перекладач не боїться подекуди поступитись «матеріальністю» образу чи скоротити його в ім'я природності, невимушеності плину мови; інтонаційний малюнок бездоганно погоджується з перебігом думки. Справжньою насолодою для актора буде декламувати ці плавні, карбовані рядки. Що ж до словника «Гамлета», то Кочурові властиве прагнення збагатити і освіжити лексичну палітру українськомовного Шекспіра силами тієї ж таки живої, милозвучної української мови.

Вільне володіння українським поетичним словом допомагає перекладачеві при нагоді створити свій образ у душі оригіналу («яка... причина...», що так він сам з собою розминувся замість «чезреж що це він опинився так далеко від розуміння самого себе» в оригіналі).

Під кінець зупинимось на деяких дрібніших смислових та стилістичних недоглядах, що потребують виправлення.

Гамлет зневажливо кидає Розенкранцеві, який не розуміє його слів: «Дурна голова не дбає за мудрі слова». Але ж ця приказка стосується дурного мовця, а не слухача, — за контекстом тут потрібне щось на зразок «Дурна голова не зважає на мудрі слова».

Гамлет знає, де мучиться за гріхи дух батька, тож ніяк він не

може звертатись до нього «блаженний духу», як тут перекладено слово «gracious».

«Я вам **розповідатиму** про чудо», (у словах Гораціо) — чому наголошувати на процесі дії, коли Гораціо має намір просто **розповісти**?

Легко можна обійтись і без таких анахронічних канцеляризмів, як-от у словах Гамлета — «у мене в **розпорядженні** більше гріхів...», чи «мені не вистачає **службового підвищення**», або ж усунути випадкові рими в прозовому тексті (у мові Гамлета — «Героїня **вливатиме** свої почуття, нехай навіть **шкунтильгатиме** білий вірш»).

Висока якість перекладу Григорія Кочура не усуває однак по-

греби в інших кваліфікованих перекладах цієї трагедії. Геній Шекспіра настільки різнобічний, настільки багатогранний, що кожен сумлінний перекладач може щасливо конкурувати з іншим, показуючи нам децю інакшого Шекспіра, а всі разом вони наближуватимуть нас до повнішого розуміння його величі.

А. Шлегель прирівнював переклад до смертельного герцю, в якому один з двох мусить загинути — перекладач або автор. Тепер, через півтора століття, ми трохи інакше розуміємо суть перекладацького мистецтва: що ближчий переклад до оригіналу, то більш розкрилася в ньому індивідуальність перекладача. Бо ж уміння проникнути в дух оригіналу, умін-

ня відтворити цей оригінал іншою мовою (саме відтворити, а не просто перекласти, тупцюючи від рядка до рядка), власне, і становить закон перекладачевої майстерності. Лише це уміння, цей талант дає право творчості перекладача закономірно входити до національної літератури. Цим талантом у високій мірі обдарований Григорій Кочур. Краща частина його широкомасштабної перекладацької творчості — від Уільяма Шекспіра до Юліана Тувіма, від античності до молодих словацьких поетів — це органічна складова частина української літератури. І це є, може, найкращою відзнакою для праці перекладача.

Славко ДОЦЕНКО

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 30833. Підписано до друку 18 VIII. 1965 р. Формат паперу 60×92 Фіз друк. арк. 2^{1/2}
Умовних друк. арк. 20 Тираж 35047. Ціна 60 коп. Зам 03487.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ПРЕДПЛАЧУЙТЕ
ЖУРНАЛ
"ВСЕСВІТ"
НА 1966 РІК

ГОТІВКОЮ ТА НА ВИПЛАТ.

ВЕРВІТ

ІНДЕКС 74

1965

ВЕРВІТ

ЦІНА 60 КОП